

TATABÁNYAI LEVÉLTÁRI FÜZETEK 13.

FÉRFI PORTRÉK A XX. SZÁZADBÓL

Országos Széchényi Könyvtár

2011

A Tatabányai Levéltári Füzetek című sorozatban eddig megjelent kötetetek:

1. Adalékok Tatabánya (művelődés)történetéhez
2. Források és tanulmányok Tatabánya oktatástörténetéhez
- 3-7. Tatabánya közigazgatási repertórium (I-V. kötet)
8. Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára 1992-2002. Ismertető
9. Tatabánya a II. világháborúban. Dokumentumok és tanulmányok
10. Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltárának fond- és állagjegyzéke
11. Az újjáépítéstől a község-egyesítésig. Tatabánya elődtelepülései a koalíciós években (1945-1948)
12. Tatabánya lakótelepei és utcanevei

A kötetek megvásárolhatók
a városi levéltárban:
2800 Tatabánya, Szt. István u. 21.

Tatabányai Levéltári Füzetek 13.

FÉRFIPIORTRÉK A XX. SZÁZADBÓL

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára

Tatabánya, 2011.

Tatabányai Levéltári Füzetek 13.

Sorozatszerkesztő: Dr. Ravasz Éva

Szerkesztette:

Dr. Ravasz Éva

Nyomdai előkészítés:

Tóth Gabriella

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ISSN 1218-7259

Felelős kiadó:

Dr. Ravasz Éva igazgató

Készült:

B/5 méretben, 200 példányban az

Alfadat-Press Nyomdaipari Kft-ben, Tatabányán

Felelős vezető: W. Csoma Éva

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
Ravasz Éva:	
Az első tatabányai bányaigazgató, Ranzinger Vince	7
Ravasz Éva:	
Réhling Konrád bányaigazgató	19
Romhányiné Ligday Emőke:	
Ligday János	43
B. Stenge Csaba:	
Kóta József bányamérnök katonai karrierje	71
B. Stenge Csaba:	
„Juju” – egy tatabányai vadászpilóta a második világháborúban	83
Tatár Imre:	
Emlékezés a bányászati munkatáborra (1940-1944)	107

A tatabányai bánya- és ipartelepek igazgatói villája

Forrás: Tatabányai Múzeum fotógyűjteménye

Csoportkép az 1910-es évekből.

Bal szélén Tiles János, jobbról a másik Ranzinger Vince

Forrás: Tatabányai Múzeum fotógyűjteménye

Előszó

Levéltárunk gyűjteményének törzsanyagát a város elődtelepüléseinek szervei, intézményei, üzemei, vállalatai, az itt működő civil szervezetek által keletkeztetett iratok, dokumentumok alkotják. A különböző tárgykörben keletkezett jegyzőkönyvek, emlékeztetők, határozatok, kérvények, levelek, törzskönyvek és személyi kartonok, összesítések és jelentések, költségvetések és beszámolók, valamint az egyéb, felsorolhatatlanul sokfajta irattípus dobozokba tárolva fagyott tömegként várják, hogy szakértők által megszólaltatva történetek kerekedjenek belőlük, az elmúlt évtizedek lassan elfelejtett, homályba vésző történetei. Ezek minden bizonnyal választ adhatnak azokra a kérdésekre, amelyek az életünk fordulóinak miértjeit és hogyanjait firtatják.

A különböző irattípusok az irat keletkeztetőjére – a hivatalra, a termelő üzemre, az intézményre is jellemzőek. A papírtenger mögött elveszni látszik az ember, az a személyiség, aki fogalmazta, aki elrendelte, aki megcselekedte, végrehajtotta, és aki megszervezte.

Ezt a jelenséget figyelembe véve levéltárunk megalapítása óta arra is törekszik, hogy kötelező feladatain túl felkutassa, összegyűjtse és megőrizve feldolgozza azoknak a személyeknek életére, tevékenységére vonatkozó iratokat, akik ilyen vagy olyan szempontból kiemelkedtek a névtelen tömegből, akik az általuk elfoglalt helyen jelet hagytak maguk után.

Az évek során több tucatnyi tatabányai személy hagyatéka került intézményünk XIV-es számmal jelzett fondjába. A foglalkozások szerint összeállítható lista rendkívül változatos. Fizikus és karnagy, néptanító-iskolaigazgató, geológus, mérnök, szakszervezeti főtitkár, megyei tanácselnök, vezérigazgató, bányász, a szocialista munka hőse, nemzetgyűlési képviselő, párttitkár, akadémikus, koreográfus és újságíró, bányaigazgatók, társprésztári tisztviselők, bányaal alkalmazottak. A személyi fondok tartalma bizonyosság arra, mennyire szerteágazó lehet a levéltár gyűjteménye: fényképek és kitüntetések, oklevelek, emléklapok és emléklapettek, kézzel írt naplók és visszaemlékezések, bizonyítványok és származást igazoló iratok, anyakönyvi kivonatok, munkakönyvek, cselédkönyvek, iskolai munkafüzetek, tanulmányok és kutatási eredmények, tervrajzok, találmányleírások, személyes levelek, képeslapok, békekölcsön-kötvények, és számtalan, az életúthoz kötődő egyéb dokumentum.

Néhány tematikus kiadványunkban, vagy önálló formában már feldolgoztunk és megjelentettünk életrajzokat. A „Bányász Hagyományokért Alapítvány” kiadásában közreadtuk Gál Istvánnak, a Tatabányai Szénbányászati Tröszt vezérigazgatójának élettörténetét, aki több mint negyed századon keresztül vezette a tatabányai bányákat, és aki progresszív alakja volt a szocializmus kori magyar gazdasági életnek, ebből következően városunk fejlődésében is nagy szerepet játszott.

A 2005-ben megjelent „Levéltári Füzetek” című sorozatunk 9. darabja, a második világháború tatabányai eseményeit bemutató tanulmánykötet három dolgozatot tartalmaz e műfajban. Tanulmányban ismertettük Somogyi János bányamunkás naplóját, aki a tatabányai X-es aknában dolgozott és a magyar 2. hadsereg komáromi gyalogezeredének katonájaként harcolt, majd eltűnt vagy hadifogságba esett 1943 ja-

nuárjában a magyar honvédség veszteségi lajstroma szerint (további hír nincs róla). Katonatársra, a felsőgallai születésű borbély-férfifodrász Gesztesi Sándor hasonló sorsra jutott néhány évvel később, hiszen ő nem a csatatéren, hanem orosz hadifogoly-táborban halt meg 1947-ben. Bemutattuk Vida Jenőt, a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság vezérigazgatójának életútját, akinek a XX. század fordulójától egészen 1945-ös haláláig nagy szerepe volt a tatabányai bánya- és ipartelepek kiépítésében, és akit, mint zsidó nagytőkést a németek 1944-ben Auschwitzba hurcoltak. Ebben a kötetünkben tettük közzé a jogász Zsoldos Ferenc bánya-társasági tisztviselő visszaemlékezését a vészkorszakból.

Jelen kötetünk hat tanulmányt tartalmaz. A hat történet öt szereplője a monarchia más-más területén született, és csak egy valaki helybéli közülük, – Nagy József – aki a város egyik elődközségének, Alsógallának a szülötte, Ranzinger Vince bányamérnök a tatabányai bányák első igazgatója volt a „boldog békeidőkben”. Egy évtizeden keresztül – 1896-tól 1906-ig – működött a bányatelepen. Európai tudású bányászati szakember volt, aki korszerű ismereteit alkalmazva megalapozta a tatabányai szénmedence fejlődését. Rehling Konrád a két világháború közötti korszak cseppet sem politikamentes idején kormányozta a hatalmas bánya- és ipartelepeket, 1920-tól 1941-ig, amikor Vida Jenő vezérigazgató kényszerű nyugdíjazása után a részvénytársaság műszaki vezérigazgatójává nevezték ki. Ligday János gépészmérnök 1920-ban került Tatabányára gépészeti felügyelőnek, majd a vállalat gépészeti igazgatójaként 1947-ben az üzemek államosításakor kényszernyugdíjazták. Kalandos életét a család által örökölt, valamint a MÁK Rt. iratanyagában található dokumentumok alapján unokája foglalta össze. Kóta József Kossuth-díjas robbantás-technikai kutatómérnök, kutatóintézeti igazgatóval kapcsolatos dolgozat életének eddig ismeretlen, a második világháború alatti korszakát tárja fel. Bemutatásra kerül a már említett alsógallai Nagy József, cementgyári vasesztergályos, vadászpilóta különleges élete. Kötetünk záró tanulmánya Tatár Imre visszaemlékezése, aki munkaszolgálatosként Bánhidán, a hőerőmű bővítésének munkálataiban vett részt. Háborúval kapcsolatos élményeit a 80-as években vetette papírra, amelynek városunk múltjával összefüggő részleteit a még élő szerző tollából közöljük.

A közölt tanulmányok szereplői kizárólag férfiak. Ennek nem a szerzők és a szerkesztő elfogult válogatása az oka. Mentségükül szolgáljon, hogy ez a város, a bánya- és ipartelepek világa munkát alig, karrierlehetőséget szinte semmit nem kínált a nőknek. Különösen igaz ez a megállapítás a XX. század első felére. A női személyiségek felkutatása a jövő feladata.

Tatabánya, 2011. január

Ravasz Éva

RAVASZ ÉVA:

Az első tatabányai bányagazgató:

Ranzinger Vince

1856-1933

Boldog békeidők

Az Osztrák-Magyar Monarchia lakosai közül nem sokan bírtak tudomással arról, hogy Komárom megye tatai járásában, a járási székhelytől néhány kilométerre Felsőgalla és Bánhida községek területén kőszéntermelés indult a század utolsó évtizedének második felében. E kibontakozó ipusztuális tevékenységről elsőnek egy másik, az egész birodalom népét lázba hozó esemény kapcsán értesülhetett az ország népe.

A nyár végi, ősz eleji betakarítási munkálatok végeztével 1897. szeptember 10. és 15-e között nagy esemény tartotta izgalomban az egész megye, de legfőképpen Tata város lakóit, ugyanis a monarchia hadseregének egységei Ferenc József császár hadparancsa alapján hadgyakorlatot tartottak a Duna jobb és bal partján. A 19. század hetvenes éveitől kezdődően a porosz katonai mintára rendezett harcászati mozgndulások azzal a céllal szerveződtek, hogy a birodalom hadseregének különböző feladatokra felkészített egységei – lovas és gyalogos hadosztályok és egyéb fegyvernemek békeidőben gyakorolják a zökkenőmentes együttműködést. A hadgyakorlat eseményein mindenkor jelen volt a soknemzetiségű birodalom egységét szimbolizáló császár, magyar király, ennek megfelelően az uralkodó és legfőbb hadúr személyének ünneplésére nagy hangsúlyt fektettek. Az események fényét számos magas rangú külföldi vendég, katonai vagy közeleti személyiség emelte, a császár vendégeként megjelent a birodalom politikai és katonai szövetségese, a német uralkodó, Vilmos császár is. A hadgyakorlat központját Tatában jelölte meg az uralkodó. A főparancsnokságnak a terület hűbérura, az Esterházy gróf adott otthont a család kastélyában.

A hadgyakorlat színhelyén lévő települések hetekig készültek a felvonuló csapatok, és a vendégek méltó fogadására. A hatalmas kísérettel érkező császár tiszteletére diadalkapukat építettek, zászlóerdővel, virágfüzerekkel díszítették a vasútállomások környékét és a főtereket. A vasútállomáson zenekar, fehér ruhás lányok sorfala, lovas bandériumok, és a helyi méltóságok küldöttségei szónoklatokkal üdvözölték a magas rangú vendégeket. A tatai Fő téren (ma Kossuth-tér) hatalmas és díszesen rendezett hadvezéri sátrat állítottak fel az uralkodó és a vezérkar számára. (Ld. 1. sz. kép)

Az országos napi és hetilapok és természetesen a megyében megjelenő helyi sajtóorgánumok részletesen követték a hadgyakorlat eseményeit. A Komáromi Lapokban a király szeptember 10-i tatai fogadásáról olvashatunk: „*A kis város ünnepi mámorban úszott. Már kora reggel szokatlan sürgés-forgás támadt a zászlók erdejével díszített utcákon, mindenki sietett helyet biztosítani magának, hogy megláthassa Szent István koronájának fölkent képviselőjét.*” A tudósító aprólékosan felsorolja a felvonulás útvonala mellett az uralkodó tiszteletére a helyi lakosság képviselőiben megjelent delegációkat. Itt olvasható, hogy: „...*a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság mintegy 120 bányásza képezett kordont a bányászok festői öltözetében.*” (Ld. 2. sz. kép)¹ A kőszénbánya részvénytársaság képviselőiben megjelenő bányász-díszegyenruhás csapat – bár az aranygombokkal ékesített tradicionális bányász egyenruha kiválóan beleillett a katonai díszfelvonulás feudáliskori hangulatot árasztó díszletei közé, – vitathatatlanul egy másfajta életminőség megjelenését jelentette. Arról adott hírt, hogy a nagy múltú mezővárosoktól, Tatától és Tata-Tóvárostól félnapos járóföldre egy új, mennyiségében és minőségében más világ épül, amely alapjaiban fogja megváltoztatni a lényegében agráriumból és manufakturális iparból élő környék világát.

Közismert, hogy az 1894-ben Budapesten a zömmel külföldi, elsősorban francia és svájci, kisebb részben német és magyar tőkeerővel alapított Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság (a továbbiakban MÁK Rt.) megvásárolta a tatai Eszterházy-uradalom tulajdonában lévő Felsőgalla, Alsógalla és Bánhida községek azon birtokrészeit, amelyek területén gazdag kőszéntelepeket találtak. A részvénytársaság gyors ütemű beruházásokkal látott hozzá a széntelepek kiaknázásához. Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület 1896 szeptemberében Budapesten a millennium tiszteletére megrendezett bányászati kohászati és geológiai közgyűlésén a részvénytársaság igazgatója, Herz Zsigmond részletes előadásban ismertette a Vértes hegységben lévő széntelepek minőségét és az itt megkezdett termelési lehetőségeket. A nem kis reklámértékkel rendelkező előadás mellett a fiatal társulat hasonló szándékkal állította ki bányauzemeit bemutató anyagát a Városligetben megrendezett millenniumi kiállítás bányászati és kohászati pavilonjában.² Az 1896 tavaszától nyaratól meginduló beruházások szakszerű lebonyolítására szakértő vezetőt – bányagondnokot – kerestek. Az 1903-ban kiadott bányászati szakszótár szerint a bányagondnok – Bergverwalter – a bányamű felelős vezetője. (Ld. 3. sz. kép)

A pályakezdés évei

A meghirdetett állást a részvénytársaság igazgatósága 1897. január 1-jével azzal a Ranzinger Vince bányamérnökkel töltötte be, aki már nagy szakmai tekintélyt szerzett az Esztergom-vidéki bányáinak vezetőjeként.

¹ A hadgyakorlatról származó adatok és képmellékletek a Király Könyve c. kiadványban találhatóak. Kuny Domokos Múzeum könyvtára, Tata, továbbá Bálint Csaba: Az 1897. évi tatai hadgyakorlat. Tatabányai Városi Levéltár könyvtára

² Bányászati és Kohászati Lapok, XXIX. évf. 1896.

Ranzinger Vince 1856. április 5-én született az ausztriai Krajna kerületi kapitányság területén lévő Gottschee-ben. Bár tárgyunkhoz nem tartozik, de érdekességképpen megemlíjük, hogy a városka a monarchia szerte ismert és híres vándor déligyümölcs-árusok, az ún. kucséberek hazája.³ A csaknem háromezer lakosú település 15 kilométerre fekszik Laibachtól (mai neve, Ljubljana ismerősebben cseng.), ahol R. V. középiskolát végzett. Az érettségi után Leobenbe került. Leoben a Felsőtájér barnaszénbányászat központja, kerületi székhely, bányász és ipari továbbképző iskolával, bányászakadémiával. Ranzinger Vince édesapja bányatulajdonos lévén nem meglepő, hogy folytatván a családi hagyományt, bánya- és kohómérnöki diplomát szerzett 1882-ben. (Ld. 4. sz. kép)

Főiskolai tanulmányai alatt a közeli Drasche társaság seegrabeni bányászatában gyakornokoskodott és bányafelmérésekkel foglalkozott. Ezen a révén került 1882-ben a Drasche érdekeltséghez tartozó Kőszénbánya 's Téglagyár Társulat szolgálatába Dorogra, ahol 1886-ig az annavölgyi üzemben vezető is volt. Ekkor édesapja gottsheei szénbányája a szlovéniai Trifaili Kőszénbánya Rt. tulajdonába ment át és Ranzinger is e társaság szolgálatába szegődve az isztriai Carpano üzem vezetője lett. Innen a "Kőszénbánya 's Téglagyár Társulat" esztergomi bérletének a Trifaili Társulat tulajdonába vételével 1891-ben az esztergomi bányászat élére került. Ettől fogva élete, egész további intenzív működése leginkább három nagy szénterület bányászatára terjedt ki: az Esztergom-vidéki bányaüzemek, valamint az újonnan fejlesztett tatabányai, majd élete utolsó szakaszában a trifaili szénbányászatra.

Életrajzi adataiból kitűnik, hogy nem tudott magyarul, a róla készült csekély számú leírásból tudjuk, hogy több évtizedes magyarországi munkája után is erősen törte a magyar nyelvet. A kor viszonyait ismerve mégsem volt meglepő, hogy magyar nyelvterületeken magas szakmai karriert és elismertséget tudott szerezni. A bányász szakemberek – mint ahogy a magyar középosztály és értelmiség egésze is – ebben az időben a magyar nyelv mellett természetesen beszélték a monarchia nyelvét, a németet is. A bányász szakma nyelve német volt és a magyar nyelvű szakmai folyóirat, a Bányászati és Kohászati Lapok mellett elérhető volt az európai szakmai újdonságokat figyelemmel követő „Glück Auf” német kiadásban megjelenő periodika. Végezetül fontos tény, hogy a bányamunkások jelentős része dolgozott a monarchia minden bányavidékén, és németül természetesen megértették egymást. Egy 1910-es statisztika szerint a magyar királyság bányászatában és iparában a magyar nyelvű foglalkoztatottak mellett jelentős arányban találunk német, szlovák, román, rutén, horvát és szerb anyanyelvűeket is. A tatabányai Városi Levéltárban őrzött források egyik legbecsesebb darabjai közé tartoznak a MÁK Rt. munkás anyakönyvei, amelyeket a munkásbiztosító Bányatárspénztár készített. A törzskönyveket 1896. június 20-tól, tehát a bányamunkálatok megindulásától vezették. Ettől a dátumtól a századfordulóig 4802 bányamunkás adatai szerepelnek (név, életkor, szakképzettség, születési hely, vallás). Az adatokból világosan kitűnik, a monarchia számos területéről érkeztek munkavállalók a tatabányai szénmedencébe.

Európa legkorszerűbb bányászati ismereteinek alkalmazására és jó szervező és vezetői képességének kibontakoztatására tág tér nyílt az ambiciózus és tehetséges

³ Révai Nagylexikon. 8. k. 1913.

Ranzinger Vince számára az Esztergom környéki szénbányák fejlesztése körül. Az itt elért szakmai eredményei alapján került a tatabányai bányagazgatóság élére.

A tatabányai évek

1896. november 18-án Kauffmann Kamill magyar királyi bányakapitány ajánlására elvállalta a tatai bányászat vezetését s állását bányafelügyelői minőségben 1897. január 1-jén foglalta el. A tatabányai bányaművelést ide érkezésekor még igen kezdeti állapotában találta. A kezdeti tervek lázas alkotásai, a bánya létesítésére vonatkozó számos megoldási lehetőség gazdag szakértői anyaga mind Ranzinger kezében futott össze és ő mindenkor higgadt számítással, veleszületett józan előérzessel választotta ki azokból a legcélszerűbbeket, megvalósításra a legmegfelelőbbeket. A tatabányai bányászat további fejlődése az ő működésében nyerte el biztos alapjait. Ekkor kerültek lemélyítésre a I/a., II., III., V., VI. és VII. számú lejtőszaknak és elkezdődött a külfejtés megnyitása is. Szakmai véleménye megerősítette azt a döntést, hogy a bányászattal kapcsolatos gépészeti tevékenységeknek – úgymint aknaszállítás, szellőztetés, vontatás, vízkiemelés, szénosztályozás – villamos erőre való berendezése és a hozzájuk kapcsolódó ipartelepek, üzemek energiaellátása a legkorszerűbb legyen, villamos energiára épüljön. Az ő idejében épült a Bánhidára vezető normál bányavasút, a szénosztályozók, a brikettgyár és a felsőgallai mészkemencék. Döntése alapján épült meg a végtelenített kötélhálózatú, a bányauzemeket a szénosztályozókkal és a vasúti rakodókkal összekötő, a bányatelepeket behálózó függősín-pálya-rendszer.

1899-ben több, halálos áldozatot követelő sújtólégrobbanás volt Tatabányán. A további baleseteket megelőzendő, kötelezővé tette az Európában már használatos Wolf-féle biztonsági bányalámpát, amely 1924-ig volt használatos a tatabányai bányauzemekben.

Nagy érdeme, hogy a sorozatos bányatüzeket okozó kézi tömedékelési eljárás helyett 1904-ben bevezette az Európa szerte kiemelkedő technikai újdonságot, az iszaptömedékelést. A kedvező tatabányai tapasztalatok serkentő tanulsággal szolgáltak az eljárás általános alkalmazásához. A gazdaságos, gyors és biztonságos eljárás alkalmazása nagyban hozzájárult a tatabányai szénbányák termelési eredményeinek ugrásszerű emelkedéséhez, és ezen keresztül a részvénytársaság nyereségessé válásához.

Ranzinger Vince a Bányászati és Kohászati Lapok 1904-es évfolyamában részletesen ismertette az új bányászati eljárást, amelyből – mint írta – a „Glück Auf” szakfolyóiratból értesült, ezt követően Felső-Sziléziában tanulmányozta az eljárást, majd a tatabányai termelési viszonyokra alkalmazva továbbfejlesztette azt.

Igazgatósága idején Alsógalla bányatelepből kiválva 1902-ben Tatabánya önálló kisközség lett. Ebben az időszakban került sor számos, az itt élők élet- és munkakörülményeit biztosító intézményhálózat kialakítására: munkás- és tisztviselőlakások szárai, iskola, kórház, posta- és távírda hivatal, jegyző- és anyakönyvi hivatal és római katolikus plébánia. Utóbbiért a győri püspök előterjesztésére megkapta a Szent

Gergely Rend lovagja kitüntetés. Eredményes működése alapján a részvénytársaság igazgatósága 1899. év végén bányaigazgatóvá nevezte ki. 1902 decemberében a magyar kormány felterjesztésére I. Ferenc József császár Ranzingernek „a hazai szénbányászat terén kifejtett sikeres működése elismerésül a bányatanácsosi címet adományozta.”⁴

Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület (OMBKE) közgyűlése megalakulásának tizedik évfordulóján, 1902 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében szakmai konferenciát rendezett. A konferencia vendégei szakmai kirándulást tettek Tatabánya bánya- és ipartelepein. A továbbiakban a Bányászati és Kohászati Lapok tudósításából közlünk részleteket, amely jól érzékelteti a kor hangulatát, és a bányatelep látványát.

„A telep bejárója előtt Ranzinger Vince műigazgató és az egész telep tisztikara fogadta...Az üdvözlés és viszontüdvözlés után a menet a bányászzenekarral az élen a telep bekerített területére lépett és a szíves házigazdák kalauzolása mellett a kaszinó épülete felé tartott, amelynek feldíszített termében konyak, sör és villásreggeli várta az érkezőket...A látogatók több csoportra oszlottak és a műigazgató, valamint az üzemi tisztek vezetésével megtekintették a mintaszerűen berendezet telep létesítményeit. A legnagyobb érdeklődést a lejtős-aknák szállító és járó berendezései, a kötél és függőpályák rakodó állomásai, a függő pálya elmés berendezései, a tömedék aknák és a szeparáció (szénosztályozó) remek telepei. A laikust is meglepte a külfejtésen rendezett próbarobbantás és annak feltűnően kedvező eredménye.”⁵ (Ld. 5. sz. kép)

1903-ban Ranzinger 1897-ben kötött munkaszerződése lejárt, az igazgatóság új szerződésében évi fizetését és jutalékait a termelési eredményektől és a részvénytársaság nyereségétől tették függővé. Munkájának eredményességét jelzi, hogy a részvénytársaság igazgatósága 1905 májusától Ranzinger bányatanácsost bányaigazgató címmel ruházta fel. Megállapodtak arról is, hogy ha legalább 1907-ig betölti tatabányai pozícióját, további tíz esztendőre bányászati szakértőként alkalmazza a társulat, amely idő alatt havonta legalább nyolc napot bányajárással kell eltöltenie – külön napi díjazásért – és más vállalattól megbízást ez idő alatt nem fogadhat el.⁶

1904-ben olyan lendületes beruházási elképzeléseket dolgozott ki, amelyek a termelési eredmények ugrásszerű növekedését eredményezték. Sor került az alábbi aknák lemélyítésére: VI-os, VII-es, majd a VIII-as. Új fejtési rendszert vezetett be, villamos fúróberendezéseket alkalmazott a széntermelés korszerűsítésére.

Jó szociális érzékkel látta, hogy fontos érdeke a vállalatnak a bányászok élet- és munkakörülményeinek javítása. A tatabányai kolónia fejlesztésével karöltve gondoskodott a bányamunkások és családjaik biztos és olcsó ellátásáról, miért is élelmtárat, mézárszéket, pékséget, vendéglőket és kaszinókat létesített és a telepeket vezetékes ivóvízhálózattal látta el. Meggyőződése volt, hogy a munkabérek felemelése helyett a vállalatnak olcsó élelmiszereket kell biztosítani a munkásságnak. Kezde-

⁴ MOL. Z-254. MÁK Rt. iratai 105. cs.

⁵ Bányászati és Kohászati Lapok. 1902. október

⁶ MOL. MÁK Rt. Igazgatósági jegyzőkönyv. 1903.

ményezésére a társulat kiépítette a munkáskolóniák vezetékes ivóvízhálózatát, miután a vizet szolgáltató ástott kutak elfertőződtek és a telepeken tifuszbajrány tört ki.

A századfordulót követően Európában egyre elterjedtebbé vált a nyolcórás munkaidő, a kedvező tapasztalatok alapján kidolgozta alkalmazásának anyagi konzekvenciáit és javaslatot tett a társulat vezetése számára az új munkarend bevezetésére, mielőtt a törvényhozás intézkedne erről. A részvénytársaság igazgatósága 1907-ben elfogadta a javaslatot, és döntött a napi három-műszakos, nyolc órás termelés bevezetéséről.

Ranzinger 1907. szeptember 1-jén megvált aktív tatabányai bányagazgatói állásától és Bécsbe költözött. A részvénytársaság 1907. évi rendes közgyűlésén köszönt el tőle. *"Ranzinger Vince bányatanácsos, kinek szakavatott vezetése alatt fejlődött a tatai bányászat mai színvonaláig, magán okból megvált a szolgálatától. Kiváló munkaeje az igazgatóságba történt megválasztása folytán a vállalat részére a jövőre is biztosított."* Utódai Tatabányán Jex Simon bányagazgató, Tiles János helyettes igazgató és Schwarz István bánya-felügyelő lettek. (Ld. 6. sz. kép)

Igazgatósági tagként egészen haláláig rendszeresen részt vett a részvénytársaság igazgatósági ülésein, amelyeket felváltva hol Budapesten, hol Bécsben rendeztek meg. További tevékenysége a MÁK Rt. érdekkörébe tartozó trifaili bányászat felfedezésére és modernizálására esett, amely mellett a tatabányai bányászat fejlesztésének minden mozzanatát továbbra is élénk figyelemmel kísérte és állandó szaktanácsaival támogatta.

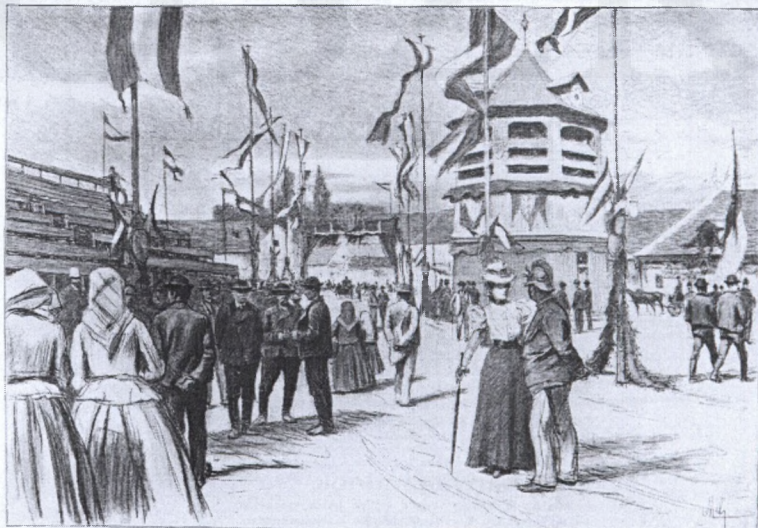
Személyes életéről nagyon kevés forrást tudunk fellelni. Családja akkor költözött a bányatelepre, amikor elkészült a bányagazgatóság épületét környező ligetes területen a főtisztviselők számára épült villalakás. Vélhetően a polgári normák határozták meg a család életvitelét. Az 1889-ben, az isztriai Carpanóban született Vince fiát a tatai kegyesrendi gimnáziumba járatta, itt végezte a második-negyedik osztályt, és aki az évfáráó ünnepegeken zongoradarabok előadáásával vett részt. Az iskola évkönyveiben közölt osztálynévsor szerint egy felsőgallai földbirtokos és egy községi jegyző gyermekén kívül a bányatelepekről többen nem tanultak a tatai intézményben.

A tatabányai Egyházközségi Értesítő a bányatelep első igazgatójára emlékezve a következőkben elevenítette fel a bányakolóniák életét: „Erélyes és szigorú igazgató volt, de mindenkor igazságos. Elve volt, hogy minél olcsóbb legyen a bányatelepen a megélhetés. Megtiltotta, hogy a bányatelep bormérő helyein drága és luxus italokat mérjenek. Szokásba hozta, hogy a nyári időkben minden második héten a táncplacon, amely akkor a mostani tisztviselő-kaszinó gazdasági kertje helyén volt, délután, litánia után a bányászzenekar játsszon, oda gyülekeztek a munkások családjai, úgyszintén az altisztek, és tisztviselők családjai is, olcsó ételek és italok voltak ott, a fiatalság táncra perdült. Kedves, vidám összejövetelek voltak ezek, de amikor meg-

⁷ A Magyarországi Kegyes Tanítórend Tatai Algymnáziumának évkönyvei, 1902-1905. A tatai Eötvös József Gimnázium irattára.

szólt az esti harangszó, széjjeloszlott a közönség és mindenki hazasietett. A vallásos ünnepélyeken szigorú rendet és fegyelmet követelt mindenkitől.”⁸

Ranzinger Vince 1933-ban, 77 éves korában hunyt el Bécsben. Idézzük Tiles János bányamérnök, egykori tatabányai bányaaigazgató nekrológjának egy részletét, amely a részvénytársaság nevében búcsúzott Bergrath Ranzingertől, az igazgatóság hosszú évtizedeken át sikeres és eredményes tagjától. A beszéd nem nélkülözte a személyes érzelmeket sem. *„Ranzinger nagyvonalú ember volt, mindig a korszerű haladás és fejlődés híve, előmozdítója. Személyes érintkezésben közvetlen, szívélyes, lebilincselő, kedves modorú ember, a régi vágású bányászoknak igazi típusa. Munkaszeretete környezetében is magával ragadó példa volt, s biztató szavai, elismerése mindig kész volta feledtette velünk sokszor a legnagyobb üzemi gondokat és fáradalmakat is. Szakmájában minden téren Mester, akitől mindig csak tanulhattunk, s aki tudásának gazdag kincseit bőséggel szórta közénk hivatalos oktató célzaton kívül, baráti fehér asztalnál is. A magyar bányászat magáénak is vallhatja őt, mert egyszerűen csak a célt tekintette, a műszaki megoldásokat látta, melynek eredményei országos kihatásúak. Munkaerejének java, alkotni tudásának legszebb ideje a nagymagyarországi szénbányászat legnevezetesebb területeihez kötötte, ahol marandó emlékeket állított nevének a magyar bányászat történetében.”*⁹

TATABÁNYAI TÓVÁROSI HARANGLÁB-TÉR. FÖRÉSI A KIRÁLY KÖNYVÉBŐL.

1. kép

A feldíszített tóvárosi Harangláb-tér. Illusztráció a Király Könyvéből

Forrás: Kuny Domokos Múzeum, Tata

⁸ Tatabányai Egyházközségi Értesítő. 1933. 9. sz.

⁹ Bányászati és Kohászati lapok. 1933. május 17.

K. k. Berg-Academie in Luben.

N. 474

Fachschule für Bergwesen.

Absolutorium.

Herr Ranzinger Vincenz aus Gottschee in Steier
hat seine akademischen Studien mit dem Studienjahre
1874 begonnen, mit dem Studienjahre 1884 vollendet
und während dieser Zeit die nachstehenden Vorlesungen
mässigen Vorlesungen und Übungen besucht:

Fach	Examinator von	Examinats- erfolg	Anmerkung
Hohe Mathematik	Prof. Hobald	gut	_____
Technische Mechanik	" Bück	gut	_____
Darstellende Geometrie	" Lorber	sehr gut	_____
Constructives Rechnen	" Lorber	sehr gut	_____
Praktische Geometrie I.	" Lorber	gut	_____
Praktische Geometrie II.	" Lorber	gut	_____
Situationszeichnen	" Lorber	gut	_____
Mechanische Maschinenbau Vorlesungen, Übungen, aus den allgemeinen Maschinenbau	" Bück	sehr gut	_____
"	" Bück	gut	_____
Mineralogie	" Ranyf	gut	_____
"	_____	_____	_____

g. k. k. p.

4. kép

Bányamérnöki vizsgabizonyítvány

Forrás: MOL. MÁK Rt. iratai. Ranzinger Vince személyi anyaga

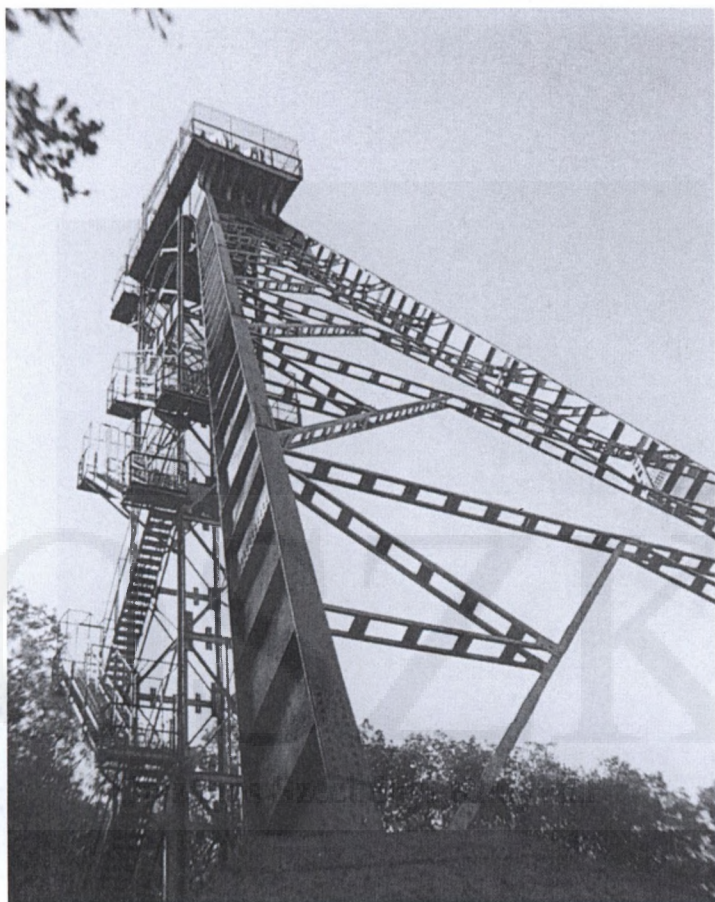
5. kép

Az 1905-ben épült felsőgallai szénosztályozó vezető függősinpályája

Forrás: Központi Bányászati Múzeum, Sopron

6. kép
Csoportkép. Ranzinger Vince (középen) bányatisztekkel az
50. születésnapja alkalmából rendezett jubileumon
Forrás: Központi Bányászati Múzeum, Sopron

7. kép

Ranzinger Vince kilátó.

**Az egykori XII/A akna felvonója a Kő-hegy tetején. Ma turistakilátó,
a hozzá vezető erdei sétányt Ranzinger Vince sétánynak nevezik.**

Forrás: Tatabánya 2000-ben. Fotóalbum.

RAVASZ ÉVA:**Réhling Konrád bányaigazgató
1874-1957**

Az alább közölt tanulmány egy nem mindennapi karriertörténet állomásait rajzolja meg. A történet kezdete az Osztrák-Magyar Monarchia korszakára nyúlik vissza, az első világháborút követő trianoni döntések alapján létrejött Magyar Királyságban folytatódik és a Magyar Népköztársaság fennállása idején fejeződik be.

Az Észak-Ausztriai tartományból munkát és megélhetést kereső, Pécsre vándorló és ott meggyökeresedett iparoscsalád módosabb körülmények közé kerülve taníttathatta legkisebb fiát. A fiatalember szorgalma, tehetsége által jeles bányamérnöki diplomát szerzett. Szerencséjére bányamérnökként egy olyan vállalathoz helyezkedett el, amely kitűnő üzleti érzékkel irányítva szívós munkával jutott a névtelen részvénytársaságtól az ország egyik legnagyobb bánya és iparvállalata pozíciójáig. Réhling Konrád első és egyetlen alkalmazója a Magyar Általános Köszénbánya Részvénytársaság (a továbbiakban MÁK Rt.).

Egész életútja, karrierje szorosan kapcsolódott a részvénytársaság felfelé ívelő történetéhez. Tanulmányunkban életének fontos állomásait kísérvük figyelemmel a kezdő mérnök-gyakornok, bányamérnök, bányaigazgató, bányafőtanácsos, vezérigazgató pozíciókon keresztül egészen a vállalat államosítását követő nyugdíjazásáig, majd Budapestről való kitelepítéséig.

A Réhling család

Réhling Konrád Pécs szabad királyi város egyik külső kerületében – a belvárost körülvevő városfalakon kívül nyugatra elterülő – Szigeti Külvárosban született 1874. november 26-án, a család negyedik fiúgyermekéként. Rehling Conradus néven anyakönyvezték. (A születési anyakönyv bejegyzése szerint a keresztszülők – Georgius Speer és Catharina Jager – vélhetően anyai ágon rokonok voltak.)¹

Az apa, Joannes Rehling római katolikus felekezetű mészáros mester, aki egy évvel sem élte túl fia születését, mivel alig ötven évesen, 1875. november 2-án agyvérzésben elhunyt.² November 4-én temette Péter Simon Szömörics plébános Pécssett, a Szigeti Külváros temetőjében.

¹ Baranya Megyei Levéltár.(BML) Szigeti Külvárosi Plébánia, Kereszteltek Anyakönyve. 148/1874.

² BML. Szigeti Külvárosi Plébánia, Halottak Anyakönyve. 1866/1875.217/1875. A család nevét a különböző források változatokban különbözőképpen közlik, így előfordul a Reling,

Joannes Reling 1825-ben született az Észak-Ausztriai Lancendorf községben. Felesége, gyermekei anyja Barbara Speer, akit férje halála után az elemi és a középiskolai anyakönyvek özvegy Barbara, vagy özvegy Borbála néven regisztráltak Konrád fia gyámjaként és tandíjának fizetőjeként.³

Nem találtunk adatokat arról, hogy mikor és milyen körülmények között költöztek Rehlingék Pécsre. Mindenesetre a család története egy apró példa arra a köztudott tényre, hogy a Monarchiában szabadon vándorolhattak az emberek és teremthettek szabadon olyan egzisztenciát, amely a családnak legjobban megfelelt.

A Rehling-család legkisebb fia születésekor a Szigeti külvárosban lakott, a városba vezető egyik főútvonal, a nagy forgalmú Szigeti országút 73. számú épületében. Valószínű, hogy a ház egyben húskimérés is volt, ami eléggé jövedelmező lehetett, mivel ezen az úton szekereztek a városba nap, mint nap a vásározni igyekvő falusiak. Nyilván ez a tehetőség tette lehetővé, hogy Konrád, a többgyermekes család legkisebb fia reáliskolai érettségit tehessen és beiratkozva a főiskolára majdan diplomás bányamérnöként keresse kenyerét.⁴

1884 szeptemberében az elemi iskola elvégzése után Réhling Konrádot édesanyja a Pécsi Magyar Királyi Főreáliskolába íratta. A mindvégig törekvő, jó képességeket mutató, szorgalmas tanuló az első tanév tizenkét tantárgyából nyolc jeles és négy jó minősítést kapott. A Főreáliskola nyolcadik osztályát 1892. június 29-én fejezte be 11 jeles és 2 jó minősítéssel.⁵

A középiskola elvégzése után az ambiciózus fiatalembert felvették a Selmecbányai Bányászati Akadémiára, amelynek vaskohászati és bányászati stúdiumait 1895 júniusában fejezte be. Az elméleti tantárgyak elsajátítását a hat félév alatt tanárai színjelesre minősítették, és a szakmai tantárgyak vizsgaeredményeit is zömmel jelesre teljesítette. Kiemelkedő tanulmányi eredményei alapján az 1894-95-ös tanévre elnyerte a Magyar Királyi Pénzügyminisztérium 300 forintos ösztöndíját. *(Ld. 1. kép)*

Az akadémia befejezése után bevonult katonának, önkéntesi évét a magyar királyi 19. pécsi honvéd-gyalogezred kötelékében szolgálta le, majd tartalékos hadnagyi rangban szerelt le a millennium esztendejében, 1896-ban. Októbertől munkába állt, mérnök gyakornokként alkalmazták a Magyar Általános Köszénbánya Részvénytársaság (a továbbiakban MÁK Rt.) Borsod megyében lévő Királdi Köszénbányáinál.⁶ A gyakornoki munka mellett készült fel az államvizsgájára, amelyet 1898 októberében jeles és jó érdemjegyekkel abszolvál, és megkapta bányamérnöki oklevelét.⁷ *(Ld. 2. kép)*

Rehling és a Réhling változat. Diplomáját Réhling néven állították ki, felnőtt korában maga is így használta a nevét.

³ BML. Pécsi Magyar Királyi Főreáliskola 1884/85. évi Főnévkönyve 49/1885.

⁴ Az 1901-ben elhunyt Speer Borbála az országos Széchenyi Könyvtár aprónyomtatvány tárában fellelt partecédulája szerint a családban négy fiúgyermek született: József, János, Sándor és Konrád.

⁵ BML. Pécsi Magyar Királyi Főreáliskola 1891/92 évi Főnévkönyve, 4/1892.

⁶ Királdi kisközség. Borsod megye, Özdi-járás.

⁷ Miskolci Egyetem Levéltára. Selmeci Bányászati Akadémia tanulmányi nyilvántartásai.

A diplomája megszerzése után családot alapított, 1899-ben házasságot kötött Lollok Máriával.⁸ Feleségével Királdon éltek, a társulat királdi és sajószentpéteri kőszénbányájában látott el beosztott mérnöki feladatokat majd a két bányauzem mérnökségének vezetője lett. Később üzemvezető bányamérnökke léptették elő, majd 1903-tól bánya-gondnokká nevezték ki.⁹ Jó szervező munkája, vezetői tehetsége elismeréseképp 1912-ben a királdi bánya igazgatója lett, ebben a minőségében négy esztendeig dolgozott. Királdon töltött évei alatt megtanulta egy bányatelep vezetésével járó tudnivalókat, a problémák komplex megoldásának készségét, a műszaki, gazdasági alkalmazottakat és a munkástömegekkel kapcsolatos szociális teendők együttes kezelésének szükségességét.

Az első világháború idején a MÁK Rt. legnagyobb bánya- és ipartelepén, Tata-bányán Jex Simon bányaigazgató megbetegedése miatt vezetési gondok keletkeztek, ezért 1916. március elsejével a részvénytársaság központi igazgatósága Királdról áthelyezte Réhlinget Tiles János bányaigazgató mellé, helyettes bányaigazgatónak.

Tiles János ekkorra már országosan elismert bányászati szakember, aki csaknem négy évtizedig állt a MÁK Rt. szolgálatában.¹⁰ Tiles elődjétől, Ranzinger Vincétől, az első tatabányai bányaigazgatótól tanulta meg a gyakorlatban a bányaművelési és a vezetési ismereteket. Ranzinger Vince a szakmában nagy tekintéllyel bíró és a tatabányai bányászat felvirágzását, rohamosan növekvő bányászati, műszaki és gazdasági eredményeit megalapozó személyiség volt.¹¹ Ranzinger Vince amellet, hogy szakmájának nagylátókörű, újításokra kész vezető egyénisége volt, jól értett ahhoz, hogy fiatal és tehetséges munkatársainak alkotó munkaerejét maximálisan kifejlessze. Talán ezért is nevezték a XIX. század fordulóján és első évtizedeiben a bányász-szakma berkeiben Tatabányát a fiatal bányamérnökök eldorádjának.¹²

A tatabányai bányaművek kiépítése és technológiai kialakítása a magyar bányászat történetében egy jelentős fejezetet alkot és ebben a fejezetben Ranzinger mellett Tiles János mérnöki tudása is fontos tényezőt képviselt. Az európai színvonalú korszerű megoldások, mint a folyamatos üzemelésre képes lejtaknaszállítás, a függő-sínpályák technikai kialakítása, az iszaptömedékelési eljárás alkalmazása, az elektromos energia-felhasználás – hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük – a XX. század első évtizedeinek újdonságai, amelyek alkalmazását az egész szakma példaként tekintette.

Tiles János 1902-től töltötte be a tatabányai bányauzem főmérnöki tisztségét, majd 1909-től Jex Simon bányaigazgató helyettese lett, akinek 1915-ben bekövetke-

⁸ Magyar Országos Levéltár (*továbbiakban: MOL*) MÁK Rt. iratok. Személyzeti Osztály. Z-251. Rehling dosszié. Életrajz.

⁹ Bányagondnok (Bergverwalter) a XIX. században használt kifejezés, a bányamű felelős műszaki vezetőjét jelenti a bányászati szakszótár szerint. Ld. dr. Szeőke Imre Bányászati szótár. Budapest, 1903.

¹⁰ Tiles János bányaigazgató (Körmöcbánya, 1872. – Budapest, 1938.) BKL. 1938. 41-43. o.

¹¹ Ranzinger Vince bányaigazgató (Gottschee, 1856. – Bécs, 1936.) BKL. 1936. 217-219. o.

¹² Ld. Ravasz Éva: Az első tatabányai bányaigazgató. Ranzinger Vince. Tatabánya, 2008.

zett váratlan halálát követően a részvénytársaság igazgatósága a tatabányai bánya- és ipartelepek élére nevezte ki.¹³

Kinevezéséhez minden bizonnyal hozzájárult egy, a magyar bányászatban és a nemzetközi szakmai körökben is nagy visszhangot kiváltó és általa levezényelt technikai bravúr. 1911-ben ő tervezte és vezette a Budapest-Bécs vasúti fővonal Tatabánya-felsőgallai szakaszának aláfektését az itt lévő gazdag széntelep kiaknázása céljából. Ezen túl is számos technikai újdonság kötődik a nevéhez. Az ő igazgatása alatt kezdtek alkalmazni Tatabányán a széntelepek korszerű jövesztési módozatait, a gépesített réselést és a frontfejtést.

Az első világháború és a forradalmak kora

Nem volt könnyű helyzetben a hatalmas bánya- és ipartelepek vezetése a háború éveitől kezdve, különösen az 1916-os évet követően. Az első világháború alatt bevezetett hadigazdálkodás egyre súlyosabb gondokat okozott az élet minden területén a hiánygazdálkodásra kényszerülő magyar gazdaság világában. Az életkörülmények a háborús hónapok haladtával egyre elviselhetetlenebbé váltak a munkások és alkalmazottak széles tömegei számára. A haditermelés erőfeszítései, a háborús gazdálkodás szigorú korlátozottsága súlyos problémaként tornyosultak az eddig töretlenül fejlődő bánya- és ipartelepek vezetésének mindennapjaiban.

A katonai behívások okozta munkás és szakember hiányt aligha tudta pótolni az idevezényelt hadifogoly-szükségmunkások tömege, sőt jelenlétük demoralizálóan hatott a civil bányászokra, munkásokra. A termeléshez szükséges eszközök – bányafa, robbanószer, pótalkatrészek, munkaruházat, stb. – beszerzése egyre nehezebbé vált. A bányatelepeken kolonizált körülmények között élő, nehéz fizikai munkát végző munkások, bányászok tömegeinek élelmiszerrel, ruházati cikkekkel való ellátása már a háború kirobbanását követően egyre súlyosabb és lassan megoldhatatlanná váló problémaként nehezedett a helyi vezetés vállára. Az alapvető élelmezési és ruházati cikkek ellátását fejadagok korlátozták, ám ezek kiszállítása és elosztása is akadályokba ütközött.

A helyzet súlyosságának érzékeltetésére idézünk a tatabányai bányagazgatóság segítség kérő leveléből, amelyet Komárom vármegyei főispánhoz intéztek 1916 júniusában: „Élénken tapasztaljuk már most, hogy mennyire befolyásolja munkásaink teljesítő képességét a mai elégtelen táplálkozás, amelyhez, ha még a zsiradék nélkülözése is járul, úgy nemcsak munkaképességük, de erejük is annyira alá fog szállni, hogy a széntermelés tekintetében komoly visszaesés várható.” A levél lényegében azt kéri a megyei közigazgatástól, hogy a vármegye vezetése küldjön az előírt fej-

¹³ Jex Simon bányagazgató (Dobsina, 1862. – Tata, 1915.). 1903-ban került Tatabányára főmérnöknek, Ranzinger Vince igazgató távozása után a tatabányai bányauzemek igazgatója lett. Bányászati és Kohászati Lapok (továbbiakban: BKL). 1915. 424-425.o.

adagon felül takarmányt a bányászok által saját szükségletük ellátására nevelt sertések számára, ezzel a munkáscsaládok élelmezési gondjai könnyebbé válnának.¹⁴

Az élelmezési gondok mellett a munkakörülmények is nehezebbé váltak. A háború kitörésekor életbe lépett az 1912/LXIII-es törvénycikk, amely felhatalmazta a kormányt, hogy háború idején rendkívüli eszközöket alkalmazhat, és amely a haditermelés szempontjából fontos gyárakat és üzemeket – így a szénbányákat is – hadiüzemekké nyilvánította és az itt dolgozók fegyelmi szempontból katonai bíraskodás alá kerültek. A nyolcórás munkaidőt tizenkét órára emelték, felfüggesztették a vásárnapi és ünnepnap munkaszünetet. A munkáscsaládok rosszul tápláltsága és a megfeszített tempójú munka demoralizáló hatása a háborús évek előrehaladtával egyre több negatív következménnyel járt. A munkások kifáradtak, emelkedett a munkahelyi balesetek száma, növekedett a hiányzás betegség és a munkafegyelem csökkenése miatt.¹⁵

A háború harmadik évétől az idegenektől eddig hermetikusan elzárt munkáskolóniákon megjelent a szociáldemokrata politika, amelynek deklarált célja a munkások érdekképviselése, helyzetének javítása, és amelynek üzeneteire a romló élet és munkakörülmények miatt a munkások ezrei váltak egyre fogékonyabbá. A bánya vezetése nem tudta megakadályozni, hogy a csendőroktól és a lakótelepeket felügyelő termesterektől ellenőrzött telepeken lakó munkások közül egyre többen vásárolják a Szakszervezeti Tanács által megjelentetett, és a bányamunkások helyzetével, problémáival foglalkozó „Bányamunkás” szaklapot, amely helyettesítve a hiányzó szakmai szervezetet, és erős érdekérvényesítő propagandát fejtett ki.

A tatabányai bányászok tiltakozva életkörülményeik romlása ellen, vörös zászlóval felvonulva első ízben 1916 nyarán tüntettek. A szénmedencében eddig lényegében ismeretlen fogalom volt a tömeges munkamegtagadás, a sztrájk. Az idő múlásával azonban a háború terhei egyre elviselhetetlenebbé váltak, emiatt már egyre több alkalommal éltek a munkások e szélsőséges, de gyakran hatásos módszerrel.

Az első nagy, országos figyelmet is kiváltó sztrájk 1917 májusában tört ki, amikor a sztrájkolók megfélemezésére a megyei közigazgatás kénytelen volt a helyi csendőrség megsegítésére katonai rendfenntartó csapatokat küldeni a bányatelepekre. A katonai parancsnokság letartóztatta a munkások vezetőit és sztrájkra való izgatás vádjával statáriális eljárással halálra ítélték közülük hét bányamunkást. Az elítélteket és letartóztatottakat a komáromi várbörtönbe szállították, innen a frontra, vagy internáló táborba vitték. (A halálos ítéleteket nem hajtották végre.)

A bányákban és az üzemekben a háború éveitől évről évre csökkent a termelés. A folyamatnak a lassítása hónapról hónapra nagy erőfeszítéseket követelt a bányavezetőségtől. Kénytelenek voltak megállapítani, hogy „a mai rendkívüli időkben bányavezetésünk katonai asszisztencia nélkül egyedül nem képes a rendet fenntartani és még kevésbé a hadsereg és a köz szempontjából oly fontos és sürgős széntermelést fokozni.”

¹⁴ Tatabányai Városi Levéltár (*továbbiakban: Tb. Lt.*) Tatabányai Szénbányák iratai. Felvételi Iroda. 168 d. A levélhez a bányaigazgatóság kimutatást mellékel a munkástelepeken a munkások által tartott sertések számáról.

¹⁵ Tatabánya története. Tatabánya 1972. I. kötet. 98-105. o.

1917 őszén megalakult a Magyar Szociáldemokrata Párt (MSZDP) felsőgallai helyi csoportja, amelynek népszerűsége és taglétszáma napról napra nőtt a bányatelep üzemének munkásai között.¹⁶

A háború utolsó esztendejében a közállapotok és így a lakosság hangulata is tovább romlottak. A bányatelepek feszültségeit igen pontosan fogalmazta meg Tiles János bányaigazgató a részvénytársaság központi igazgatóságához írott levelében, amelyben megállapította, hogy a munkásság alapvető törekvése már nem partikuláris érdekeinek érvényesítése, hanem a háború mielőbbi megszüntetésének a követelése, amelytől a békebeli közállapotok helyreállítását várják: „A tatabányai bányaszatnál az 1918-as üzemi évet a négy éves háborúnak nyomasztó hatása által a munkásokban kiváltott azon általános törekvés jellemzi, amely hol bérmozgalmakkal, hol pedig a háború elleni nyílt ellenállással, egy országos mozgalom szervezésével kényszerítse ki a céltalan vérontás megszüntetését.”¹⁷

Réhling Konrád öt évig dolgozott az igazgató helyetteseként, amikor 1919 nyarán Tiles János súlyosan megbetegedett. Ettől kezdve a bányák, ipari üzemek és a bányatelepek igazgatásának terheit ideiglenes megbízással első személyben kellett vállalnia.

A békebeli közállapotok helyreállítása azonban még évekig váratott magára. A hadiállapot megszűnését követően a társadalom szinte minden rétegét elérő elégedetlenség forradalmakba, az őszirózsás polgári forradalomba, majd annak bukása után a magát tanácsköztársaságnak nevező proletár-forradalomba torkollott. Sajnos egyik politikai formáció sem tudta megoldani az ország katasztrofális helyzetéből fakadó gondokat.

A tanácsköztársaság vezető hatalma, a Forradalmi Kormányzótanács államosította a magántulajdonban lévő termelési egységeket, így a MÁK Rt. tatabányai üzemait is. Tiles János bányaigazgatót termelési biztosnak nevezték ki. A telepen megalakult a Munkástanács, amelynek képviselői részt vettek a bányaigazgatóság termelési-vezetői értekezletein. Az értekezletek tárgyalásait rögzítő jegyzőkönyvek egy része fennmaradt. A bányák és üzemek termelési eredményei a békeévek eredményeinek felére, harmadára csökkentek a termelési jegyzőkönyvek megállapításai szerint. Az okok között fő helyen a politikai bizonytalanságból fakadó fegyelmetlenség, a termeléshez szükséges anyaghiány, valamint a rendkívül rossz élelmiszerellátás voltak.¹⁸

A bányaigazgatóság a tanácsköztársaság bukása után visszavette a helyi munkástanácstól az általa amúgy is formálisan gyakorolt vezetést a telepek és az üzemek felett. Egyben csökkentették a tanácsköztársaság alatt felemelt munkabéreket és a nyolc órai munkaidőt tíz órára emelték. A kedvezőtlen intézkedések miatt lázadozni kezdtek a munkások, a hangadókat a telepeket megszálló rendfenntartó katonai alakulat letartóztatta. A külszíni üzemek – szénosztályozó, fatelep, anyagraktár – munkásai a bányaigazgatóság épületéhez vonultak társaik kiszabadítását követelve. Az

¹⁶ U.o. 105-106. o.

¹⁷ Tiles János levele a bányatelepen kialakult helyzetről. MOL. MÁK Rt. Z-965. Munkástanács jegyzőkönyvek.

¹⁸ József Attila Megyei Könyvtár. Helytörténeti Gyűjtemény. 98. sz.

ügynevezett nagyirodát körülvevő fenyegető tömeget a közeli csendőr laktanyából érkező járőr távozásra szólította fel. Miután a munkások nem engedelmeskedtek, a járőr figyelmeztetés nélkül a tömeg közé lőtt. A helyszínen hat munkás vesztette életét, a kórházba szállítottak közül még három súlyos sebesült halt meg.¹⁹

Réhling Konrád szerepe a történetekben nem tisztázott. A győri büntetőtörvény-széken a tüntetésben való részvétel miatt letartóztatott munkások ellen indított perben tanúként hallgatták meg. Tény, hogy a tüntetés kezdetekor a csendőrörs parancsnoka az igazgató irodájában tartózkodott, onnan riasztotta telefonon az őrsön lévő csendőröket. Réhling és titkára azt vallották, hogy a munkások magatartásától az épületben tartózkodó alkalmazottak, tisztviselők fenyegetve érezték magukat, az események irányítója és a tragikus döntés meghozója, a lőparancs kiadója a csendőrök parancsnoka volt.

A tanácsköztársaság megdöntésére 1919 nyarán, Szegeden ellenkormány alakult, amelyben Horthy Miklós hadügyminiszeri feladatot vállalt. A gyorsan szerveződő „fehér hadsereg” a román megszálló csapatok antant parancsra történő visszavonulása után elérkezettnek látta az időt a Dunántúl visszafoglalására. Horthy Miklós fontosnak tartotta, hogy csapatai élén személyesen jelenjen meg a fontosabb városokban, településeken. 1919. szeptember 7-e és 1920. április 1-je, kormányzóvá választása között 31 településen járt. Demonstratív látogatásai a katonai erő felmutatásával a rendteremtést és ezen keresztül a hatalom megszerzését célozták. Az esztergomi napilap, amely részletes tudósítással követte a fővezér látogatásának eseményeit, vezércikkében Horthy Miklóst a magyar nemzeti hadsereg legendás, szeretettel körülrajongott fővezéréként köszöntötte, akinek „erő, hatalom, reménység, jövő, lelkesedés van összesűrítve neved két szavában.”

Talán nem véletlen, hogy 1919. november 11-én, amikor Esztergom megye székhelyére, Esztergomba érkezett, látogatása másnapján katonái élén meglátogatta a bányatelepeket is. Tatabányára 1919. november 12-én érkezett, ahová a megyei közigazgatás vezetője, Perczel Mór kormánybiztos kísérte el. A fővezér először a bányaigazgatóságon tárgyalt a bányatelepeken kialakult helyzetről, majd szemlét tartott az itt állomásozó, rendfenntartó katonai karhatalmi egységeknél, utána beszédet mondott a telepen élő munkások és alkalmazottak képviselői előtt. „Azért jöttem, hogy mindenkinek a szemébe nézzek, nem azért hogy hódolatot és virágot kapjak, hanem, hogy azokhoz szóljak, akik még mindig bujkálnak, akiknek soraiban még mindig ott lappang a vörös rém.”

A bányamunkások képviselője, a helyi szociáldemokrata szervezet nevében kifejtette, hogy a tatabányai munkások társadalmi helyzetükből, régi harcaikból eredően közel állnak a szociáldemokráciához, és a munkásság ragaszkodik mindazokhoz a vívmányokhoz (pl. nyolc órás munkaidő), amelyeket a párt és a szakszervezet az elmúlt évek során kivívott. Kérték továbbá a letartóztatott bányászok ügyének felülvizsgálatát, mert a megtorló intézkedések számos ártatlan embert is sújtottak.

¹⁹ A tragikus események történetét részletesen feldolgozta: Ravasz Éva „A tatabányai bánya-munkásság mozgalmi a tanácsköztársaság leverése után 1919-20.” Tatabánya, 1969.

A fővezér válaszában jogtalannak tartotta a bányászok követeléseit és kifejezte bizalmatlanságát a bányászok és a munkásosztály egésze iránt. Megfogalmazta azt a meggyőződését, hogy a pártpolitika, a sztrájkok ideje, az önös munkásérdekek érvényesítésének ideje elmúlt, most a hazát kell a sírból visszarántani. Beszédében elhangzott egy, a társulat tulajdonosainak és a munkáságnak egyaránt szóló nyílt fenyegetés, amennyiben nem emelkedik a széntermelés, sor kerülhet a bányák államosítására.²⁰

A Tatabányai bánya- és ipartelepek élén (1920-1942)

Mint említettük, Tiles János bányaiigazgató 1919 nyarán súlyosan megbetegedett, távollétében ideiglenes megbízottként Réhling látta el a vezetői feladatokat. Miután Tiles felgyógyult, azonban a közvetlen bányaszolgálattal járó fizikai terheket vállalni nem tudta, Budapestre, a részvénytársaság központi igazgatóságára helyezték, műszaki igazgatónak. Réhling Konrádot 1920. január 1-jétől kinevezték a tatabányai bánya- és ipartelepek vezetőjének, aki ezt a pozíciót több mint két évtizedig töltötte be.²¹

Igazgatóságának első esztendeit a vesztt világháború következményei súlyos gondokkal terhelték. A trianoni határok miatt az ország ipari struktúrája egyensúlyát veszttette, emiatt nehezen indult be a gazdaság, kevesebb ipari szénre volt szükség. Egyébként is csak az évtized közepétől érte el a széntermelés az utolsó békeév eredményeit, amelynek okai a fentiekén túl az óriási infláció okozta élelmiszer és ipari nyersanyaghiányban keresendők. A vállalat nem munkás elbocsátásokkal reagált a helyzetre, hanem átmenetileg munkaszüneti napokat iktatott a munkahétbe, és a napi munkaidőt is megfeleztte. Ezáltal csökkentek a keresetek, tovább romlott az életszínvonal és növekedett a munkások elégedetlensége. Számos bányászcsalád kivándorolt az országból, elsősorban Franciaország és Belgium bányavidékeire, megfelelőbb élet és munkakörülményeket keresve. A munkások elégedetlenségüket gyakran fejezték ki lokális, vagy az egész telepre kiterjedő munkabeszüntetésekkel. A két legnagyobb, az öt héten át tartó 1924-es országos bányász-sztrájk, majd az 1925. évi munkabeszüntetés, amely a munkaidő meghosszabbítása miatt tört ki, és tíz hétig tartott, amíg a bányászok és a munkaadók közötti megegyezés a szakszervezeti vezetők közvetítésével megszületett.

A részvénytársaság vezetése szociális intézkedésekkel próbált az általános nyomorúságon enyhíteni (ingyen tej-akció a növekvő csecsemőhalandóság csökkentésére, gyermek-védőnőhálózat kiépítése, a legszegényebb családok részére ruha és ci-

²⁰ In: Romsics. Turbucz Ignác: A Horthy kultusz. 143-144. o. Bp. 2009.

Horthy Esztergomban. Tudósítások. *Esztergom* politikai napilap, 1919. nov. 11.

Szózat. 1919. november 14. Horthy Miklós Tatabányán. A fővezér beszéde a bányászokhoz.

²¹ MOL. MÁK Rt. iratok. Z-965. Levelezés.

pő adományok, 24 férőhelyes tudószanatórium létesítése a terjedő tbc megfékezésére stb.)²²

A helyi bányagazgatás igyekezett politikamentesen, a szélsőségeket kiküszöbölő módon igazgatni a telepet. Jó példa erre, amikor az 1922-es országgyűlési választások alkalmával a megyei főispán – elismerve a bányavállalat hatalmas gazdasági súlyát és szerepét a tatai járás életében – levélben kereste meg Vida Jenő vezérigazgatót, támogassa Tiles János bányaugyi főtanácsos, a részvénytársaság igazgatósági tagjának kormánypárti képviselőjelöltségét. Vida Jenő arra hivatkozva, hogy tudomása szerint a tatabányai bányászok nagy számban szociáldemokrata érzelműek, és e párt jelöltjét fogják támogatni a társulat által indítandó jelölttel szemben, elutasította a javaslatot. Részletesen megindokolta, miért nem tesz eleget a megtisztelő felkérésnek. Amennyiben a szociáldemokrata jelölt győzelme következne be, ez óriási presztízavesztést jelentene a vállalat számára. Ha a társulat jelöltje nyerné meg a választásokat, ez kiválthatná a szociáldemokrata érzelmű bányászok haragját, ami a termelési eredmények csökkenéséhez vezetne, és így a bányatársulat politikamentességét hangsúlyozva nem támogatja a felkérést.²³

A Bethlen kormánynak az évtized közepére sikerült a vesztt háború és a forradalmak hektikus esztendeit követően a társadalom egyes csoportjaival kötött megállapodásokkal konszolidálni helyzetet, így teremtve meg a gazdasági élet számára a megfelelő viszonyokat. Az 1921-ben megkötött egyezség a miniszterelnök és a szociáldemokrata párt között (Bethlen-Peyer paktum) azt is jelentette, hogy nem lehet kirekeszteni a magyar munkástömegeket a társadalomból, és érdekképviselőket a parlamentben biztosítani kell, tehát a képviselőválasztásokon indulhattak az MSZDP-egyéni és listás jelöltjei. Vida Jenő kitűnő politikai és taktikai érzékét igazolta a választási eredmény, hiszen a tatabányai nyílt szavazásos választókerületben a szavazásra jogosultak 83%-a a szociáldemokrata párt jelöltjét, Kabók Lajost választotta képviselőnek.²⁴

A háború okozta gazdasági nehézségek 1917-1919 között a magyar társadalom radikalizálódásához, a baloldali, internacionalista eszmék térnyeréséhez vezettek. A tanácsköztársaság bukását követően a forradalmi Magyarország rohamosan átalakult nemzetivé és kereszténnyé. A polgári demokratikus és a proletárforradalmak bukása után szinte kötelezővé vált a vallásosság és a nacionalizmus vállalása és gyakorlása. Ez az országos folyamat érzékelhető némi késéssel a tatai szénmedence munkástelepein is. A késleltettség oka, a szociáldemokrácia és a szakszervezeti mozgalom hatásának jelenléte a korszak egészében érzékelhető.

Az évtized közepére az országban kialakult a társadalmi-politikai stabilizáció, amelyet a gazdaság stabilizációja követett. Az infláció végét jelentette a stabil fize-

²² A MÁK Rt. Horthy-korszak alatti szociálpolitikáját részletesen feldolgozta: Simonik Péter Szociális érzékenység vagy gazdasági érdek? Munkásjóléti intézmények a magyar bányában a két világháború között. ELTE-TÁTK. Szociológiai Doktori Iskola. Szociálpolitikai Alprogram. Bp. 2007. Kézirat.

²³ MÁK iratok. MOL. 657. f. 2/5. 1922.márc. 29. Közli Tatabánya története. I. k. 183.o.

²⁴ Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920-2000. Napvilág Kiadó. 2001.

tőeszköz a pengő megjelenése. Az évtized közepét követően a nyugodt munka – sajnos rövidre szabott – esztendei következtek. A társulat bányái elérték és meghaladták az utolsó békeév széntermelésének volumenét. A bányászatra vertikálisan ráépülő iparágak, – cementgyártás, kokszt és brikett-termelés, majd a korszak végén termelni kezdő alumíniumkohók – is jelentős mennyiségi és minőségi növekedést jelentettek. A részvénytársaság vezetői jó piaci érzékkel kívántak jelen lenni – és ebben sikerült számottevő üzleti pozíciókra szert tenni – az ország elektrifikálásában, az energia termelésében, valamint a Dunántúl településeinek, a fővárosnak, és egyes nagy fogyasztóknak (Magyar Államvasutak, Fővárosi Villamos Közlekedési Társaság) energiaellátásában. Két évtized alatt a tatabányai medencében három aknát mélyítettek, (a tatai szénmedencében a XII., XIV., XV., és a negyvenes évek elején az oroszlanói XVI. számúakat). (Ld. 3. kép)

A szén helyi hasznosítására a Magyar Dunántúli Villamossági Rt. beruházásában megépült a bányahidai erőmű, amely a helyben termelt égőpala-szén gazdaságos felhasználására készült. Megjegyzendő, abban, hogy az erőmű beruházása Bányahidán valósult meg, nyilván Vida Jenő vezérigazgató-felsőházi tag széles kapcsolatai, érdekérvényesítő képessége is latba estek. Továbbá bővült a cementgyár, a portlandcement gyártás mellett megindult a bauxitcement termelés is, ferroszilikium-gyár, karbidgyár, alumíniumkohó létesült, hogy csak a legnagyobb beruházásokat említsük.²⁵

A fejlesztések és beruházások, a vállalat korszerű üzletpolitikájának kialakítása a részvénytársaság igazgatósága, végrehajtó bizottsága és maga Vida Jenő vezérigazgató feladata volt elsősorban, hiszen ők feleltek a tulajdonos-részvényesek nyereségének alakulásáért. A vállalat által vállalt munkásjóléti-szociális intézkedéseket, a szükséges intézményi háttér kialakításának irányait és ezek megvalósításához rendelt fedezetet a részvénytársaság központja határozta meg a kor igényeihez idomulva. A végrehajtás, a kivitelezés azonban a helyi igazgató feladatát képezte. Ennek a nehéz munkának az ellátását jól megoldotta Réhling Konrád, amelyre kézenfekvő bizonyíték, hogy a részvénytársaság vezetőinek teljes megalégedésével tölthette be az igazgatói pozíciót több, mint két évtizeden keresztül. Kiténtetése jelzik fellebbvalói elismerését. 1922-ben megkapta a bányaugyi tanácsos, majd 1926-ban a főtanácsos címet.

A politikamentesség volt az a vezérelv, amelyet a tatabányai igazgató a húszas években követett. A forradalmakat követő nyugtalan esztendőket szélsőséges indulatait igyekezett semlegesíteni. Neveltetéséből fakadó katolicizmusát egész munkássága alatt felhasználta ehhez. Vezetése idején épült fel 1929-ben a bányatelepek legnagyobb temploma, a felsőgalla-újtelepi (VII-es telep) Szent Család templom az előtte kialakított téren felállított Szent Imre szoborral, nem messze a telep vásárterének szélén álló református és evangélikus imaházaktól. A MÁK Rt. beruházásában épült templom felszentelése alkalmával a tatabányai hitélet fejlesztése és a templom építése körüli tevékenységéért XI. Pius pápa a Római Nagy Szent Gergely lovagrend parancsnoki keresztyével tüntette ki, amelyet Serédi Jusztinián bíboros hercegrímás

²⁵ A részvénytársaság tatabányai bányászatának és ipari üzemének jó történeti összefoglalója a bányászat 100. évfordulójára kiadott tanulmánykötet. A tatabányai szénbányászat története. 1894-1994. Tatabánya, 1994.

Tatabányán adott át. 1934-ben a második nagy kolónián, a VI-os telepen is megépült egy katolikus imaház. Az 1912-ben átadott ótelepi Szt. István templommal együtt már öt templom és imaház szolgálta az itt élők hitéletét a MÁK kegyúri jogai alapján.

Szigorú, a munka és a hatalom igényei által kialakított hierarchikus rend uralkodott a bányatelepeken, amely rendnek a keretei közé szorította a bányavezetés, a termelés a mindennapok és az ünnepek világát. 1930-ban ünnepélyes keretek között avatták fel Réhling Konrád portréját az újtelepi munkáskaszinó biliárdtermében. Az általa kialakított függősségi viszony, párosulva a telepen élők állandó megfigyelésével és fegyelmi rendjével, lehetővé tette, hogy az egyáltalán nem könnyű években, a két világháború közötti korszakban eredményesen tudta vezetni a bánya- és ipartelepeket. Pozíciója stabilitásához minden bizonnyal hozzájárult a részvénytársaság felfő vezetése iránt feltétlen lojalitás és hűség.²⁶ (Ld. 4. kép)

Olvasókört alapított 1921-ben, a bányák és üzemek vezetői, bányatisztek és al-tisztek részvételével. A tablón látható férfiak valamennyien azok, akik akkor Tatabányán valakinek számítottak. A képaláírások beszédesek. Számos, ma is előforduló családnevet találunk a névsorban (Jahn, Ivancsics, Petricsek, Szauer, Szőke, Pintár stb.), ami azt is jelenti, hogy a századforduló körül idetelepült családok meggyökereztek.

Az igazgató alapította bányavezetők olvasóköre például kívánt szolgálni az al-tisztek, munkások előtt, hogy a számukra épített vállalati kaszinók nemcsak a szórakozás, hanem a művelődés, az ismeretterjesztés háza is. Ily módon a társulat választékot kínált az itt élőknek, hiszen a szociáldemokrácia vállalt célja volt egyebek között a munkások művelődésének, kulturális igényeinek felkeltése és kielégítése. Ezt a célt szolgálta az 1926-ban Felsőgallán, az egyik legnagyobb bányászkolónia mellett a szociáldemokrata párt és a bányamunkás szakszervezet tagdíjaiból felépített Bányamunkás Otthon, színjátszásra, előadások rendezésére, vigalmi estek megtartására alkalmas nagytermével, könyvtárszobával. A munkásotthon szomszédságában működött a párthoz és a szakszervezethez kapcsolódó Hangya Fogyasztási Szövetkezet vegyesboltja.

1929. október 13-án a részvénytársaság beruházásában művelődési célokra épült 750 férőhelyes Népház nagytermében megalakult a Tatabányai Katolikus Egyházközség. Az alakuló ülésre meghívtak az egyházközség világi elnöki tisztségére egyhangúlag az egyházközség megszervezésében protagonista szerepet vállaló Réhling Konrádot választották, aki beszédében meghatározta az egyesülés legfőbb céljait, amely a szegények megsegítésén túl a katolikus hit és valláserkölc erősítése, az el-tévelyedettek felvilágosítása, meggyőzése és helyes útra terelése. Elnöki beszédében a következőképp fogalmazta meg az egyházközség törekvéseit: „...a hitet megvallani, benne élni s annak erősítése céljából összefogni elsőrendű szükségesség a mai

²⁶ A tatabányai szénipari iskolában Vida Jenő vezérigazgató arcképének leleplezése alkalmából mondott beszéde. 1924. június. MOL. Z-254. 129. cs. Vida Jenő dosszié.

időkben, mert minden egyéni és általános boldogulásnak a trianoni megcsonkított ország talpra állításának legerősebb alapja és pillére a hit és vallásos érzület.”²⁷

Az egyházközség szervezetileg átfogta az egész bányatelepet. Az egyházközség képviselőtestületének a MÁK Rt. tatabányai alkalmazottai hivatalból voltak tagjai, tehát az összes katolikus tisztviseelő és tisztviseelőnő, a segédtsztek és a nem katolikus tisztviseelő és segédtsztek katolikus nejei, valamint a társulat alkalmazásában álló férfi és nőtanítók. Az egyházközség képviselő testületének alelnökei a bányatelep kerületei szerint a bányatisztekéből kerültek ki.²⁸ Az altiszti kar és a munkásállomány képviselőtestületében az igazgatóság jelölése alapján választás útján kerültek tagok a képviselő-testületbe. Megválasztották az egyházgondnokokat, templomatyákat, titkárokat, pénztárosokat, jegyzőket, ellenőröket, tanácstagokat, akik valamennyien a társulat alkalmazásában állottak.²⁹

Az egyházközség megszervezési feladatait lelki, és gyakorlati előkészítését az év elejétől megjelentetett periodika, a Tatabányai Egyházközségi Értesítő látta el, amelyet ingyenesen juttattak el az itt élők számára. Az alakuló ülésen Seedoch Károly prelátus, aki az egyesület szervezési feladatait az igazgató teljes támogatását élvezve végezte, mint az egyházközség egyházi elnöke és az újság szerkesztője hozzájárulást kért a havonta megjelenő Tatabányai Egyházközségi Értesítő kiadási költségeire az egyházközség tagjaitól. A kérelmet a jelenlévők megszavazták. Eddig egyházi adó beszédére nem volt szükség a bányatelepen, mivel a részvénytársaság kegyúri jogaiból eredően a bányatelep templomainak fenntartási költségeit megoldotta.³⁰

A bányagazgatóság a fentiekén túl egyéb eszközökkel is támogatta a katolikus hitéletet. Évenként indítottak munkásküldöttséget katolikus egyházi rendezvényekre, nagygyűlésekre, körmenetekre Budapestre, vagy Esztergomba. Az esetenként több száz egyenruhás bányászt a vállalat által finanszírozott különvonat szállította a helyszínekre, a családtagok, egyéb résztvevők félárú kedvezménnyel utazhattak. A társulat vezetése Réhling személyével kapcsolatosan nagy vezetői erényének tartotta, hogy Tatabányán a forradalmak után a „nemzetközi politikai irányzatok” teret vesztettek, a munkásokat sikerült kivonni a szakszervezet befolyása alól, és a bányakolóniákon létrehozott munkáskaszinókban a munkásság hazafias, vallásos, a munkaadóval való megértést hirdető irányítást és nevelést kap.³¹ *Ld. 5. kép)*

²⁷ Tatabánya. Egyházközségi Értesítő. I. évfolyam. 1929. 9. sz. 5. o.

²⁸ I. kerület Grósz István bányagazgató, II. kerület Ligday János gépészeti főfelügyelő, III. kerület Véssey Antal felügyelő, IV. kerület, Bajkó Andor főfelügyelő, V. kerület, Horváth Béla gépészfőmérnök, VI. kerület, Kreiten József cementgyári igazgató. Tatabánya Egyházközségi Értesítő. 1929. I. évfolyam 9. sz.

²⁹ Az alakuló ülésen elhangzott elnöki beszéd és a megválasztásra került tagság teljes névsora olvasható az Egyházközségi Értesítőben. I. évfolyam 9. sz. 2-5. o.

³⁰ A munkások jövedelmük szerint fizettek, száz pengőig havi 6, 200 pengőig 10, azon felül 15 fillért. A tisztviseelő, segédtsztek és altisztek ennek tízszeresét ajánlották fel előzetesen megtartott gyűlésükön. Elhatározták továbbá, hogy a befolyt hozzájárulásból esetlegesen fennmaradó összegeket szegény sorsúak felruházására fordítják. Tatabánya Egyházközségi Értesítő. 1929. 9. sz. 7. o.

³¹ MOL. MÁK iratok. Z.254.106. cs. Réhling dosszié. Feljegyzés a m. kir. bányaugyi főtanácsosról. 1936. július 20.

Az egyházközség szervezésében számos egyesület, szövetség működött a bányatelepen, több ezer tagot számon tartva (Credo, Oltáregyesület, Jézus Szent Szíve Társasága, Mária Kongregáció, Katolikus Leányszövetség és Legényegylet, Szívgráda, cserkészet).

A munkásság eltávolodása a baloldali értékeket képviselő munkásszervezetektől az országgyűlési választások eredményeiben is tükröződik. Az 1926-os választásokat a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt képviselőjében Kocsán Károly nyerte, a szavazatok 70%-ával. A szociáldemokrata Kabók Lajos, az 1922-es választások győztese csak 29%-ot kapott. Megjegyzendő, az MSZDP az egész korszakban nem tudta többé megismételni akkori győzelmét. Az 1935-ben megtartott választásokat egyhangú győzelemmel a kormány pártja, a Nemzeti Egység Párt képviselőjelöltje nyerte. A győzelemhez minden bizonnyal hozzájárult, hogy a párt támogatására Tatabányán 1933 júniusában megalakult a párt választókerületi szervezete, amelynek elnöki tisztét elvállalva, teljes igazgatói súlyával támogatta Réhling a választásokkal kapcsolatos propagandamunkát.³² (*Ld. 6. kép*)

Horthy Miklós kormányzó 1930. augusztus 28-án ismét meglátogatta a bányás- és ipartelepeket. A látogatás apropója a társulat új és jelentős nagyságrendet képviselő fejlesztéseinek megtekintése volt. Vida Jenő vezérigazgató, felsőházi tag és Réhling Konrád kíséretében meglátogatta az újonnan épített beruházást, a bauxitcement-gyárat, a karbidgyárat, körbekocsizva a telepeken felkereste a munkáskaszinót, a néhány éve épített gőz- és gyógyfürdőt, megkoszorúzta a Népház parkjában felállított világháborús emlékművet és meglátogatott egy bányászotthont is, valamint az újonnan felépített templomot. A kormányzó a fogadásakor elmondott beszédében kifejtette, hogy a válság miatt az egész világon nehéz a gazdasági helyzet, és a legnehezebb a munkásságé, de figyelmeztetett arra, hogy a problémákat nem szabad az utcára vinni, „mert ez bűn lehet az egész nemzet, az egész társadalom ellen, és a kormány ilyen törekvésekkel szemben tudni fogja a kötelességét.”

Seedoch V. Károly prelátus kormányzót köszöntő beszédében visszautalt a tíz évvel ezelőtti, 1919. őszi látogatásra, amikor a kormányzó beszédében megfenyegette a munkásokat a bolsevizmus alatti magatartásáért, és kifejezte abbéli reményét, a mai napon látottak meggyőzték a kormányzót arról, hogy a bolsevizmusért nem a bányamunkások, hanem az istentelen és hazátlan politikai vezetők a felelősek.³³

1936-ban a Magyar Közigazgatástudományi Kutató Intézet a modern szociológia módszereivel felmérte a tatai járás településeinek helyzetét. Az intézet igazgatója a tatai születésű Magyary Zoltán professzor, aki a kutatások kezdeményezője és vezetője, akinek meggyőződése volt a magyar közigazgatás radikális átalakításának szükségessége, levélben kérte Réhling engedélyét a telepen lefolytatandó felmérés engedélyezésére. Az igazgató bizalmas levélben tájékoztatta Vida Jenő vezérigazgatót és kérte a társulat számára helyes álláspont kialakítását a vizsgálatokkal kapcsolatban. A vezérigazgató, miután a megye vezetésénél és magas kormánykörökben tájékozódott, hozzájárult a telepeken való munka elvégzéséhez. Magyary professzor

³² A választási adatok Hubai i.m., Réhling személyi dossziéja: MOL.MÁK Rt. iratok Z-254. 95. cs.

³³ Tatabánya. Egyházközségi Értesítő. 1930. 8. sz.

az elemzések alapján készült tanulmányának egyik lényeges megállapítása, hogy a négy egybeépült település – Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla, Tatabánya – várossá egyesítése nagy feladata a közigazgatásnak, és az egyesítéssel számos szociális és életmódjavító intézkedés megoldhatóvá válik. Tanulmányában a tatabányai munkások hangulatát a következőkben fogalmazta meg: „A bányászokkal való bizalmas együttlét, amelyre azonban csak hosszú fáradozás után adódik lehetőség, amikor már nem látják valakiben a vállalat kémjét, nagyon érdekesen világítja meg a bányászok lelkivilágát. Igen sokan közülük, különösebben az öregebbek, beletörődtek a helyzetükbe és az elnyomottság már talán jól is esik nekik. De a többség, különösen a fiatalabb évfjártúak lelkében visszafojtott gyűlölet él, és hisznek abban, hogy egyszer elkövetkezik az idő, amikor elnyomottságukért elégtételt vesznek maguknak.”³⁴

A záró tanulmány alapvető megállapítása, hogy a modern közigazgatásnak fontos társadalmi feladatokat kell ellátnia és közvetítő szerepet kell vállalnia a munkavállalók tömege és a munkaadók között, nem engedve az esetlegesen kialakuló hatalmi önkénynek. (*Ld. 7. kép*)

A gazdasági világválság hatása elérte Magyarországot, az ipar és a bányászat termelési mutatói lényegesen visszaestek a fogyasztás drasztikus csökkenése miatt. A válság időszakában, 1931-ben töltötte be a MÁK Rt. alapításának negyvenedik évfordulóját. A jubileum megünneplésére sem a részvényeseknek, sem az alkalmazottaknak nem volt alkalma a nehéz körülmények miatt. Az 1931-33. közötti években erősen csökkent az ipari termelés, a széntermelés, erre a vállalat nem munkáselbocsátással, hanem termelési szünnapok elrendelésével reagált. (1931-ben 73, 1933-ban 91, 1934-ben 66 napig szünetelt a termelés).³⁵ Természetesen ennek megfelelően csökkentek a bérek. Ezzel az intézkedéssel vetett gátat a munkanélküliség elterjedésének az igazgatóság, de az életkörülmények erőteljes romlását nem sikerült megakadályozni. A kialakult elégedetlenség jó táptalaja volt a jobboldali politikai nézetek elterjedésének, amelyet a hatalmat megragadni kívánó nyilas párt mesterségesen is gerjesztett.

1935-től lassan véget ért a gazdasági válság, ettől kezdve a tatabányai bányák széntermelésének mutatói évről évre meredeken emelkedtek, egészen a háborús évek közepéig. A növekedéshez hozzájárult a tatabányai akna termelése mellett az Oroszlány község területén megnyitott XVI. számú akna. A társulat vezetése beszállt egy új melléküzemág, a háború miatt nagy fontossággal bíró fém, az alumínium termelésébe, 1940 januárjától működni kezdett a tatabányai alumíniumkohó, növelve a részvénytársaság termelési mutatóit és nyereségességét. (*Ld. 8. kép*)

Réhling Konrád 1936-ban töltötte be a társulathoz való belépésének 40. évfordulóját. Ebből az alkalomból a bányaugyi főtanácsost a társulat igazgatóságának felterjesztésére a hazai bányászat fejlesztése terén kifejtett munkásságáért Horthy Miklós kormányzó a Magyar Érdemrend középkeresztjével tüntette ki. A jeles alkalom kapcsán az egyházközségi értesítő egy külön számot szentelt a jubileumi ünnepség ese-

³⁴ Magyary Zoltán-Kiss István: A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatabányai közigazgatásáról. Budapest, 1939.

³⁵ A MÁK Rt 50 éve. 1891-1941. Külön jelentés az ünnepi közgyűlésre. Budapest, 1942. Tatabányai Városi Levéltár könyvtára.

ményeinek leírására, az itt elhangzott köszöntők ismertetésére. Az ünnepségen, amelyet Tatabányán a Népház nagytermében rendeztek meg, a társulat vezérigazgatója Vida Jenő köszöntötte elsőként az ünnepeltet. Beszédében hangsúlyozta vezetői erejüket, kiemelve, hogy mindig értett ahhoz, miként egyeztesse össze a különböző érdekeket, és e tulajdonsága alapján sikerült elérnie, hogy a társulat igazgatósága, a helyi tisztikar és a munkások között kiegyensúlyozott a viszony. Vida Jenő bejelentette, hogy az igazgatóság 40 ezer Pengő alaptőkével Rehling Konrád Munkásjóléti Alapot hoz létre, azzal a céllal, hogy az alapítvány kamataiból szándéka szerint támogatssa a rászorult szegénysorsú munkásokat³⁶

A szónokok között Reviczky István a tatai járás főszolgabírója a közigazgatás nevében, Vizer Vilmos bányai főtanácsos, mint selmecbányai évfolyamtárs, Alligander Ödön a bányászati közigazgatás képviselője szolt. A helyi tisztikar köszöntőjét Bajkó Andor főfelügyelő, a Credo egyesület világi elnöke mondta el, az altisztek nevében Puskár Ferenc aknász, végül 6500 munkás nevében Boda Mihály vájár köszöntötte.³⁷ (Ld. 9. kép)

A gazdasági válság következtében harmincas évek közepétől a jobboldali radikális nézeteket valló politikai erők térnyerése volt tapasztalható. A nemzetiszocialista nyilas szélsőjobb a politikai hatalom megszerzése érdekében demagóg szólásokat hangoztatva megszerezte a szegényebb néprétegek támogatását. Tatabányán is felfokozott erővel jelentek meg a párt agitátorai. Hogy milyen eredményt értek el néhány esztendő alatt, azt az 1939-es parlamenti választásokon kapott szavazatok számai jelzik országosan és Tatabányán is. Az 1939-es parlamenti választásokat a bal és jobboldali pártok képviselőinek törekvései szerint megváltoztatott választási törvény alapján rendezték meg, titkos szavazással döntöttek a választók a pártok támogatásáról. A választások nyertese a demagóg jelszavakat hangoztató és nemzetiszocialista eszmeiségű nyilas párt volt, amely az 1935-ös választási eredményeihez képest országosan négyszer annyi szavazatot kapott. A tatabányai választókerületben a nyilas párt a listás szavazatok 44,5%-át, az előző választások győztese, a Magyar Élet Pártja 46,4% és a Független Kisgazdapárt 9%-át érte el. A szociáldemokrata párt egyéni képviselőjelöltjére leadott szavazatok aránya 11,7%, amely jelzi a bányászszakszervezet és a szakszervezet baloldali vonzódású híveinek jelenlétét.³⁸

1940 októberében az ország bányavidékein sztrájkmozgalom bontakozott ki, amelyhez csatlakoztak a tatabányai bányamunkások is. A hadiüzemekké nyilvánított bányüzemek bányászai elsősorban béremelést követelve hagyták abba a munkát, azonban bizonyára szerepet játszott a munkabeszüntetésben a katonai fegyelem, a katonai rendfenntartás okozta közállapotokkal való elégedetlenség. A több, mint két hétig tartó sztrájk a kormány és a munkaadók közötti megegyezéssel zárult, a kormány rendeleti úton kötelezte a bányafenntartókat, hogy a dolgozók bérét 7%-os

³⁶ MOL. MÁK iratok. Z-254. 106. cs. Rehling dosszié. Tatabánya. Egyházközségi Értesítő. 1936. október 18. Különszám.

³⁷ Köszöntő szavait követően Boda Mihály a munkások nevében felolvasta Horthy Miklós kormányzónak küldendő, a munkások hűségét és alattvalói tiszteletét tolmácsoló távirat szövegét. Tatabánya Egyházközségi Értesítő. 1936. október. Különszám.

³⁸ Hubai László: Magyarország XX. századi választási atlasza adatai.

bérpótlékkal egészítsék ki. A bányász-sztrájk kirobbantója nem a szociáldemokrata párt, nem a bányász-szakszervezet, hanem a kormány megbuktatásával a hatalom megragadására készülő nyilas párt volt.

Rehling Konrád, mint a tatabányai bányatelepek igazgatója beperelte Grüber Lajos nyilas képviselőt a sztrájk kirobbantására való izgatás, valamint a katonai parancsnokság elleni uszítás vádjával. Az 1941 szeptemberében befejeződött perben Rehling vádjai alól felmentették az egyéb politikai okok miatt börtönbüntetését töltő képviselőt. A nyilas orientációjú Pesti Újság címdoldalán adott hírt a Réhling Konrád kezdeményezte per bírósági döntéséről, a vastag betűkkel kiemelt furcsa párosítású címekekkel hívva fel olvasói figyelmét: „Az új Európa sorskérdései a Hitler-Horthy találkozón.” – „Felmentették Grüber Lajost!”³⁹

A részvénytársaság élén 1942-1948

A harmadik zsidótörvény indirekt módon megváltoztatta Rehling életét. A törvény megtiltotta, hogy bankok, vállalatok, kereskedelmi cégek élén zsidók álljanak, valamint megszabta, hogy milyen arányban lehetnek zsidó származásúak az alkalmazottak között. Ennek következtében Vida Jenőnek le kellett mondania a társulat elnök-vezérigazgatói pozíciójáról, és a végrehajtó bizottsági tisztségéből is vissza kellett vonulnia. Dr. Porada Alfréd ügyvezető igazgató öngyilkosságot követett el.⁴⁰

A megüresedett funkciókra régi, megbízható alkalmazottakat helyeztek. Vizer Vilmost, aki 1938-tól a társulat műszaki vezérigazgatója volt, vezérigazgatóvá nevezték ki. Az új vezérigazgató Réhling Konrádot tette helyettesévé. Döntéséről szóban tájékoztatta tatabányai tisztikart, és hirdetményben értesítette a társulat vezetésének alakulásáról az üzemek segédtisztjeit, altisztjeit, valamint a munkásokat: „Igazgatóságunk Réhling Konrád bányaiigazgató főtanácsos műszaki vezérigazgató urat központi ügykör átvétele céljából Budapestre helyezte át és a tatabányai telepvezetői, valamint az összes üzemek feletti igazgatói ügykörét Csanády László bányaiigazgató főtanácsos, bányaiigazgató úrra ruházta.”

Az 1942. október 19-én keltezett hirdetményben Vizer vezérigazgató összefoglalta a részvénytársaság vezetésének véleményét, a volt igazgató tatabányai működésének summázását. „A legnehezebb időkben viselte a vezetői ténykedés súlyos terheit, amellyel nagy részben járult hozzá ahhoz az eredményhez, hogy társulatunk gyarapodott, erősödött és országos szempontból is fontos feladatait hiánytalanul teljesítette.”⁴¹

³⁹ Az újságot a MÁK Rt. iratanyagában találtuk. MOL. Mák. iratok Z-254. 106. cs.

⁴⁰ A történetet részletesen ismerteti Ravasz Éva: „Vida Jenő, a MÁK Rt. vezérigazgatója” c. tanulmányában. Tatabánya, 2009.

⁴¹ Tb. Lt. XV/41/2. Gyűjtemények. A hirdetmény ismertette az új tisztikar felállítását, és a bányászati műszaki adminisztráció beosztását..

A Budapest ostromakor tragikus körülmények között elhunyt vezérigazgató nem sejtette, hogy az általa említett, az első világháborút követő korszak tragédiáit fokozni képes esztendők következnek az ország és a társulat életében.⁴²

A trianoni területvesztés revíziója (1938 – Felvidék, 1939 – Kárpátalja, 1940 – Kelet-Magyarország, Erdély), az elvesztett területek visszacsatolása a szénbányák fogyasztóterületeit megnövelte. Az 1939-ben kirobbanó második világháború terhei azonban a gazdasági élet valamennyi területét, és ezen keresztül az ország lakosságának mindennapi életét egyre súlyosabban befolyásolták. A kormány a háborúban való részvétel finanszírozására fokozatosan emelte az adókat és egyéb közterheket, drágult a felhasznált nyersanyagok ára és nőtt az élelmiszerhiány. Bevezették az élelmiszer-fejadagokat és a jegyrendszert. Jelentősen növekedtek a termelési költségek. Az ország német katonai megszállása, a front közeledte újabb tragikus következményekkel járt. A nyersanyagok – szén, alumínium, bányafa, gépalkatrészek stb. – rekvirálása, majd a termelő üzemek legfontosabb alkatrészeinek leszerelése, nyugatra hurcolása, a munkások katonai behívása a termelést ellehetetlenítette. Az itt élők életlehetőségét, biztonságát fenyegette a katonai jelenlét, a frontról érkező tragikus hírek, a bombázások szörnyűségei, a letartóztatások.

Hónapokig tartó állóháború után a bányatelepek, községek területén 1945. március 21-én megszűntek a harcok. A tatabányai bányaigazgatóság felmérte a károkat, a vízzel elöntött bányák helyzetét, a romba dőlt épületeket, leszagztatott vezetékeket és szállítópályákat, a kifosztott élelmentárok, kórházak állapotát. Több hónapos kárelhárítás és munkaszünet után nagy nehézséggel beindult a széntermelés.

A MÁK Rt. központi igazgatósága a helyi vállalatok kárfelmérése után igyekezett a termelést újraindítani, amely a háborús károk, a szakemberek és a termeléshez szükséges nyersanyagok, élelmiszerek hiánya miatt rendkívül sok nehézségbe ütközött. A bányatelepeken kialakult helyzetről részletesebben olvasható jelen kötetünkben, a Ligday János gépészeti igazgató életét bemutató tanulmányból.

A romokban álló ország újjáépítéséhez nagy szükség volt energiára. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. december 6-án határozatot hozott a szénbányák állami kezelésbe vételének előkészítéséről, amely 1946. június 26-án megtörtént. Az államosítás végrehajtása során a MÁK Rt. igazgatóságának tulajdonosi és gazdasági szempontból ketté kellett választani a széntermelő és az egyéb ipari létesítményeket. Megindult az üzemi és ingatlan leltárak elkészítése, ami bonyolult és hosszadalmas eljárás volt, hiszen területi, gazdasági, igazgatási és könyvelési szempontból az itt lévő bánya és ipari üzemek eddig egy egységet képeztek. A részvénytársaság központi igazgatóságának és végrehajtó bizottságának szinte valamennyi tagja hiányzott, elhunyt, vagy nyugatra menekült. Réhling Konrád lett az első számú vezetője az igazgatóságnak, így a bányák államosításának irányítása tulajdonosi részről az ő feladatát képezte.⁴³

⁴² Vizer Vilmost csaknem ötven esztendőn át kifejtett színvonalas bányamérnöki tevékenységéért 1943 áprilisában a bányaművelési tudományok tiszteletbeli doktorává avatták. A díszdoktori címet Sopronban a József Nádor Műszaki Egyetem kihelyezett Bányamérnöki Karán adták át. BKL. 1943. 9. szám

⁴³ A tatabányai bánya- és ipartelepek leltárkönyvei 1946-48. Tb. Lt. XIV/13.

Az 1948/XXV. törvénycikk alapján államosításra kerültek a száz munkavállalónál többet alkalmazó gyárak, üzemek, az intézkedés miatt a Magyar Általános Köszénbánya Részvénytársaság gyakorlatilag megszűnt, bár a külföldi részvénytulajdonosok jogi ügyeinek rendezése még évekig elhúzódott. Ebben a folyamatban Réhling Konrádnak már nem volt szerepe, hiszen 1948-ban, hetvennégy éves korában nyugdíjazták.

További sorsáról keveset sikerült felderíteni. Vélhetően a nagy kitelepítési hullám őt is, mint a régi uralkodó osztály képviselőjét utolérte, Budapestről Szilvásváradra került, majd Egerben halt meg 1957-ben.⁴⁴

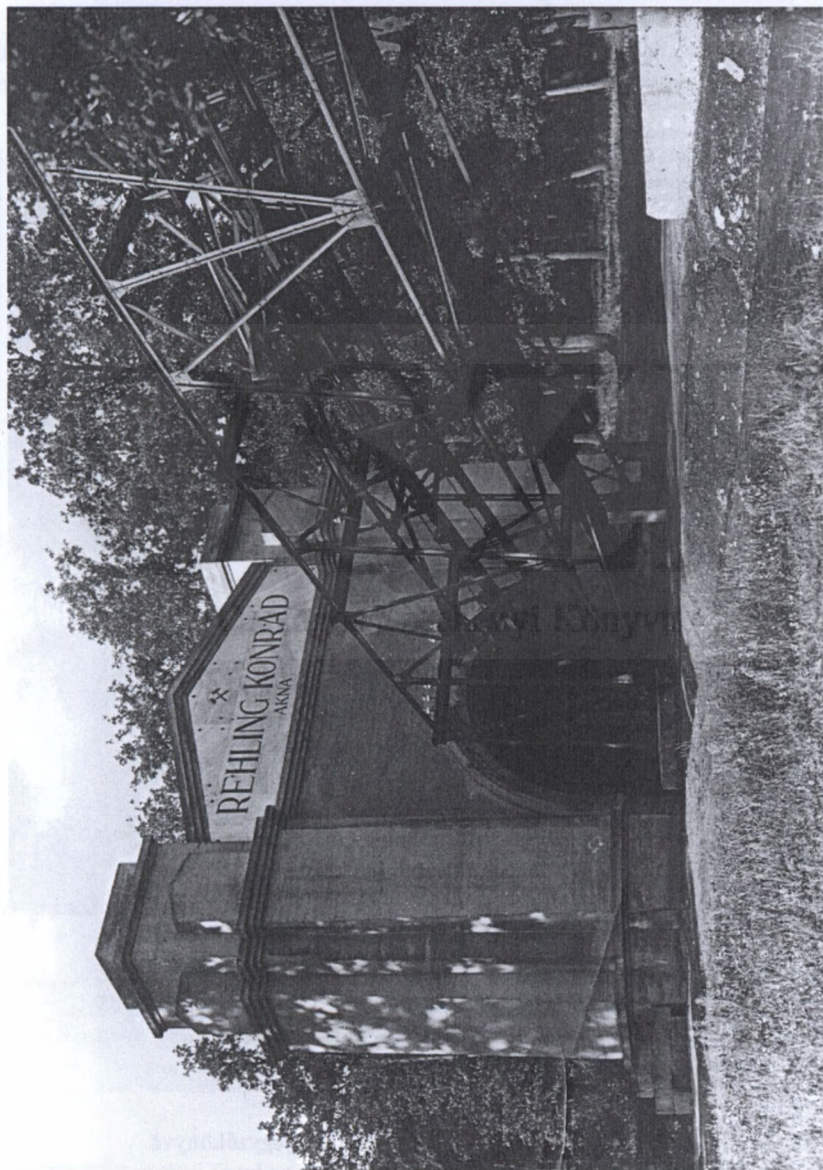
1. kép

**A selmezbányai Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Akadémia
1894-95-ben végzett növendékeinek tablóképe. A tablóképen szerepel
Vizer Vilmos, a MÁK Rt. későbbi vezérigazgatója**

Forrás: Központi Bányászati Múzeum, Sopron fotógyűjteménye

⁴⁴ A Tatabányai Bányász Hagyományokért Alapítvány elnökének, Csizsár Istvánnak a megemlékezése Réhling Konrád születésének 120. évfordulója alkalmából.

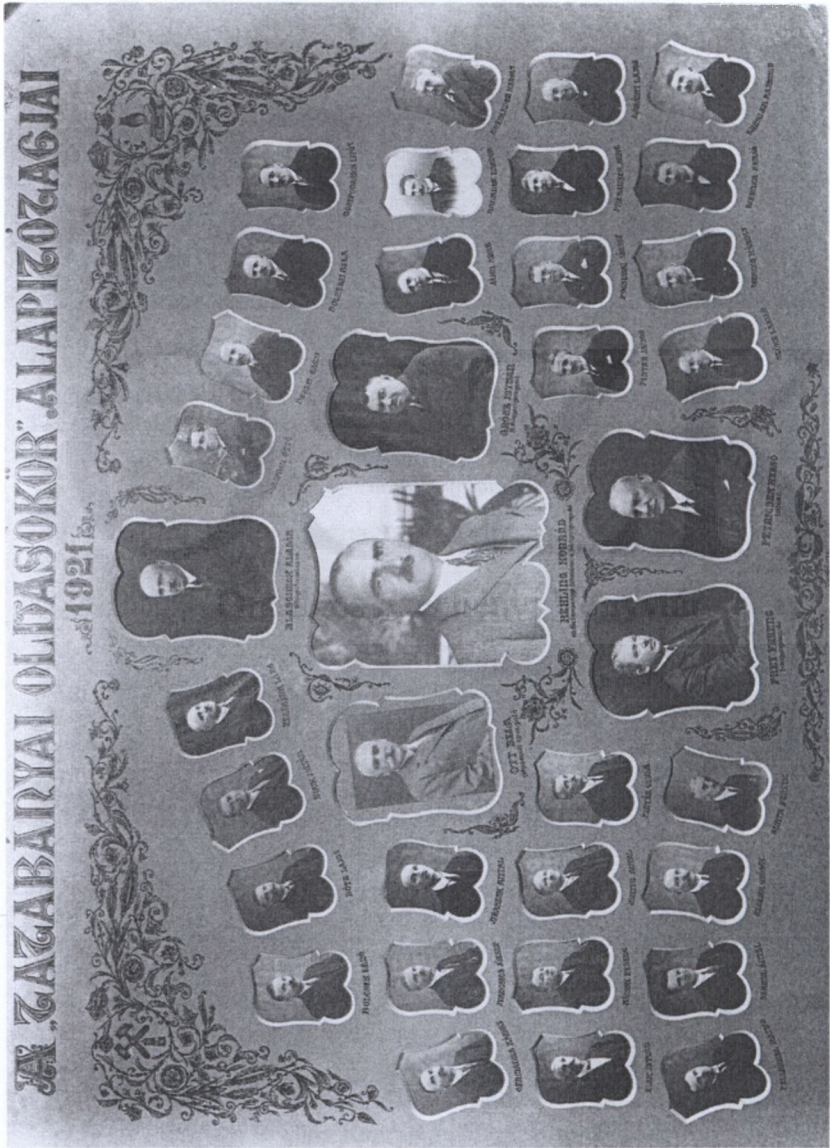
Réhling Konrád bányamérnöki államvizsgájának jegyzőkönyve
Forrás: Miskolci Egyetem Levéltárának gyűjteménye

3. kép

A XII. számú akna (korábban Rehling Konrád akna), amely 1929-től termelt

Forrás: Tatabányai Múzeum fotógyűjteménye

4. kép

A Tatabányai Olvasókör alapító tagjai, 1921. (A kép 1931-ben készült)
Forrás: Központi Bányászati Múzeum, Sopron fotógyűjteménye

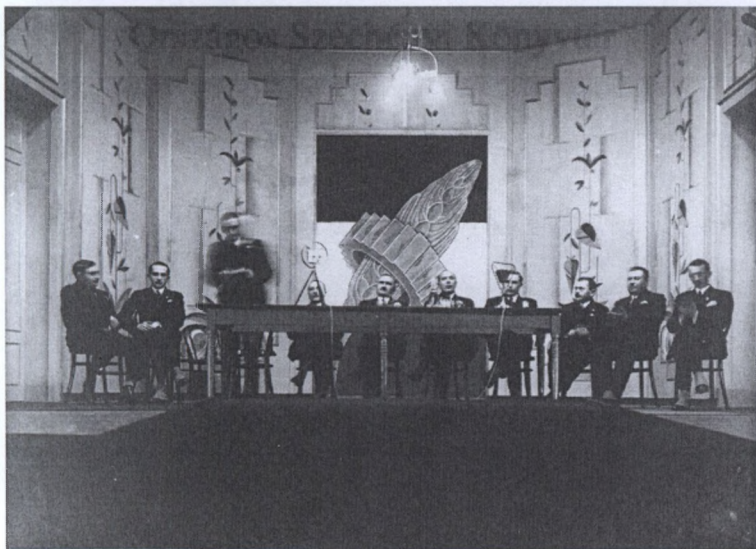

5. kép

Réhling Konrád vezette bányászküldöttség az 1929-es budapesti eucharisztikus kongresszuson. A képen Seedoch Vince Károly pápai prelátus, bányalelkész

Forrás: BTM Kiscelli Múzeum Gyűjteménye. A reprodukciót készítette:

Fáryné Szalatnyay Judit

6. kép

NEP ülés a tiszti kaszinó dísztermében. Réhling Konrád a pódiumon

Forrás: Központi Bányászati Múzeum, Sopron fotógyűjteménye

7. kép

Horthy Miklós Tatabányán

Forrás: Képes Krónika. XII. évf. 1930. szeptember 14.

8. kép

Réhling Konrád portréja, kitüntetéseivel

Forrás: Tatabányai Egyházközségi Értesítő, 1938.

9. kép

1941. A MÁK Rt. alapításának 50. éve. Felvonulás a Népházba a jubileumi ünnepségre.

Első sorban (balról jobbra): Vizer Vilmos, Réhling Konrád, Vida Jenő

Forrás: Tatabányai Múzeum fotógyűjteménye

ROMHÁNYINÉ LIGDAY EMŐKE:

Ligday János
1882-1956

Családi háttér, tengerész évek, tanulmányok

Ligday János 1882. július 19-én született a Felvidéken található Sáros megyei Kisszebenben (szlovákul Sabinov, németül Zeben) Ligday András és Molcsán Terézia gyermekeként. A családban tíz gyermek volt: három leány és hét fiú. A szücs-mester édesapa mestersége szerény, de kiegyensúlyozott anyagi körülményeket biztosított a népes családnak. Noha minden gyermeknek volt saját cipője, amikor ebben kimentek a befagyott tóra korcsolyázni, édesapjuk elvette tőlük és így kénytelenek voltak a továbbiakban mezítláb csúszkálni.

A szülők minden gyermeküknek kenyeret adtak a kezébe: a lányok, a kor szokása szerint tanítónők lettek, a fiúk pedig különböző mesterségeket tanultak. A családi otthonban használatos nyelv a szlovák és a német volt, az iskolában pedig magyarul tanultak. A kisszebeni szülői házat mára már lebontották és az utcában emeletes blokkházak sorakoznak. A lányok közül egy Sopronba, kettő pedig a Felvidékre ment férjhez. A fiúk közül egy kivándorolt Amerikába, öten a Felvidéken maradtak, csak János került a mai Magyarországra. A monarchia széthullása bizonyos tekintetben a család széthullását is jelentette.

Ligday János a helyi piarista gimnáziumban – az önéletrajz tanúsága szerint – jeles eredménnyel elvégezte az első négy osztályt. Jóllehet nagyon jó eszű volt, nem volt igazán kedve a tanuláshoz, így lakatosinasnak szegődött. Egészen 1901-ig géplakatossegédként, ill. kazánfűtőként dolgozott. Édesapja mindegyre próbálta rávenni a továbbtanulásra, de amikor egyszer a vita hevében megpofozta, a fiú megszökött otthonról és egyenesen Polába ment a Monarchia haditengerészetéhez. Itt 1902. október 10-én hadihajó-gépmesteri vizsgát tett.

A családi hagyomány szerint a Monarchia Zenta nevű cirkálóján szolgált egészen 1905-ig. Önéletrajza szerint ezalatt két világkörüli úton vett részt. A Zenta cirkáló 1902. október 15. és 1903. október 6. között egy missziós és egyben kiképzési célokat is szolgáló utat tett az Adria – Szuezi csatorna – Afrika keleti partvidéke – Atlanti-óceán – Dél-Amerika nyugati partvidéke – Pola útvonalon. Későbbi életében szinte sohasem mesélt tengerészeti élményeiről, de ha megkérdezték tőle, hova menne vissza elsősorban, ha módja lenne rá, habozás nélkül mindig azt válaszolta, hogy Ceylon szigetére.

Idővel azonban rájött, hogy a matrózélet nem lehet végleges életcél, és 1905-ben leszerelt. Előbb a Ganz-féle Villamossági Rt-nél, majd pedig a Hazai Villamossági Rt-nél dolgozott. Ez lehetővé tette, hogy a gépészeti ismeretekén kívül villamos telepek szerelésére és üzemben tartására vonatkozóan is alapos ismeretekre tegyen szert. Ez idő alatt, külön miniszteri engedéllyel magánúton végezte el a gimnázium felső négy osztályát. Amikor 1910-ben megvált munkahelyétől, hogy Pestre jöjjön egyetemi tanulmányok céljából, a vállalat vezetése sajnálatát fejezte ki. Munkaadói szorgalmát, sokoldalú szaktudását és egész emberi magatartását igen nagyra értékelték, és kifejezték reményüket, hogy tanulmányai befejeztével ismét munkatársul jelentkezik.

Budapesten beiratkozott a Királyi József Műegyetem gépészmérnöki karára. Hogy magát fenntartsa, szorgalmi időben irodában dolgozott, nyáron pedig villamos telepek és távvezetékek szerelésével foglalkozott.

Záró szigorlata előtt, 1914-ben a világháború kitörésekor behívták a haditengerészethez Polába. A családi hagyomány szerint az 1915-ben elkészült Novara gyorscirkálón teljesített szolgálatot. A hajó parancsnoka Horthy Miklós volt.

Ternitz, 1916-1919

A hadiflottánál kapott szabadsága alatt a műegyetemen letette utolsó vizsgáit, és megszerezte a gépészmérnöki oklevelet.¹ 1916. december 1-jén az ausztriai Ternitz-be (a Ternitzer Stahl- und Eisenwerke von Schöller und Companie) vezényelték, ahol az itteni hadiüzemben a lőszergyártáshoz szükséges szerszámok készítésével foglalkozott. A gyárnak rövidesen üzemmérnökre lett szüksége és ajánlkozását elfogadva alkalmazták. (1917. július 29.) Fizetését havi 500 koronában állapították meg, amihez szolgálati lakás, fűtéssel és világítással is járt. Ezen felül a részvénytársaság kötelezettséget vállalt balesetbiztosítás megkötésére.² Munkáját itt is kiválóan végezte, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1918 decemberében hat havi fizetésének megfelelő összegű jutalmat kapott a cégtől.³ A ternitz-i évek alatt nemcsak villamos telepek korszerűsítésével, hanem kohászati, gépészeti berendezések működtetésével, valamint új berendezések tervezésével és létesítésével is foglalkozott. Alkalmazói két alkalommal is Németországba küldték tanulmányútra.

Egyetemi évei alatt Budapesten megismerkedett egy óbudai sváb kályhásmeister leányával, Beck Paulával, aki ekkor a Vallás és Közoktatástügyi Minisztériumban dolgozott gróf Klebelsberg Kúnó, a későbbi miniszter titkáránőjeként (kiváló munkájáért az uralkodótól kitüntetést is kapott⁴) és akit 1917. május 10-én feleségül vett.

A ternitzi vas és acélművek – amely egészen a XX. sz. második feléig fennállt – iratanyagából tudjuk, hogy Ligday János Ternitz-ben a gyártelepen lakott, majd házasságkötése után a közeli Blindendorfba költöztek. Két és fél évet töltöttek itt, a

¹ Ligday János gépészmérnöki oklevele (a család tulajdonában).

² Ligday János ternitzi munkaszerződése (a család tulajdonában).

³ Elismerés és jutalom a kiváló munkáért (a család tulajdonában).

⁴ Beck Paula kitüntető oklevele (a család tulajdonában).

háborús nehézségek miatt azonban alig tudtak megélni, gyakran éheztek. Közben 1918. március 24-én megszületett első gyermekük, Andrea.

1918. május 15-én Ligday Jánost a Királyi Magyar Természettudományi Társulat rendes tagjául választotta és erről oklevelet is kiállított részére.⁵

1919-ben értesült arról, hogy a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. gépészmérnököt keres Tatabányára. 1920. január 1-jétől elnyerte az állást, a részvénytársaság vállalta a Tatabányára való átköltöztetésének költségeit. Az évi javadalmazását összesen 28.115,52 koronában állapították meg.⁶ 1921. június 25-től – a munkaszerződésében foglaltaknak megfelelően – 1920. január 1-i visszamenőleges hatállyal a társaság alkalmazottai nyugdíjintézetének is tagja lett.⁷

A tatabányai évek, a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársaság alkalmazásában

A XIX. század második felében a borsodi szénmedencében számos kisebb bányavállalat működött, majd ezek közül néhány egyesült, és 1891-ben megalakult a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (a továbbiakban: MÁK Rt.), amely működési lehetőségeit szélesítendő, szénkutatásokat folytatott az ország területén. 1896-ban felfedezték az igen kiterjedt tatai szénmedence ásványi kincseit. A részvénytársaság azonnal megkezdte a Komárom megye tatai járásában fekvő Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla községek határában a szén kitermeléséhez szükséges infrastruktúra kiépítését, és már 1910-től ez a terület lett a vállalat legfontosabb egysége, borsodi területei pedig leányvállalatokká alakultak.

A szénbányászat beindításához helyben nem volt elegendő munkaskéz és megkezdődtek a munkástelepítések. Lépésről lépésre kiépültek a bányatelepek, amelyek mindenre kiterjedő teljes ellátást biztosítottak az itt dolgozóknak. 1901-ben már mintegy 10.000 ember lakott a kolóniákon. A nőtlen munkásokat munkáslaktanyákban helyezték el, a nős, családós dolgozók szolgálati lakást kaptak, amelyekben a fűtést a szénjárandóság, a világítást a bánya és ipartelepek energiaellátására épített erőmű szolgáltatta térítésmentesen.

Az alkalmazottak és a munkások egyes rétegei között óriási, erősen differenciált anyagi különbségek voltak, a bányatelepeken szigorú kasztrendszer volt érvényben. A bányászok és munkások zöme szoba-konyhás, minden komfortot nélkülöző, hat lakásból álló házakban, az altisztek, tiszték, alkalmazottak beosztásuktól függő minőségű és nagyságú lakásokban laktak. A tisztviselők és alkalmazottak jólétben éltek, és a MÁK-nál élvezett biztonság, külön juttatások, nyugdíjpénztár stb. igen nagy előnyt jelentettek számukra.⁸

⁵ A Királyi Magyar Természettudományi Társulat oklevele (családi levéltár).

⁶ Ligday. János tatabányai munkaszerződése (családi levéltár).

⁷ Ligday János felvételi igazolványa (családi levéltár).

⁸ A tatabányai bányatelepeken élők szociális helyzetéről elemzéseket olvashatunk Simonik Péter tanulmányában (pl. Tatabánya Levéltári Füzetek 9., 11. szám).

A MÁK Rt. mindenkor szem előtt tartotta, hogy az életpálya kiszámítható legyen alkalmazottai számára. Ligday Jánosnak tehát ez a munkahely nagy nyereség volt, ahol ettől kezdve 25 esztendeig, 1946-ig dolgozott. Mint előző munkahelyén, itt is nagy megbecsülésnek örvendett, és egyre feljebb emelkedett a hivatali ranglétrán. Röviddel munkába állása után, már 1920 januárjában 20%-os fizetésemelésre javasolták, és a júniusi igazgatósági ülésen főmérnökké léptették elő, mivel „különös ügyességről és rátermettségről tett tanúságot és előzőleg is magasabb állásban volt.”⁹ 1924-ben felügyelővé, majd 1929-től gépészeti főfelügyelővé nevezték ki. Gyakorlatilag a megalakulástól, 1924-től tagja volt a Mérnöki Kamarának.

Tatabányára érkezésekor egy kicsiny, jelentéktelen gépműhelyt vett át és ezt az idők folyamán valóságos gyárrá fejlesztette, amelyben az utolsó években mintegy 650 munkás dolgozott. Szinte azonnal megkezdődött a mindvégig folyó bővítés. Sziggyártó- és kocsifényező-, valamint bádogosműhelyt rendeztek be, amelyekben korszerű esztergapadok, több, különböző méretű öntödei futódaru, hidraulikus prés, hegesztő-berendezések, légkalapácsok és fúrók élesítésére és készítésére szolgáló gépek működtek. Az 1926. április 31-i igazgatósági ülésen döntés született egy 140 m² mintaraktár létesítéséről. Ezek csak példák az általa felfelesztett központi gépműhely beszerzéseiből, de folyamatos volt a fejlesztés a szén szállításával, osztályozásával, valamint a villanyhálózat kiépítésével kapcsolatban is.

Az 1921. április 27-én tartott igazgatósági ülés jegyzőkönyve említi, hogy a vezérigazgató néhány technikussal tanulmányutat tett Németország különböző szénbányatelepein, de nem találtak alkalmazható műszaki újdonságot. A MÁK Rt. tehát egy igen jól szervezett, korszerűen felszerelt vállalat volt és a két háború közötti leghetesebb években is nyereségre tudott szert tenni, bár voltak igen nehéz időszakok. Az alkalmazottak – munkások és tisztviselők egyaránt – értesítéseket szereztek a hasonló cégeknél folyósított fizetésekre és külön juttatásokra vonatkozóan (Petrozsény, és különösen Salgótarján), és szóvá tették, ha hátrányosnak találták helyzetüket.

Gazdasági válság az I. világháború után

A világháborút követő évek súlyos gazdasági nehézségeket okoztak. Az életkörülmények jelentősen romlottak, az alapvető élelmiszereket egyre nehezebb volt beszerezni. Az ipari termelés stagnált, emiatt csökkenteni kellett a széntermelést. A gazdasági problémákra a vállalat vezetése tömeges munkáselbocsátásokkal reagált, illetve növelte a munkások munkaidejét. A munkások az őket ért hátrányos intézkedésekre munkabeszüntetésekkel, tüntetésekkel válaszoltak. Ezek a feszültségekkel terhes évek az évtized közepéig – 1925-ig – tartottak, míg az ország gazdasági életének konszolidációja elkezdődött.

1923-tól tovább erősödött az infláció. A fizetések névértéke az 1914. évihez képest a munkásoknál 400-800 szoros, a tisztviselőknél 1200-1800 szoros volt. Ugyanaz a szorzószám 1924-ben már 15.000-re nőtt. 1925-ben Ligday János esetében a

⁹ MOL. MÁK Rt. Z 250. 2. cs

minden évben folyósított karácsonyi segély összege: 12.210.000 korona volt. A társaság rendszeres drágasági pótlékok, karácsonyi, téli beszerzési, nevelési-üdülési segélyek, jutalmak segítségével próbált úrrá lenni a helyzeten, a feszültségek azonban nem csökkentek.¹⁰ 1925-ben a munkások tíz héten át sztrájkoltak. Végre 1926-tól megjelent az új, értékálló pénz, a pengő. Az új fizetőeszköz a bevezetését követően stabilizálódott, majd élénk növekedésnek indult a gazdasági élet, amely folyamatot a gazdasági világválság kitörése szakított meg.

MÁK-Salgó és a Standard ajánlata

A MÁK Rt-hez hasonlóan működött, és méreteiben is közel azonos volt a Salgó, amelynek fő telephelyei Észak-Magyarországon voltak. A két társulat között kezdetől fogva állandó volt a versengés, és árgus szemekkel figyelték egymást. 1927-ben a MÁK titokban Salgó és Weiss M. részvényeket vásárolt. Ez persze kitudódott, és elég nagy port vert fel. Nem lehetett természetesen letagadni, de azzal indokolták, hogy egyszerű pénzbefektetésnek szánták. Hosszú tárgyalások után végül a két nagyvállalat megbékült, és a továbbiakban egyeztették érdekeiket.

1930 ismét rossz gazdasági éve volt a MÁK-nak, aminek következtében 1931-ben fizetésemelést sem tudott adni. 1931-ben a magyar Standard (hírközlési berendezéseket gyártó és működtető cég) jelentős megbízást kapott: a magyar rádió számára az új lakihegyi leadóállomás és még négy vidéki relé-állomás létesítésére. (A többi pályázó jórészt külföldi volt, pl. Marconi, Telefunken, Lorenz, Radio Corporation-Ganz, S. F. R.) A meglévő leadó mindössze 20 kW-os volt, és a helyére épülő új a lehetséges legkorszerűbbnek ígérkezett: 300 m magas antennával és 175 kW-os teljesítménnyel. A megbízás értéke 2,5 millió pengő volt, és a *Honi Ipar* szaklap 1931. október 1-i számában reményét fejezte ki, hogy ebből a megbízásból az Állami Gépgyárnak kb. 700.000 pengő jut, mert valószínűleg megkapja a Standardtól a vasszerkezetek és oszlopok gyártását. A megbízás elnyerése után a Standard megke-reste Ligday Jánost és igen előnyös ajánlatot tett alkalmazására, amit azonban ő nem fogadott el, feltehetőleg, a pillanatnyi nehézségek ellenére inkább érezte jövőjét biztosítottnak a MÁK alkalmazásában.

A főfelügyelő ebben az időben már elismert munkatársa volt a MÁK Rt-nek. Rendszeresen megtaláljuk aláírását az egyes bányagépek, szellőztető berendezések felülvizsgálati, esetleges áthelyezési jegyzőkönyvein. Szakértőként véleményezte a német Büttner cég szénpor őrlő-berendezésére vonatkozó ajánlatát. Egy levéltárban talált, műszaki vizsgálattal kapcsolatos levélen található kézírásos megjegyzés szerint: „Ligday főfelügyelő úr kitűnő szakember, megállapítása megbízható.”¹¹

¹⁰ MOL. MÁK Rt. Z 254. 19. cs.

¹¹ MOL. MÁK Rt. Z 254. 16. cs.

A MÁK Rt tisztikarának életkörülményei a bányatelepen

A Ligday család Bánhida külterületén, de a bányagazgatóság lakótelepével szorosan egybeépített területen lakott egy klinker téglával díszített ötszobás villában, amelyben immár négyen éltek, hiszen 1923-ban megszületett második leánygyermekük, Sári. A szolgálati lakáshoz nagy kert tartozott, amelyben baromfiudvar és kiterjedt konyhakert is volt. Ehhez járult egy hold föld a külső, mezőgazdasági területen a szükséges takarmánykukorica stb. megtermelésére. A ház falán kétféle szőlő futott fel, és a pince egy része gombapinceként szolgált. Barka bácsit, a kertészt és egy női személyzetet (szobalányt vagy szakácsnőt) is a bánya fizette. A villanyáram és a fűtéshez felhasznált szén természetesen szintén a járandóságok között szerepelt. (A tisztviselők tüzelőanyag illetménye: 1932-ben minden szoba és konyha után évi 32 q szén és 3 m³ fa, a fürdőszoba után 24 q szén és 3 m³ fa, cselédszoba és mosókonyha után 16-16 q szén és 1,5-1,5 m³ fa volt).

A szomszédos villákban dr. Paleta Viktor, a Bányatárspénztár kórházának főorvosa, dr. Szutrély Antal főorvos, dr. Paulini Géza főorvos és Grosz István helyettes bányagazgató lakott. Az 1922-es fizetési listán Ligday János és Paleta Viktor 20.000, Szutrély és Paulini pedig 15.000 korona fizetéssel szerepelnek. Említésre méltó az 1921. október 17-i igazgatósági ülés jelentése: „A vezérigazgató közli, hogy Paleta Viktor dr. tatabányai főorvosnak önfeláldozó orvosi működése elismerésképp, amellyel Rehling Konrád bányagazgatót nehéz betegsége alatt gyógykezelte, 20.000 korona tiszteletdíjat utalt ki.”¹²

A munkás- és az altiszti lakások ehhez képest sokkal szerényebbek voltak. A négy, illetve hat lakásból álló házak egy, ill. két szoba, konyha, kamrából álltak. Sajnos idővel – az alattuk folyó kiterjedt bányaművelés miatt – egyes területeken megsüllyedtek a házak, és a repedések következtében jóformán nem lehetett őket kifűteni.

A gépészeti főfelügyelő működése a két világháború között

Ligday János 1951-ben írott önéletrajzában így foglalta össze főmérnöki-műszaki igazgatói tevékenységét: „... a bányagépészet minden ágában tevékenykedtem. Terveztem és építettem új sodronykötélpályákat, új függőpályákat és azok üzemét vezettem, osztályozók tervezésével és átalakításával, valamint üzembetartásával foglalkoztam.”

A bányáknak a tárnák szellőztetése, világítása, a szén kitermelő eszközök működtetése, a szén és egyéb nyersanyagok szállítása stb. miatt sok villanyáramra volt szüksége, és ezért saját erőművet üzemeltett. Ez a villanyerőmű látta el egyúttal a bányatelephez tartozó összes épületet, és az utcai világítást is biztosította.

Az új bányanyitásokhoz, ipari üzemek kialakításához természetesen biztosítani kellett az energiaellátását és a szállítóeszközöket: sodronykötél- és függőpályákat.

¹² MOL. MÁK Rt. Z 250. 2. cs.

Ligday János több ilyen is tervezett és vezette üzemben tartásukat is. Ezekért a munkáiért a bányagazgatóság több ízben elismerését fejezte ki, és külön jutalommal honorálta. A kötélpályák létesítése rendkívül összetett feladat, és sokféle elvárásnak kell megfelelni. Jól mutatja ezt a tatabányai szénosztályozó és a XII. sz. lejtőszakna között tervezett végtelenkötél vontatású függő sínpálya közigazgatási bejárásáról készített jegyzőkönyv.¹³ Figyelemreméltó volt az a törekvés, hogy lehetőség szerint hazai alapanyagokat, ill. gyártmányokat használjanak fel. A megoldandó feladatok és figyelembeveendő szempontok között akadt mulatságos is. Az egyik távvezeték építésénél a földbirtokosok kifogást emeltek, miszerint „a villamos tartóoszlop alul nem kellően zárt, a kis állatok bebújnak, de nem tudnak kijönni, a nagyok bedugják a fejüket, de nem tudják kihúzni.”

A MÁK Rt-nek Tatabánya volt a legnagyobb, legfajsúlyosabb egysége, ezért nagy könnyebbséget jelentett, amikor az 1922 óta tervezett, az állami hálózattól független, közvetlen telefonösszeköttetés a tatabányai bányagazgatóság és a budapesti Zoltán utcai központ között 1932-ben végre valóban létrejött.¹⁴

Szociális gondoskodás a harmincas években

Annak ellenére, hogy az általános gazdasági helyzet nem volt éppen a legkedvezőbb, a vállalat igyekezett biztosítani a megfelelő életkörülményeket. A tuberkulózis visszaszorítása érdekében tett erőfeszítéseiket siker koronázta, és így 1934-ben megszüntethették a tudószanatóriumot, helyén 60 gyengébb egészségű gyermek részére erdei iskola létesült, ahol a tanítás és ételmezés költségeit a társulat fizette.

A rászoruló gyermekeknek már 1926-tól kezdve minden karácsonykor cipőket osztottak. Eleinte 150, majd 1933-tól minden évben 60-70 párat. (1940-ben 1 pár ára 14,49 pengő.) Volt egy igen érdekes intézkedésük is az indokolatlan hiányzások csökkentése érdekében: azokért meghatározott büntetés-pénzt kellett a szülőknek a községházán befizetni. Az összegyűlt pénzt (kis cédulán elszámolva) év végén átadták az iskolának, ahol ezt az utolsó fillérig a legszegényebb tanulók cipőjére, ruhájára fordították. A kislány, vagy kisfiú kapott egy sajtcedulát (másnak nem nevezhető), azzal elment az élelemtárba, ahol kiadták neki az utalványozott cipőt vagy ruhaanyagot, és saját kis ákom-bákom aláírásával igazolta az átvételt.

A harmincas évek végén kiemelkedően jó gazdasági éveket zárt a részvénytársaság. Különösen az 1937-es, és főként az 1938-as év volt rendkívül eredményes. A végrehajtó-bizottsági ülések jegyzőkönyvei tanúsítják, hogy a vállalat különféle jótékonyági célokra rendszeresen adományozott kisebb-nagyobb összegeket. Ezek az adományok összege általában 10-20 pengőtől 200 pengőig terjedt, ritkán adományoztak ennél nagyobb összeget. Összehasonlításképpen a munkások segély-, ill. jutalomösszegei 10 pengő alatt, többnyire 1,50-5 pengő összegűek voltak.

¹³ MOL. MÁK Rt. Z 257. 7. cs. Jegyzőkönyv a függősínpályával kapcsolatos közigazgatási bejárásról.

¹⁴ MOL MÁK Rt. Z 257. 13. cs.

Ebben az időben Ligday a nyugdíjbiztosító pénztár választmányának póttagja volt. Nyugdíjintézeti taggá csak bizonyos idő elteltével válhattak az alkalmazottak. 25 éves kor alatt és 47 éves kor fölött nem vettek fel tagokat, de a választmány hozzájárulásával esetenként, egyösszegű befizetés mellett, visszamenőleg is megvásárolható volt a tagság. Egy munkás OTI által megállapított nyugdíja pl. 1939-ben 10,50 pengő volt, egy vājár 1930-ban 26,56 pengőöt kapott.

A nyugdíjpénztár kitűnő helyeken lévő budapesti bérházakba fektette a pénzét és ezen kívül későbbi értékesítés céljából előnyös áron telkeket vett (pl. a Budai Cementgyár felszámolását követően).

A II. Világháború első éve

Az 1940-es esztendő már a háborús feszültségek jegyében telt. Az életkörülmények romlottak, ezért októberben a bérkövetelések megegyezés híján sztrájkhoz vezettek, amelyet katonaság vert le.

Miközben egyre nagyobb termelést vártak el a vállalatól, a bányaműveléshez nélkülözhetetlen bányafa beszerzése súlyos nehézségekbe ütközött. Kárpátalján, Rahó környékén kitermelhető volt ugyan a szükséges mennyiségű és minőségű fa, de megoldatlan volt a szállítás kérdése. A tutajos szállítás az útközben keletkezett 30-40%-os veszteség miatt igen megdrágította a bányafát, és erre valamilyen megoldást kellett találni. Kézenfekvő megoldásnak tűnt egy erdei kisvasút építése, amelynek költségei azonban meghaladták a vállalat lehetőségeit, és végül a Salgótarjáni Köszénbánya Rt-vel és a Rimamurányi Vasművel közösen kezdtek hozzá a kisvasút építéséhez. A költségeket a vállalatok termelési mennyiségének arányában osztották meg. Az építkezés fővállalkozója az erdőszet (Czillinger), alvállalkozóinak egyike pedig a „Csengery és Pallay mérnökök és vállalkozók” cég volt. A végrehajtó-bizottság 1942. szeptember 22-i ülésén elégedetten állapította meg, hogy a rahói kisvasút építése jól halad.

1941-ben nyitotta meg a MÁK Oroszlány területén legújabb szénbányáját, a XVI-os aknát. Oroszlány és Tatabánya között függősnínpályát építettek, amelynek tervezési és építési feladataival Ligady Jánost bízták meg. A kötélpályát egy újonnan megépített középállomás kapcsolta a már meglévő hálózathoz, amelyet 1941 novemberében helyeztek üzembe. Az új szállítási létesítmények kialakításáért Ligady János 1941 decemberében 1000 pengő külön jutalomban részesült. 1942 decemberében pedig az I. és II. számú középállomás befejezése, ill. a XV. aknai függőpálya felépítése körül végzett munkájáért kapott 2000 pengő külön javadalmazást.

Ellátási nehézségek a háború kezdetén

Ebben az esztendőben már súlyos ellátási nehézségekkel küzdött a vállalat. A tatabányai bányaigazgatóság 120/1940. sz. hirdetményében tette közzé ezzel kapcsolatos intézkedéseit: 1940. november 1-i hatállyal az alapvető élelmiszerek és a ba-

kancs árát az alkalmazottak részére rögzítették a társaság élelemtáiraiban. A cukor havi adagját földalatti munkásoknak havi 1 kg-mal, földfelettieknek 3/4 kg-mal, családtagoknak 1/2 kg-al emelték; a tejet ezentúl közvetlenül a termelőtől kívánták beszerezni, és termelői áron adni a munkásoknak; az elsőrendű ruházati cikkek: fehérnemű, bakancs árát rögzítették; a leggyengébb fizetésűeknek soron kívüli fizetés-emelést adtak, hogy a megfelelő megélhetés mindenkinek biztosíttassék.

1941 tavaszán az esedékes közgyűlési jutalék összege is kisebb volt a szokásosnál: tisztviselők esetében a törzsfizetés 80%-a, segéd tisztviselőknél 50%, altisztek-nél pedig 15%. Egyúttal a szénjárandóság mennyiségét is csökkenteni kényszerültek. A tisztviselői lakás (három szoba, konyha, fürdőszoba, mosókonyha) 176 q járandóságát 1942-ben 141 q-ra csökkentették, a két szoba-konyhás altiszti lakását pedig 81 q-ról 66 q-ra mérsékeltek, a munkások szénjuttatását azonban változatlanul hagyták.

A zsidótörvények bevezetésének következményei

A Mák Rt alkalmazásában számos zsidó származású foglalkoztatott volt. (A kimutatások szerint a központi igazgatóság létszáma 136 fő volt, akik közül 71 fő, azaz 52,2% volt zsidónak tekintendő. Az 1938 évi XV. tc. az u.n. első zsidótörvény végrehajtásaként előbb csak a zsidónak minősülő alkalmazottak számarányát és a javadalmazásukat kellett csökkenteni. Egy-két amúgy is esedékes nyugdíjazás, és néhány kisebb intézkedés ezt a kérdést még megoldotta, rövidesen azonban újabb szigorító rendelkezések következtek. A részvénytársaság vezetősége igyekezett mindent megtenni, hogy vitéz Vida Jenő örökös felsőházi tagnak, a vállalat igazgatóságban és végrehajtó bizottságban betöltött mandátumai fennmaradhassanak, 1941. augusztus 11-én azonban mégis lemondásra kényszerült. A MÁK Rt. élére Vizer Vilmos és Rehling Konrád tatabányai bányagazgató került.

A feszültségek a tatabányai telepeken is állandósultak. 1940. június 14-én Rehling Konrád értesítette az igazgatóságot, hogy a helybeli nyilasok június 28-ra vagy 29-re meghívták Szálasit, és ugyanakkorra tüntető felvonulást is terveznek. 1940 októberében Tatabányán sztrájk tört ki, amelynek szervezésében az államhatalom megragadására készülő Nyilaskeresztes Párt tevőlegesen vett részt. A sztrájk idején lengyel vendégmunkásokat hoztak. A lengyel munkások teljesítménye nem pótolta a katonai behívások és a munkabeszüntetések miatti termeléseszköket.

1941 júliusában a szociáldemokrata párt és a felsőgallai nyilas pártszervezet is értekezletet tartott. A bánya vezetőségének véleménye szerint mindkét értekezlet célja röviden egy szóban volt összefoglalható: izgatás. A szélsőséges jobboldali nyilas párt a németbarátság és a háború mellett agitált, de legfőképpen és egyre nagyobb hangerővel, egyre erőszakosabban igyekezett a közvéleményt a zsidók ellen hangolni. Ezzel ellentétben a baloldali szociáldemokrata párt a háború ellen agitálva arra ösztönözte szimpatizánsait, hogy minél lassabban termeljenek, minél kevesebb erővel dolgozzanak, sok selejtet készítsenek. Katonaként ne harcoljanak, hanem a szovjetekhez pártoljanak át. Csanády László tatabányai bányagazgató feltétlenül javasolta a belügyminiszter figyelmét ezen körülményekre ráirányítani. A bánya-

igazgatóság a termelés szempontjait szem előtt tartva igyekezett mindkét politikai oldal hatásaitól távol tartani magát és a munkásságot egyaránt.

Rossz közellátás és romló szociális helyzet

A háború idején a bányavezetőség minden igyekezete ellenére egyre fokozódtak az élelmezési gondok. A pótműszakokra a bányászoknak pótagadot kellett biztosítani (kenyérliszt, sózott szalonna). A szükség mértékét jól mutatja, hogy különösen az idősebb vájárok 20-30 pótműszakot is teljesítettek a bevezetést követő hónapban. 1943-ban a munkások panasztartottak, hogy a fejadagok és a magas bolti beszerzési árak mellett a nehéz munkához nem megfelelő a táplálkozásuk. Szerintük a román munkás-századok jobb ellátásban részesülnek.

A munkához nélkülözhetetlen volt a jó minőségű bakancs, ezek minősége azonban folyamatosan romlott. A talp és a felsőbőr is gyorsan tönkrement, és pótlás híján nem tudtak dolgozni. Márpedig a kiesett munkaidő 2-3 napja a szabadság terhére ment, de utána már fizetés sem volt. Némelyek két jobb- vagy két ballábás bakancsban kényszerültek dolgozni. A rossz talpak átázása miatt egyre több volt a beteg. Talpbőr hiányában némely gyártók papírlémezt, ill. fűrészporszerű kitöltő anyagot tettek bele, ami persze nem sokat ért. A fehérműk vonatkozásában sem volt sokkal jobb a helyzet: a rossz minőségű, műrostos anyagok nem szívták fel az izzadságot és nagyon hamar foszlani kezdtek.

A rossz közellátás és az egyre romló szociális helyzet miatt az 1942-es és 1943-as évet állandó elégedetlenség kísérte. Aki csak tehetett, igyekezett a feketepiacról pótolni szükségleteit. Az általános szűkölködésben árgus szemekkel figyelték, hogy ki jut esetleg jogosulatlan előnyökhöz. Nőtt a feszültség és megjelentek a névtelen feljelentések is.¹⁵ A beszerzési nehézségek miatt a vállalat arra kényszerült, hogy a kórházban fekvőktől elvonja az élelmiszer fejadagot.

A MÁK, mint az ország egyik legnagyobb munkáltatója, az Iparügyi Minisztérium rendeleteinek megfelelő munkabérekkel kellett fizessen, de a kisebb üzemeknél, ill. mezőgazdasági idénymunkákért gyakran többet ígértek. Ez természetesen munkaerőhiányt eredményezett, amihez még a katonai behívások is hozzájárultak.

Mivel a vállalat termékei a hadviseléshez nélkülözhetetlenek voltak, hadiüzemmé nyilvánították, tevékenységét pedig a „Hadi Üzemi Személyzeti parancsnokság” (HÜSZ) felügyelte a munkakörülmények alakulásától a krumpli-ellátásig bezárólag. 1943-ban óriási bérfeszültségek keletkeztek többek között azért, mert más hadiüzemek jelentősen nagyobb bérekkel csábították el a munkavállalókat.

A szegénység döbbenetes méreteket kezdett ölteni. Özv. Albert Antalné csikszentdomonkosi lakos kérte, hogy nőtlen fiát a bányától bocsássák el, hogy őt otthon eltarthassa, mert öreg, beteg és semmije sincs. Levelén bélyegző: „Igazolt szegénységön bélyegmentes.”

¹⁵ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

Növekvő feszültségek

A kormány részéről állandóan szorgalmazták a termelés fokozását, miközben egyre több akadály tornyosult a vállalat vezetősége elé. A társaság a haditermelés nehézségeinek ellentételezésére 1943. április 30-án emelt közgyűlési jutalékot fizetett a havi törzsfizetés százalékában: Csanády László bányagazgató 200%, Fritz Károly helyettes bányagazgató 150%, Harmos Árpád helyettes bányagazgató, Ligday János gépészeti helyettes igazgató, akit 1943. január 1-jével neveztek ki, dr. Mohi Rezső, Tilesch Alfréd és Zalai Lajos helyettes bányagazgatók pedig 125% jutalékot kaptak.

1943-ban elkészült a hadiüzemnek nyilvánított tatabányai bánya- és ipartelepek védelmi terve. Az igazgatóság elhatározta az u.n. „tévesztő fények” felszerelését. A Tatabányáról kezelendő fényeket lehetőleg a tarjáni völgyben kívánták elhelyezni. Tervezték a kőbánya függőleges falának befestését is. De mi legyen alul a hatalmas hányóval, és milyen festéket használjanak, ami a mészke felhasználhatóságát nem befolyásolja? Tilesch főfelügyelő véleménye az volt, hogy a gépházi hűtőtornyok is igen szembetűnőek, ezért leplezendők.¹⁶

Ez év decemberében a főfelügyelőt az ótelepi I. sz. középállomás átalakításáért, széntörök tervezéséért és elrendezéséért rendkívüli juttatásra javasolták, különös tekintettel arra, hogy az átalakítási munkálatok zavartalan üzemelés közben bonyolódtak le.¹⁷

A viszonyok drámai romlását jelezte, hogy 1944. január 12-én a bányagazgatóság felhívást intézett a tisztviselőkhez, tanítókhoz, segéd tisztviselőkhez, a műszaki segéd tiszti és altiszti kar valamennyi tagjához, kérve a bányatelepi kolduskérdés megoldása céljából a Charitas hozzájárulás felemelését a havi összjavadalmazás 1%-ára.

Német megszállás

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. Ezt követően március 24-én a Gestapo emberei behatoltak a MÁK Rt. Zoltán utcai központjába és onnan sok régóta ott dolgozó tisztviselőt elvittek.

1944. március végén a németek letartóztatták Vida Jenőt, akinek az 1944. április 28-án kiadott 1540/1944. M. E. sz. rendelet 9.§-a értelmében igazgatósági tagsága is megszűnt. Villájában Otto Winkelmann S.S. Obergruppenführer lakott.¹⁸

A tatabányai tisztviselői kaszinó könyvtárából még a zsidó szerzők műveit is ki kellett selejtezni. Erre a sorsra jutottak pl. Bródy Sándor, Erdős René, Lion Feuchtwanger, Földes Jolán, Hatvany Lajos, Ludwig Emil, dr. Lukács György, André Mau-

¹⁶ MOL. MÁK Rt. Z 965. 34. cs.

¹⁷ MOL. MÁK Rt. Z 965. 34. cs.

¹⁸ Ravasz Éva: Vida Jenő, a MÁK Rt. elnök vezérigazgatója. in. Tatabánya a II. világháborúban. Levéltári Füzetek 9.

rois, Molnár Ferenc, Felix Salten, Arthur Schnitzler, Szép Ernő, Szomori Dezső, Jakob Wassermann, Stefan Zweig művei.

A bányaigazgatóság a lehetőségekhez képest igyekezett ellenállni. 1944. április 22-én a Hungarista Párt alakuló ülést szeretett volna tartani a telepen, de az igazgatóság, a hadiüzemben érvényben lévő gyülekezési tilalomra hivatkozva ehhez nem járult hozzá.

Április végén kénytelenek voltak elbocsátani a zsidónak minősülő alkalmazottakat. Pl. Dukász Gyula borkereskedő segédet, aki nem keresztelkedett ki, felesége nem volt zsidónak tekintendő. Fia, Dukász Tamás pedig kereszténynek született és lakatosként dolgozott a gépműhelyben – tegyük hozzá megelégedésre –, mégis el kellett bocsátani.¹⁹

A gépműhely könyvelője az 1910 óta ott dolgozó zsidó származású Landau József volt, akivel igen jó viszonyban voltak és évtizedek óta együtt dolgoztak. Amikor a zsidók élelmiszer fejadagját a megélhetési minimum alá csökkentették, Ligday felesége minden éjszaka felkelt, megfőzte az ebédet és rendbe tette a konyhát, hogy reggel, amikor a szakácsnő megjön, ne vegye észre, hogy ott valami történt. A főfelügyelő kora reggel magával vitte az ételt a gépműhelybe, a Landau család pedig odajött és helyben elfogyasztotta.

Miközben folyt a zsidók elhurcolása, a bányaigazgatóság nyolc zsidó alkalmazottat – köztük Landau Józsefet is – nélkülözhetetlennek nyilvánított, akiket őrizet mellett egy elkülönített épületben helyeztek el, és innen kísérettel jártak dolgozni. Egy időre sikerült még helyzetükön javítani. Június 14-én rendes ételmezési járandóságuk élvezetébe visszahelyezték őket. Mint műszaki beosztásúak, ill. orvosok a hadiüzem dolgozóiként külön munkásosztagba besorozottaknak, így katonai rendelkezés alatt állóknak minősültek.²⁰

1944-ben a munkafegyelem már teljesen felbomlott a rossz közellátás, az élelmiszerhiány, a ruhanemű hiány, az alacsony bérek stb. miatt.²¹ Az SS közben sorozta a fiatakorúakat a környező falvakban. Többen közülük, úton Németország felé levelező lapon értesítették szüleiket, hogy – úgymond – önként jelentkeztek. Egymást követték a légiriadók, egyre többen igyekeztek családjukat, értékeiket kevésbé veszélyeztetett helyekre menekíteni. A bányaigazgatóság megoldásokat próbált keresni, mert az alkalmazottaknak feltétlenül helyben kellett maradni, hogy kéznél legyenek, ha az üzemet támadás éri.²²

Állandó ellentét feszült a HÜSZ (tehát rendes) katonai szervek és a nyilas tisztek/katonaság között. A HÜSZ 1944. május 13-án kelt parancsa szerint mindenfajta adatszolgáltatás tilos volt a németek részére, és a HÜSZ engedélye nélkül katonatisztek nem léphettek a hadiüzem területére.²³

¹⁹ MOL. MÁK Rt. Z 265. 48. cs.

²⁰ MOL. MÁK Rt. Z 965. 47. és 48. cs.

²¹ MOL. MÁK Rt. Z 965. 47. cs.

²² MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

²³ MOL. MÁK Rt. Z 965. 47. cs.

A zűrzavaros helyzetben hétféle politikai frakció igyekezett a telepen gyökeret verni. Tömegesen jöttek a pártok budapesti kiküldöttei és egytől-egyig lázítottak.

A nyilasok hajtóvadászatot indítottak a baloldali szervezetek vezetői ellen. Ligday főfelügyelő ebben a helyzetben, munkaerőhiányra való hivatkozással kihúttette az egyik mészégető kemencét, és abba családostól befalaztatta Kovács és Kőből kommunista munkásokat, akik így szerencsésen meg is menekültek. Azon a levélen, amelyben Csanády László igazgató a kohó kihűtésének tényét közölte a vállalat budapesti központjával, ugyan rajta van az igazgató aláírása, de nem biztos, hogy tudott az igazi okról, mert míg Kovács és Kőből a háború végeztével a tisztviselők igazolási eljárásakor Ligday mellett tanúskodtak, addig Csanády igazgatónak kellemtelenségei voltak. A teljes valóságot sajnos már sohasem fogjuk megtudni.²⁴

A Budapesten megjelenő Új Magyar Munkás c. nyilas újság 1944. május 20-i számában zsidóellenes uszító cikket jelentetett meg „*Még mindig kísért Vida Jenő átkos szelleme Tatabányán*” címmel. *Megkezdte tisztogató munkáját* – ügymond – az NMK (Nemzeti Munkaközpont). *Döbbenetes adatok a tatabányai zsidó lélek-mérgezésről...* A cikk szóhasználat, fordulatai azonban kísértetiesen hasonlítanak a háború után berendezkedő újabb diktatúra szókincsére, fogalmazására, mindössze egy-két szót kell az aktuális megfelelőkre kicserélni.

A front közeledése

A front közben egyre közeledett. A várható fejleményeket előre vetítette a sajkazai leányvállalat írásos beszámolója az ottani helyzetről.²⁵ Előtérbe kerültek a védelem lehetséges módozatai.

A vállalat budapesti központjában is intézkedéseket fogantatosítottak az iratok mentésére légiriadó esetén: Minden tisztviselő, aki fontos iratokat kezelt, kapott egy 40x60 cm méretű, vászonbehuzatú, egyszerű préselt kéregpapír kiegészítést, amelyre a szoba száma és az illető neve volt felírva. A másodkulcsokat egy helyen őrizték.

A hivatalos óra végén, vagy ha az irodát huzamosabb időre elhagyták, mindenki köteles volt mindent (napi postát, előjegyzési könyveket stb.) belehelyezni és a bezárt iroda elé tenni. A hivatalsegédek összeszedték és az óvóhely kijelölt részébe vitték. Reggelre mindenkinek az íróasztala mellé készítették. Riadó esetén mindenki ugyanígy összehajolt és magával vitte az óvóhelyre, ahol a riadó alatt is tovább tudott dolgozni.

A tatabányai hadiüzem védelme természetesen ennél sokkal bonyolultabb feladat volt. A munkások és családjaik elhelyezésére az erdőben készültek kis faházakat emelni, hiszen senki sem akart ilyen fenyegettség közepette családjától távol lenni.²⁶

²⁴ MOL. MÁK Rt. Z 254. 19. cs.

²⁵ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

²⁶ MOL. MÁK Rt. Z 965. 48. cs.

A szorító munkaerőhiány miatt kénytelenek voltak több nőt munkába állítani, jól lehet a bánya eddigi gyakorlata szerint csak lányokat és gyermektelen asszonyokat szoktak alkalmazni, hogy az anyák otthon legyenek gyermekeikkel.

Közben a bányatelepeken és a falvakban élő zsidókat elhurcolták, beleértve azt a nyolc embert is, akiket a bánya viszonylag sokáig meg tudott védeni. Landau Józsefnek sikerült valahol útközben egy kis cédulát kidobnia a vagonból, amelyet Ligdaynak címzett, és segítségét kérte. A levélke csodával határos módon el is jutott a címzetthez, de segíteni sajnos már nem tudott. (Landau József koncentrációs táborban halt meg, de családja életben maradt Izraelbe költözött. Évtizedekkel később egyik leszármazottja hazalátogatott és szerette volna meglátogatni Ligday János feleségét, addigra azonban már ő sem volt életben.)

November elején a már hosszabb ideje fogva tartott Vida Jenőt is Auschwitzba hurcolták. Tilesch Alfréd helyettes bányaigazgató december 26-án öngyilkos lett.

Amint a front egyre közeledett, a nyugtalanság egyre nőtt. A munkások igyekeztek családjukat biztonságosabb helyre vinni, ők maguk azonban nem hagyhatták el a hadiüzemet, mert katonaszökevénynek minősültek volna és statáriális eljárást folytattak volna ellenük.

November, december folyamán a Nyilaskeresztes Párt harciassága tovább fokozódott és igen intenzív tevékenységet folytatott. Egyrészt „Fegyveres Nemzetiszolgálat”-ba toborzott 17 éven felüli férfiakat, másrészt internálással, koncentrációs táborba való elhurcolással fenyegetett minden ellenszegülőt.²⁷

Bombázások, hatalomváltások

Már október folyamán több ízben bombázták Tatabányát, de végül a szovjet csapatok csak december végére (december 25-27.) foglalták el teljesen. Menekülésük előtt a németek elzárták a város vízellátását, ami természetesen érintette a lakosságot és a bevonuló szovjet hadsereget is. A szovjet parancsnok ekkor megkerestette Ligday Jánost, aki jól tudott szlovákul, és így megértették egymást. Közölte vele, hogy, ha nem lesz víz, nem áll jól a katonáiért. A főfelügyelő két szovjet tiszt kíséretében éjszaka rejtekutakon elment és megnyitotta a központi vízelzárót. Többek között ez is oka volt annak, hogy amikor a németek visszatértek, már név szerint keresték, mint „zsidóbérencet”, de a munkások ezt megneszelve, előtte való éjszaka érte jöttek és az erdőn át elvitték a szárligeti vasútállomásra, ahonnan el tudott jutni a család balatonfüredi nyaralójába, és innen csak a harcok végeztével, május 2-án jött vissza Tatabányára.

Önéletrajzának tanúsága szerint ezután kétszer is elfogták, de végül, többek között az általa megmentett Kovács és Köböl kommunista munkások hathatós segítségével nyomán, május 28-tól folytathatta munkáját és augusztus 3-án minden nehézség nélkül igazolta az igazoló bizottság. Egy 1945-ben írt listán több alkalmazott neve

²⁷ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

mellett megjegyzések szerepelnek: megfeddés, előléptetés 2-3-5 évre kizárva, vezető állásra alkalmatlan, népbíróság stb. Ligday János neve mellett nincs megjegyzés.

A háború befejeződött, új irányítás

Már 1945. március 1-én megalakult az üzemi bizottság, amelynek egy június 7-én kelt határozata értelmében az április 30. és május 15. között visszatértek hat hónapon át kötelesek összjövedelmük 30%-át szociális és kulturális célokra átadni az üzemi bizottságnak (a korábban visszatértek kevesebbet).

A háborús veszteségeket a bányagazgatóság részletes jegyzékben összegezte.²⁸ A front közeledtével a németek szándéka az volt, hogy maguk mögött mindent tönkretesznek, felrobbantanak. A vállalat igazgatóságának hosszas tárgyalásokkal sikerült ezt megakadályozni, és végül csak a termelés megbénítását akarták elérni a legfontosabb, nehezen pótolható alkatrészek kiszerezésével és elszállításával. Ezt a törekvést sok esetben sikerült kijátszani. A kiszerezelt, valóban értékes alkatrészeket elrejtették, és értékteleneket adtak át helyette. Egy ilyen akció érdekes leírása Teőke Géza gépészeti felügyelő jelentése.²⁹

Tatabánya szovjet parancsnokság alá került, először a 2., majd a 3. ukrán front fennhatósága alá. Az illetékes szovjet parancsnok jóindulatúnak bizonyult, de igen kevés hatáskörrel rendelkezett.

1945. augusztusában Csanády László bányagazgatónak 1946. június 30-i hatállyal felmondtak, noha szerződése 1948. március 31-ig szólt volna, és rövidesen el kellett hagynia szolgálati lakását is. A bánya új igazgatója Mohi Rezső lett.

1945. május 4-én levelet küldött a központ a bányagazgatóságnak miszerint:

1. A márciusban a szovjetek elől elmenekültek illetménye nem számolható el, csak, ha a hónap második felében dolgoztak.
2. A Németországba távozottak (önként vagy elhurcoltak) illetménye nem számolható el.
3. Osztrovszky György vegyészmérnök, aki január 23-tól március 21-ig távol volt (szovjet oldalon), teljes illetményét megkapja.

A központi üzemi bizottság már áprilisban meglátogatta Tatabányát. Viszonylag kedvező állapotok, kevés kár és szívélyes hangulat, de szorító élelmiszer és gyógyszerhiány fogadta őket. Az üzemi bizottság Vas Zoltán illetékes miniszterhez fordult segítségért, aki ezt meg is ígérte.

1945. október 19-én megalakult a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének tatabányai helyi csoportja. A vezetőség elnökeül Ligday János okleveles gépészmérnököt választotta,³⁰ 1946. január 1-től pedig a központi igazgatóság gépészeti igazgatóvá léptette elő.

²⁸ MOL. MÁK Rt. Z 250. 7. cs.

²⁹ MOL. MÁK Rt. Z 254. 14. cs. és Z 992. 28. cs.

³⁰ MOL. MÁK Rt. Z 254. 14. cs.

A háborút követő hónapok, az újjáépítés nehézségei

A közellátás megoldása rettenetes nehézségekbe ütközött. Élelmiszer alig volt, a szállítás terén pedig hihetetlen akadályokat kellett leküzdeni. Jellemző, hogy a Közellátási Minisztérium fennhatósága alatt Hús- és Zsiradék-hivatal működött, és külön miniszteri biztosa volt a hagymaügyeknek (dr. Molcsányi Endre). A pénz értéke egyre gyorsuló ütemben csökkent. A központi beszerzési osztály heroikus erőfeszítéseket tett a nehézségek leküzdésére. A bányagazgatóságnak 1946. március 16-án a központi beszerzési osztályhoz címzett leveléből tudjuk, hogy összesen 34.217 fő ellátásáról kellett gondoskodni, kategóriánként meghatározott kalóriaegységek figyelembe vételével. A március 27-én kelt további levelek a vágató inflációt is jól illusztrálják.³¹

A vállalat részben jóvátételre dolgozott, ugyanakkor kizárólag cserekereskedelem útján lehetett bármihez hozzájutni. A csere alapja elsősorban a szén, de a mész és egyéb újjáépítéshez szükséges alapanyagok is alkalmas fizetőeszközöknek bizonyultak. Mivel pénzért rövidesen jóformán semmit sem lehetett kapni, a bánya vezetésére pedig folytonos nyomás nehezedett a több szén termeléséért, megegyezés született a vezetés és a bányászok között, miszerint a többlet termelés ellenértékét nem pénzben, hanem jutalomszénben/mészben kapják, amelyet azután maguk értékesítenek. Ez maga után vonta az élelmiszer fejadagok növelésének szükségességét is, mert az érvényes fejadagok mellett többletmunkát semmiképpen sem lehetett elvárni.³²

A termeléshez, javításokhoz szükséges alapanyagokat is csak cserekereskedelem útján lehetett előteremteni, pl. táblaüvegért törött üveget kértek, három vagon gépöntvény-törédéért cserébe 12 vagon kovácsoltvas hulladékot.³³ Bronz csigakerekért nehéz bronz hulladékot kellett küldeni a gyártónak, dinamóhuzalokért pedig vörösréz-hulladékot.

A Központi Beszerzési Osztály szó szerint mindennel foglalkozott: füstölt hús, malac, tojás, bakancs, szeg, bányafa, gyümölcsíz, savanyú-káposzta, répa, olaj, szappan, bab-húskonzerv (nem tréfa: babból készült valami, amit húskonzervnek hívtak). Az élelmiszer kereskedelemben is hamarosan kialakulnak a cserekulcsok: mész-malac, mész-cement-tojás, szén-tojás stb.³⁴

Nagyszerű ajánlat érkezett a MÁK tokodi bányagazgatóságához: az esztergomi Gazdasági Felügyelőség egy kislejtezett tenyészbikát ajánlott fel levágás céljára. A bika súlya kb. 9 q, ellenértéke pedig – kilónként 32,1 kg szén kalkulálva – 290 q szén. Az előnyös üzlet tárgyában kérték a központi beszerzési osztály sürgős intézkedését.³⁵

³¹ MOL. MÁK Rt. Z 992. 27. és 28. cs.

³² MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

³³ MOL. MÁK Rt. Z 992. 27. cs.

³⁴ MOL. MÁK Rt. Z 992. 29. cs.

³⁵ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

Különösen tanulságos a lőtt vadnyúl, ill. nyúl-szalámmal kapcsolatos levelezés. A január 28-án kelt levél a nyúl-szalámi árát kg-kint 970.000 P-ben jelölte meg, de kézírással melléírták „ma”. Mert ugyebár holnap reggel már egyáltalán nem biztos, hogy ez lesz az ára.³⁶

A hallatlan erőfeszítések ellenére sem mindig sikerült megfelelő minőségű élelmiszereket beszerezni. A karácsony előtt kiosztott füstölt hús számos esetben húsmérgezést okozott.³⁷ Nemegyszer dohos volt a liszt, dohos, penészes a kukorica, rossz minőségű a zsiradék.

A lakosság egészségi állapota siralmas volt. A Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet 400 kg csukamájolajat utalt ki, a bánya-társpénztár szénért Neosalvarsant (szifilisz ellen) próbált beszerezni, a tatabányai Kommunista Párt pedig az újpesti testvérszervezete közreműködésével rühkenőcsöt vásároltatott.³⁸ – A harcok alatt mind a 30 nagy mentőszekrény megsemmisült.

De nemcsak az élelmiszer és a gyógyszer hiányzott. A gyermekek legnagyobb része már 1944. óta nem jutott lábbelihez. Még fagypont körüli hőmérséklet idején is meztőláb, dideregve voltak kénytelenek iskolába menni. Nem volt jobb a helyzete a felnőtteknek sem: a szállítmányban szögeletlen, patkolatlan bakancs érkezett. A két erőmű salakpincéjében dolgozó munkások lábbelije a tüzes hamuban hamar tönkrement. Az ő részükre legalább fatalpú bakancs kiadásának engedélyezését kérték a Központi Igazgatóságtól.³⁹ Üzletet kötöttek az Olympia újpesti bőrgyárral, hogy a munkásság jutalomszénéből 1000 q rostált aknaszén ellenében 80 pár bányászbakancsot szállítanak, de ez a szükségleteknek csak a töredékét fedezte. Magától értetődik, hogy bármiféle textilnemű (férfiing, lepedővászon, ruhaanyag, pulóver stb.) is csak szénért volt kapható.⁴⁰

A nélkülözhetetlen árucikkek, ill. cserepartnerek felkutatása már önmagában is nehéz feladat volt, de a lebonyolítás megszervezése még ennél is nehezebb. A Szarvasra, ill. Orosházára irányuló szállítmányok története nem igényel további magyarázatot.⁴¹

A Központi Beszerzési Osztály erején felül mindent megtett, hogy elfogadható szinten biztosítsa az ellátást legalább az alapvető szükségleti cikkekből, de a rendkívül szűkös körülmények között a munkások egyénileg is igyekeztek maguk és családjuk vagy szűkebb munkatársi közösségük számára előteremteni, amit lehetett. Mivel a pénznek már semmi értéke sem volt, a vállalatnál történt megállapodás alapján kapott jutalom-szén, ill. jutalom-mész képezte a kereskedés alapját. Az egyes üzemek mozgékony beszerzői beutazták az országot és minden zugot felkutatva nem egyszer nagyon jó üzleteket kötöttek, de ezzel egyrészt konkurenciát teremtettek a Központi Beszerzésnek – a piac néha nem is tudta ilyen gyorsan felszívni a felkínált szén/mész mennyiséget –, másrészt naponta 150-200 fő úton volt és így hiányzott a

³⁶ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

³⁷ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

³⁸ MOL. MÁK Rt. Z 992. 28. és 29. cs.

³⁹ MOL. MÁK Rt. Z 992. 28. és 29. cs.

⁴⁰ MOL. MÁK Rt. Z 992. 28. és 29. cs.

⁴¹ MOL. MÁK Rt. Z 992. 27. és 29. cs.

termelésből. Végül a vállalat szigorú intézkedésekre kényszerült, hogy a helyzetet némiképp rendezze, és egy ún. beszerzési törzset állított fel, amelynek fontos tagja volt a cserekulcs-szakértő.⁴²

Az amúgy is alig elviselhető terheket nagyban fokozta a jóvátételi kötelezettség, amelyet a megszálló szovjet csapatok igen „rugalmasan” kezeltek. A vállalat kórházaiban ápolott szovjet katonák ápolási költség számláját is csak igen körülményesen lehetett jóváírni,⁴³ de ezenkívül is rengeteg szolgáltatást vettek igénybe.⁴⁴ És akkor még nem is említettük a rongálásokat, lopásokat és a gyakori erőszakos fellépést.⁴⁵ Egy alkalommal 740 kg morzsolt tengerit loptak. Azon kívül, hogy jóvátételre hivatkozva állandóan újabb tételeket követeltek ki, tulajdonítottak el és fenyegettek, szünet nélkül folyt a zabrálás: kilincs, villanykapcsoló, villanykörte, egyáltalán mindennek, ami mozdítható volt, lába kelt, máskor pedig a szovjet vonal építőcsoportja egyszerűen ledobta a bánya telefonvezetékét, mert neki a saját vonalépítésénél útban volt.⁴⁶

Külön gondot jelentett a szállítás. A szovjetek minden szállítási lehetőséget lefoglaltak sebesültjeik, élelem stb. szállítására. Agresszivitásuk miatt senki sem akart velük egyszerre rakodni. Hiány volt fedett vasúti kocsikban. A szállító eszközök hiánya és az általános szervezetlenség sokszor az élelmiszerek megromlását eredményezte. A kiutalások még papíron is állandóan késtek. A Közellátásügyi Minisztérium folyton újabb és újabb kimutatásokat kért, amelyek rendszerint nem a lényegre irányultak, de elkészítésük sok energiát emésztett fel.⁴⁷ A szállítmányokat kis tolvajok is folytonosan dézsmálták, ezért a MÁV emelni kényszerült a vonatbiztosító katonai őrség létszámát és a budapesti rendező-pályaudvarok őrzésére megerősített rendőrségi őrszolgálatot szerveztek, mert különben minden küldeményt rövid idő alatt elloptak.⁴⁸ De a hivatalos szervek sem igyekeztek könnyíteni a helyzeten. Pl. az ipari sószerűség elszállításának feltételeit oly mértékben megnehezítették, hogy ezáltal a vállalat az erőlepi üzem fenntartásához nélkülözhetetlen só egy részét át sem vehette.⁴⁹

1946 márciusában a folyamatban lévő kitelepítések (sváb, szlovák) igen nagy nyugtalanságot okoztak a környező falvakban, és a munkások nem voltak hajlandók otthonuktól távol munkába állni.⁵⁰

⁴² MOL. MÁK Rt. Z 992. 28. és 29. cs.

⁴³ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

⁴⁴ MOL. MÁK Rt. Z 992. 29. cs.

⁴⁵ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

⁴⁶ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. és 27. cs.

⁴⁷ MOL. MÁK Rt. Z 992. 27. cs.

⁴⁸ MOL. MÁK Rt. Z 992. 27. cs.

⁴⁹ MOL. MÁK Rt. Z 992. 28. cs.

⁵⁰ MOL. MÁK Rt. Z 992. 28. cs.

Kommunista Párt, államosítás

A kormány már 1945. december 29-én bejelentette a bányák államosítását, és egyúttal közölte, hogy a szétválasztással járó költségek a vállalatok terhére írandók, ugyanis a vállalat egyéb üzemei – cementgyár, gépzemek, szállítási üzemek stb. – egyenlőre még magánkézből maradtak. Jellemző, hogy a MÁK Rt. magánkézből maradó részénél még 1947 februárjában is azt hitték, hogy az államosított üzletrészekért kártalanítást fognak kapni.

1946. január 16-án értekezletet tartottak Tatabányán az I. sz. erőmű üzemvezetői irodájában. Az értekezlet tárgya a szénbányák államosításával összefüggő leltárfelvétel volt. A leltározás megszervezésével, lebonyolításával Studnicska Mihály gépészmérnököt bízták meg, aki már 1944-ben részletes tűzkárelőbecslést a végzett vállalatnál. Sajnálatos módon azonban ezek az előbecslések –, amelyek meglete könnyebbséget jelentett volna, – időközben megsemmisültek.⁵¹

Az államosítás, ill. a leltárfelvétel folyamata egyáltalán nem volt zökkenőmentes. Az államosítás miniszteri biztosa az az Osztrovsky György vegyészmérnök volt, aki, mint említettük, hónapokig tartó távolléte alatt a szovjeteknél tartózkodott.

Már az első megbeszélésen megállapították, hogy a megszabott határidő (február 28.) túlságosan rövid, és meghosszabbítása feltétlenül szükséges. A jelenlévő részlegvezetők pedig jelezték, hogy kizárólag a leltár szövegének összeállításában tudnak közreműködni, annak beárazásában semmiképpen sem. A munkálatok folyamán számtalan nehézséggel kellett megküzdeni. Az 1946. február 11-én a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatai telepén működő üzemekről és fennálló intézményekről készült kimutatás jól érzékelteti a feladat nagyságát.⁵² Ráadásul a fentről jövő utasítás sem volt világos, nem lehetett pontosan tudni, hogy végül is mi kerül az államosítás hatálya alá, és mi marad meg a részvénytársaság kezében.⁵³

Az államosítási szándékoknak megfelelően két névsort készítettek az alkalmazottakról: az államosított részhez kerülők és a továbbra is magánkézből maradó vállalatrészekhez kerülő dolgozókról. Ligday Jánost az államosított részhez sorolták.

Jelentősen növelte a nehézségeket, a bányavállalat vertikális felépítése, hiszen a vállalat a tényleges szénbányászaton kívül kőbányát, ipari üzemeket és teljes infrastruktúrát üzemeltetett. Ezek egymással szoros kapcsolatban voltak, és könyvelésük, elszámolásuk nem volt elkülönítve. Ez különösen az áram elszámolásánál volt szembeötlő. A vállalat a saját maga által bányászott szénen egyrészt értékesítette, másrészt azonban felhasználásával áramot termelt a saját erőművében, amellyel azután ellátta a saját bányáit, üzemait, szállító eszközeit, valamint a saját bányatelepén az alkalmazottak lakásait, beleértve természetesen az utcai világítást is. Hogyan és milyen szempontok szerint, milyen arányszámok alapján lehet ezt szétválasztani állami és magánkézből maradó részre? Arról nem is beszélve, hogy ezután az egyes területek

⁵¹ MOL: MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

⁵² MOL: MÁK Rt. Z 992. 27. cs.

⁵³ MOL: MÁK Rt. Z 992. 26. és 27. cs.

közötti elszámolások, elkülönült könyvelések, pénzkezelések a jövőben milyen költségnövekedést fognak okozni!⁵⁴

Ligday János eltávolítása

A bányagazgatóság 1945. december 28-án kelt levelében a gépészeti helyettes igazgatót gépészeti igazgatóvá javasolta kinevezni, amelyet a vállalat központja jóvá is hagyott. A Tatabányai Központi Üzemi Bizottság ezzel nem értett egyet és február 6-án kelt bizalmas levelében egyes kinevezések hatálytalanítását, valamint Ligday János és kilenc előléptetett munkavállaló esetében előléptetésük hatályba lépésének egy évvel való elhalasztását indítványozta. A központi személyzeti osztály értetlenül fogadta a javaslatot, mivel éppen a bányagazgatóság felterjesztése alapján történtek az előléptetések, és nem is volt hajlandó eleget tenni a különös kívánságnak.⁵⁵

A tatabányai üzemi bizottság ezen lépése előrevetítette a jövőt. Február 16-án a központi ellenőrzési osztálynak küldött levelükben már jelezték elégedetlenségüket a gépműhelyi fiókanyagraktárban tapasztalt állítólagos rendetlenség miatt.⁵⁶ Március 11-én, amikor Ligday János reggel hétkor munkahelyére érkezett, a kapunál egy segédmunkás fogadta, aki közölte vele, hogy munkáját nem folytathatja, és délután két óráig hagyja el a bányatelepet. Április 13-án,⁵⁷ majd pedig júniusban még két alkalommal levélben felszólította őt a bányavezetőség, hogy vegye föl a munkát, de mivel nem volt hajlandó biztosítékot adni arra vonatkozólag, hogy az említett eset nem fog újra előfordulni, állását nem foglalta el. A Tatabányai Központi Üzemi Bizottság 1946. március 16-án Nógrády Sándor államtitkárnak küldött levele némileg megvilágítja az ügy hátterét.⁵⁸ Ligday János. kiválóan képzett, rendkívül magasan kvalifikált munkatársa volt a vállalatnak, akit a MÁK Rt. nagyon meg is becsült. Kemény, hajlíthatatlan jellemű és roppant szorgalmas ember volt. Sokat követelt saját magától, de mások felé is komoly elvárásokat támasztott. A bányászok nagyra értékelték és tisztelték, de a nála gyengébben kvalifikált tisztviselőkkel nehezen tudott szót érteni. A levél megfogalmazói szerint „modora érdes és sokszor bántó, amit a vele való hivatali érintkezésnél sokan nem tudnak megbocsátani. Műszaki szempontból kiváló, a telepnek pótolhatatlan vesztesége. Az egykor kis műhelyt hatalmas gyárrá fejlesztette.” Ezekben a turbulens időkben egy kiemelt pozíciójú ember számára kevesebb is elég volt ahhoz, hogy az utcára kerüljön.

Érdemes néhány szóval kitérni arra, hogy a hajdani kis, jelentéktelen gépműhely Ligday János. keze alatt milyen fejlődésen ment át az évtizedek alatt. A háborús pusztítás, a nyersanyag- és tőkehiány arra kényszerítette a bányagazgatóságot, hogy amit csak lehetett, helyben igyekezzék megoldani. Ebben a törekvésben kulcsszerep jutott a gépműhelynek: reszelővágógép házilag elkészítése a megvásárolt részlet-

⁵⁴ MOL. MÁK Rt. Z 992. 26. cs.

⁵⁵ MOL. MÁK Rt. Z 254. 14. cs.

⁵⁶ MOL. MÁK Rt. Z 992. 27. cs.

⁵⁷ Felszólítás a műszaki irányítás folytatására.

⁵⁸ MOL. MÁK Rt. Z 254. 14. cs.

rajzok segítségével,⁵⁹ karbiddobok gyártása, homoküzemi mozdonyokba új tűzszekrények készítése az átégett régiek helyett, a felsőgallai kőbánya részére 500 db csillekerékpár legyártása (ez a gépműhely saját fejlesztése s így szellemi tulajdona volt) stb.⁶⁰ Roncsokból összeszereltek két teherautót, csak a hűtőket kellett az Ikarus-tól megrendelni. (Az ezzel kapcsolatos levél jól jellemzi a viszonyokat.)⁶¹

A MÁK Rt. központi székházában (Budapest, Zoltán u.) május 16-án ülést tartott az üzemi bizottság, amelyen megtárgyaltak néhány olyan kérelmet is, amelyek a beszerzési juttatásokban való részesítésre vonatkoztak. A gépészeti igazgató kérelmét, melyben a Beszerzési Csoporttól kiemelt juttatást kért, elutasították, és erről másnap levélben értesítették a tatabányai személyzeti osztályt is.⁶²

Miután ilyen körülmények között a júniusi második felszólításra sem vette fel a munkát, egy napon teherautó állt meg a ház előtt és felszólították, hogy öt óra leforgása alatt ürítse ki és feleségével együtt hagyja el az ötszobás szolgálati villát. A bútorokat, ismerősök segítségével valahogy ideiglenesen elhelyezték, és legszükségesebb holmijukkal Budapestre, vejükhöz, dr. Balás Gáborhoz és Andrea lányukhoz költöztek. Az 1946. július elsején kelt nyugdíjazását közlő felmondó levelet már erre a címre küldték ki. A levelet Rehling Konrád írta alá, aki évtizedeken át a közvetlen főnöke volt, és aki fél esztendeje gépészeti igazgatóvá nevezte ki őt. A kiváló szakembertől vélhetően nem önszántából született levelet Rehling a következő mondattal zárja: „Megragadjuk az alkalmat, hogy Igazgató Úrnak negyed századot meghaladó idő át társulatunk szolgálatában kifejtett értékes munkásságáért őszinte köszönetünket fejezzük ki, és kívánunk Jó Szerencsét.”⁶³

Nem lehet tudni, hogy a gépészeti igazgató eltávolítása közrejátszott-e abban, hogy már áprilisban megvonták a gépműhelyi munkavállalóktól a földalatti dolgozók fogyasztói csoportjába való besorolást és így egyértelműen hátrányosabb helyzetbe kerültek.⁶⁴

Tatabánya után

Természetesen a főmérnök egy pillanatig sem télenkedett. Érezve, hogy Tatabányán az új vezetés ellenségesen tekint rá, már április másodikán munkába állt ifj. Pally Tibor építési vállalkozónál (a rahói erdei kisvasút építésénél az egyik alvállalkozó a Csengery és Pally cég. ifj. Pally Tibor Ligday Sárinak a férje volt). Feladata a szobi Ipoly-híd kiemelése és helyreállítása volt.⁶⁵

A háború utáni szakemberhiány miatt Ligdayt, mint tervező gépészmérnököt felszólította a Gazdasági Főtanács az államosított szénbányák gépészeti ügyeinek meg-

⁵⁹ MOL. MÁK Rt. Z 992, 26. és 27. cs.

⁶⁰ MOL. MÁK Rt. Z 992, 26. és 27. cs.

⁶¹ MOL. MÁK Rt. Z 992, 26. cs.

⁶² MOL. MÁK Rt. Z 964, 1. cs.

⁶³ Felmondólevél

⁶⁴ MOL. MÁK Rt. Z 992, 28. és 29. cs.

⁶⁵ A határőrség által láttamozott igazolás.

szervezésére. A felkérésnek megromlott egészségi állapota miatt nem tudott eleget tenni. 1947. augusztus 1-től 1956 októberében bekövetkezett haláláig a Magyar Állami Szénbányákhoz tartozó Salgótarjáni Szénbányáknál teljesített szolgálatot. A MÁSZ Rt. Salgótarjáni Bányaigazgatósága 1948-ban Salgótarjáni Szénbányák Nemzeti Vállalat-tá alakult, majd az ebből kialakított három vállalat közül Ligday János a Nagybátonyi Szénbányák Nemzeti Vállalat alkalmazásába került 1951-ben. Ekkor készült önéletrajzát valószínűleg ezen átalakulással kapcsolatban kérték tőle.⁶⁶

Lakásuk Budapesten volt, ahová minden szombaton hazajött és hétfőn hajnalban utazott vissza Salgótarjánba. Hétvégeken gyakran találkozott a közeli Hadik kávéházban barátjával, Dékány Andrással, a közismert ifjúsági íróval. Hajdani tengerészeti élményeit és az utazásain szerzett alapos ismereteit az író számos könyvében felhasználta. Felesége, a lehetőségekhez képest, mindig bőséges, jó ételekkel várta, és a szombati és vasárnapi ebédén kívül egy harmadikat is készített, amit hétfőn reggel öt órakor terített asztalnál együtt fogyasztottak el, mert így – úgymond – könnyebb lesz a hét többi napját átvészelni.

A család harmincas években épült balatonfüredi nyaralójába előbb szovjet katonaságot szállásoltak be, majd államosították és számos lakót költöztettek bele. Idővel úgy tűnt, hogy sikerül néhány helyiséget visszakapni belőle. Ez ügyben többször járt a balatonfüredi tanácsnál. Tapasztalatait röviden foglalta össze: „Kevés bölcseséggel kormányozzák a világot, vajon mennyi juthat ebből Balatonfüredre?”

Itt érte a halál 1956. október 7-én éjjel.

1. kép

A Novara gyorscirkáló

Forrás: www.kuk-kriegsmarine.at

⁶⁶ Önéletrajz, családi tulajdonban

2. kép

A feleség, Beck Paula

Forrás: A Ligday-család gyűjteménye

3. kép

Ligday János portréja az 1940-es évekből

Forrás: A Ligday-család gyűjteménye

A magyar népköztársaság követsége Bécsben
Légation de la République Hongroise à Vienne

Szám 9488
Numero mlt.

1026

Illeték- és kiállítás díj 8 kor.

Utlevél — Passeport

Pour le sujet hongrois:

Ligday János

Jean Ligday

magyar állampolgár részére

Állás-foglalkozás: *mérnök*

Profession: *ingénieur*

Lakhelye: *Ternitz*

Domicile: *Ternitz*

Kora — Age: *1887. 11. 19. szül.*

Saját aláírása — Signature du titulaire:

Ligday János

Az állam hova az utazás tervezetlik: *Magyarország, Ausztria, Németország*

Voyageant en (allant à): *Hongrie, Autriche, Allemagne*

Az utazás célja: *hivatalos*

But du voyage: *professionnel*

Utildársak: —

Compagnons de voyage: —

Személyleírása - Signalement

Termete — Taille: *180 cm, magasság*

Árca — Visage: *széles, ovális*

Haja — Cheveux: *szürkés, rövid*

Szakáll — Barbe: —

Bajusza — Moustache: *hosszú, sötét*

Szeme — Yeux: *sötét, mély*

Szája — Bouche: *széles, szép*

Orra — Nez: *széles, egyenes*

Különös ismertető jele: —

Signes particuliers: —

Érvényes: *kezdő (2) hónap*

Valable pour: *deux (2) mois*

Bécs, 1914. évi november 19-én.

Igazolom, hogy jelen fénykép az utlevél tulajdonosát ábrázolja, a ki az utlevelet és a fényképet e hivatal előtt saját kezűleg írta alá.

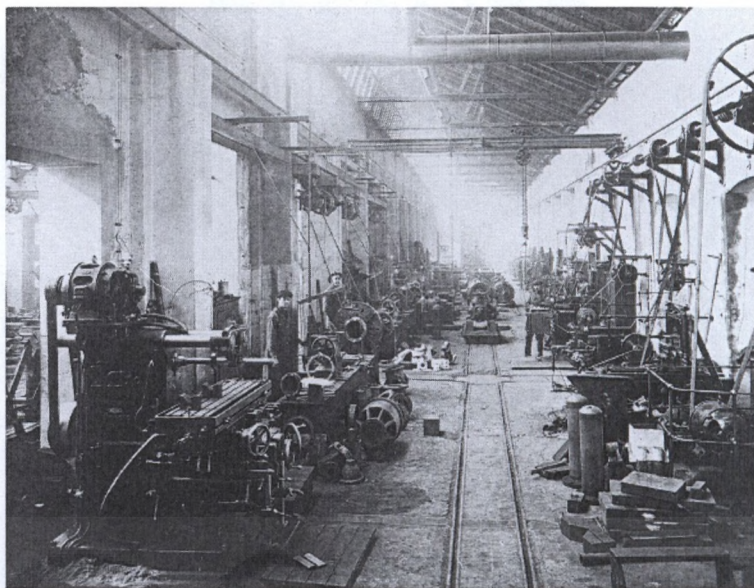

Storobgi Imre

4. kép

Ligday János útlevele

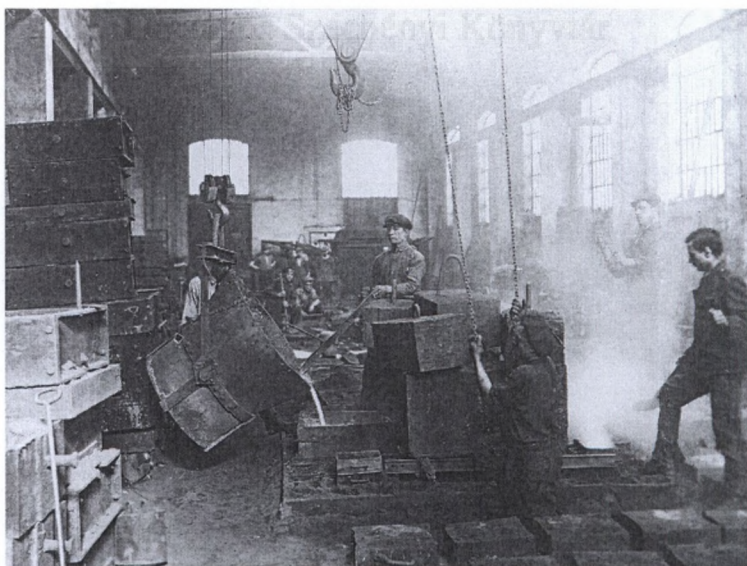
Forrás: A Ligday-család gyűjteménye

5. kép

A Központi Gépműhely lakatosműhelye

Forrás: Tatabányai Múzeum fotógyűjteménye

6. kép

A Központi Gépműhely öntödéje

Forrás: Tatabányai Múzeum fotógyűjteménye

7. kép

A Ligday-család a szolgálati villa kertjében (1930-as évek)

Forrás: A Ligday-család gyűjteménye

8. kép

Ligday János elsőszülött kislányával (1921)

Forrás: A Ligday-család gyűjteménye

9. kép

**Ligday Sára és Pallay Tibor vállalkozó esküvője a tatabányai
Szent István templomban (1943)**

Forrás: A Ligday-család gyűjteménye

10. kép

**Ligday János és felesége, valamint leányaik
Andrea és Sára a 40-es években**

Forrás: A Ligdy-család gyűjteménye

Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat
Österreichische Allgemeine Kohlenbergbau Aktiengesellschaft

LEVÉLCIM: BUDAPEST 4, POSTAFIÓK 125.
 BRIEFADRESSE: BUDAPEST 4, POSTFACH 125.

CEMENTGYÁR: I TONERCEMENTFABRIK:
 FELSŐGALLA.

LANDCEMENTGYÁRAK: I PORTLANDCEMENT-
 FABRIKEN:
 FELSŐGALLA, BEREMEND.

MÉSZTELEPEK: I KALKWERKE:
 ZALLA, MISKOLC-DIOSGYÓR, BEREMEND, SZILVÁSVÁRAD.

BRIKETTGYÁR: I BRIKETT-FABRIK:
 TATABÁNYA.

CSZBRIKETTGYÁR: I KOKSBRIKETT-FABRIK:
 TATABÁNYA.

LEPÁRLÓTELEP: I KOHLENSCHWELANLAGE:
 FELSŐGALLA.

KARBIDGYÁR: I KARBID-FABRIK:
 FELSŐGALLA.

OSZILICIUMGYÁR: I FERROSILIZIUM-FABRIK:
 FELSŐGALLA.

ALUMINIUMGYÁR: I ALUMINIUM-FABRIK:
 FELSŐGALLA.

BÁNYÁK: I WERKE:
 TATA (TOTIS),
 DOROG, TOKOD.

SÜRGÖNYCIM: I TELEGRAMME:
 BRIKETT.

TELEFONSZÁMOK: I TELEPHON-NUMMERN:
 129-560 (SOROZAT; SERIE), 111-149,

113-844 (CSAKIS HELYKÖZI BESZÉLGETÉSEKRE; INTERURBAN).
 M. KIR. POSTATAKAREKPENZTÁRI SZÁMLA SZÁMA: } 1685.
 KONTO BEIM POSTSPARKASSEN-AMT BUDAPEST: Nr. }

Budapest, 1945. december 31.
 V. ZOLTÁN-UTCA 2-4.

L i g d a y János gépészeti helyettes igazgató urnak,
Tatabánya.

Örvendetes tudomásulvétel végett közöljük h. Igazgató ur-
 ral, hogy Igazgatóságunk
 g é p é s z e t i i g a z g a t ó v á
 nevezte ki.

Ehhez a kinevezéshez szívből jövő szerencsekívánatainkat
 fejezzük ki és kívánjuk, hogy töretlen egészségben és változatlan
 munkakedvvel sokáig tudja betölteni Igazgató ur a jelen előléptetés-
 sel méltán kiérdemelt új tisztét.

Jó szerencsét!

AZ IGAZGATÓSÁG

Réhling

K.

L.

11. kép

Gépészeti helyettes igazgatói kinevezés Réhling Konrád vezérigazgató aláírásával
 (1945. december 31.)

Forrás: A Ligday-család gyűjteménye

B. STENGE CSABA:**Kóta József bányamérnök
katonai karrierje****Bevezető**

A modern, tudományos alapokon nyugvó robbantástechnika legnagyobb, nemzetközi híru magyar szaktekintélye volt Kóta József. Az alábbi tanulmány életének első felével, korai, csak nagyon korlátozottan ismert, illetve ismeretlen katonai pályafutásával foglalkozik.

Előjáróban azonban mindenképpen érdemes Kóta József későbbi tudományos munkásságát is összefoglalni néhány mondatban.

Kóta József mérnökként 1946-ban került Tatabányára, a IX-es aknaüzembe és a negyvenes évek végétől élete végéig folyamatosan itt is maradt és itt dolgozott. Tevékenységének zöme a bányászok munkájának könnyebbé és biztonságosabbá tételével volt kapcsolatos. Nevéhez kötődik a Davy rendszerű biztonsági lámpa továbbfejlesztése, több robbantási szabadalom és a homokpuska¹ kifejlesztése, valamint rakodóberendezések létrehozása is. Ezek közül a homokpuska és a millszekundos robbantás² tette igazán ismertté és elismertté.

Ennek a rendkívül intelligens és nagyon tevékeny mérnöknek kimagasló pályafutása során összesen kilenc bejegyzett és elfogadott szabadalma volt:

1. Davy-féle biztonsági lámpa továbbfejlesztése (1948),
2. Davy-rendszerű biztonsági lámpa új típusa (1950),
3. Eljárás és készülék robbantásoknál a repesztő lyukba elhelyezett robbanótöltet fojtására (1950),
4. Millszekundos robbantás földalatti bányákban (1951),
5. Eljárás nitroglicerinnel megkötésre por alakú robbanóanyagokban (1951),
6. Eljárás sújtólégrobbantás veszélyének kitett bányákban való robbantásra (1955),

¹ A homokpuska örvénylő mozgású sűrített levegővel viszi a fojtásanyagként használt homokot a robbantáshoz fűrt repesztő lyukba. A homokpuska főbb előnyei: a tökéletes lefojtás miatt a füstképződés csökkentése és a robbantások hatásának növelése, a kifúvó robbantólyukak minimumra redukálása, az esetlegesen állva maradt robbantólyukak könnyű és biztonságos ártalmatlanná tétele.

² A millszekundos robbantás ezredmásodperces időzítésű robbantást jelent. Ennek során a robbanások mintegy 20-50 ezredmásodperc időközzel követik egymást, a közetrengetések így egymásba olvadnak és elnyújtott, vibrációs hatást keltenek. Így a robbantások nagyobb hatásfokúak, ezen módszer segítségével több szén lehet lerobbantani. A millszekundos robbantással 1945 körül külföldön külszíni kőbányákban elkezdtek már kísérletezni, ennek földalatti alkalmazása azonban Kóta Józsefhez köthető.

7. Kissúlyú rakodószerkezet darabos anyagokhoz, például darabos szénhez, stb. (1958),

8. Vonszolóláncos szállító berendezés, különleges önrakodáshoz (1964),

9. Robbantóeljárás, különösen építmények lebontásához (1978).³

Tevékenységét mindig kellőképpen el is ismerte az aktuális vezetés, hiszen 1951-ben már, mint a Bányabiztonsági és Robbantástechnikai Kutatóintézet igazgatóját – melyet ekkortól 15 évig, nyugdíjazásáig vezetett – a Kossuth-díj arany fokozatával tüntették ki a késleltetett bányászati robbantás (a millszekundos robbantás) elméletének kidolgozásáért és gyakorlati kikísérletezéséért.⁴ Négy évvel később, 1955-ben a Munka Érdemrend arany fokozatával ismerték el munkásságát. Közben, kutatói tevékenységének eredményeként 1952. december 31-én a műszaki tudományok kandidátusa lett, majd 1960. október 7-én egyetemi doktor.⁵

Kóta Józsefet 1979. február 23-án bekövetkezett halála után a Tatabánya újtelepi temetőben egy a város által adományozott díszsírhelyen temették el, 1997 óta pedig – a Tatabányai Bányász Hagyományokért Alapítvány kezdeményezésére – egy utca is a nevét viseli a városban (az 1-es főút körforgalma és a Táncsics Mihály út közötti bekötőút).⁶

Az út azonban, mely Kóta József tudományos pályafutásának kiteljesedéséhez vezetett hosszú volt és sok nehézséggel teli. Kóta József életének első felét megvizsgálva egy rendkívül küzdelmes sorsú ember pályája bontakozik ki az érdeklődő előtt.

Ifjúkor és a főiskolai évek

Kóta József 1906. július 26-án született Pozsonyban, vasutas (állomás felvigyázó) édesapja, Kóta Lajos és Kóji Irma gyermekeként. A család azonban csak rövid időt töltött Pozsonyban az édesapa szolgálata miatt, nem sokkal később visszaköltöztek Nagyváradra, ahol Kóta József is felnőtt. 12 éves korában, 1918 végén elvesztette édesanyját, akit az országon végigsöprő spanyolnátha járvány vitt el, így nyolc testvérével együtt félárván maradt. A család helyzetét az is súlyosbította, hogy Nagyvárad Romániához került a trianoni békeszerződés következtében. Kóta József a reáliskola alsó négy osztályát Nagyváradon végezte, 1916-20 között, ezt követően – mivel a románok akadályokat gördítettek továbbtanulása elé – bőrkereskedő inasnak állt. A továbbtanulni vágyó ifjú két évig inaskodott, majd 1923-ban, 17 éves korában egy barátjával együtt Budapestre szökött a román katonai behívó elől. Itt legidősebb bátyjához, az 1898-as születésű Kóta Lajoshoz ment, aki honvéd számvevő-ségi tisztviselőként dolgozott. Mivel szakmája nem volt, érettségije sem és a to-

³ Stuber György: Kóta József bányamérnök élete és munkássága. Tatabányai Bányász Hagyományokért Alapítvány, Tatabánya, 1998. 19-20. o.

⁴ Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja 1948-1985. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 130. o.

⁵ Stuber György: i. m. 23. o.

⁶ Az elmélet és a gyakorlat összeötvöztetésének mestere volt. In: Dolgozók Lapja 1979. február 28. 3. o., Stuber György: 100 éve született dr. Kóta József. In: Bányászati és Kohászati Lapok, 2006/5. sz. 33-35. o., Csóka István: Felhők közül a föld mélyébe. In: Magyar Származék Évkönyv 2002. 45-46. o.

vábttanuláshoz nem volt pénze, bátyja tanácsára ő is katonának állt, 1923. október 18-án belépett a honvédségbe, a budapesti 2. honvéd gyalogezred állományába.⁷

Katonai szolgálata közben Budapesten, magánúton érettségizett a VI. kerületi Kemény Zsigmond reáliskolában 1927. június 10-én. Ezt követően még ezen évben egy öt hónapos tartalékos tiszti iskolát is elvégzett Budapesten.⁸

Kóta József még érettségijének évében, 1927-ben iratkozott be a soproni Bánya- és Erdőmérnöki Főiskolára. (1934-től összevonás folytán az intézmény a m. kir. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem karaként működött tovább.) Eredetileg erdőmérnök szeretett volna lenni, mert nagyon szerette az erdőket, a természetet. (Később Tatabányán, Sopronban és környékükön, valamint az ország számos más pontján is sokat túrázott a családjával.) Mire azonban eljutott Sopronba, az erdőmérnöki karon a létszám a sok jelentkező miatt betelt. Néhány tanár és bányamérnöknek jelentkező ifjú azonban meggyőzte, hogy a bányamérnöki karra iratkozson be, amit végül később sem bánt meg.⁹

Bányamérnöki tanulmányainak megkezdésekor még katona volt, a budapesti 2. gyalogezredtől csak 1929 októberében szerelt le hadapród őrmesterként, ezt követően diáktársainak tanításából fedezte költségeit. Így tanulmányi előrehaladása is meglehetősen lassú volt. 1930-ban újra bevonult, ezúttal már a légierőhöz. 1930 nyarán Érden 2 hónapos sportrepülő táborban vett részt, a Műegyetemi Sportrepülő Egyesület (MSRE) szervezésében. Itt a növendékek I. fokú pilótakiképzést kaptak Hungária típusú gépekkel. Utána a szegedi repülőtéren vett részt elméleti tanfolyamon. Szegedről 1931 szeptemberében szerelt le. (Kóta József a másod- és harmadfokú pilótaképzést nem csinálta végig, így nem lett pilóta, azonban egy megfigyelő tanfolyamot elvégzett és így repülő megfigyelő¹⁰ lett.)¹¹

Ezek után tovább folytatta tanulmányait Sopronban. 1934 nyarán ismét 6 hetes fegyvergyakorlatra hívták be, ezúttal Székesfehérvárra (a sóstói reptérre), majd visszatért Sopronba. A Bányamérnöki Kar utolsó félévét 1938-ban hallgatta le, de számára 26 vizsga, igen sok rajz és tervező feladat még hátramaradt, így oklevelét még nem kapta meg. (Kóta József bányamérnöki oklevelét végül csak 1941. február 17-én, 35 éves korában kapta meg, ekkor már hivatásos katonatiszt volt.)

⁷ HM HIM Központi Irattár (továbbiakban KI) 51006 sz. tiszti okmánygyűjtő.

⁸ Uo., illetve eredeti érettségi bizonyítványa alapján.

⁹ Özv. Kóta Józsefné, született Mohácsy Margit szíves közlése alapján.

¹⁰ A magyar légierőben a többszemélyes bombázó és felderítőgépeken volt megfigyelői hajózó beosztás. A megfigyelők mindig tisztek voltak és ők voltak a gép parancsnokai is. Felderítő gépeknél főleg a felderítés, megfigyelés, bombázóknál főleg a bombacélzás és kioldás volt a feladatuk. Egyenruhájukon a pilótákéval megegyező arany sást viseltek, korona nélkül (korona csak a pilóták arany sasán volt).

¹¹ HM HIM KI 51006 sz. tiszti okmánygyűjtő, Kóta József 1951-ben írt önéletrajza alapján. Az érdi és szegedi kiképzésről lásd bővebben: Pirity Máttyás: Máttyásföldtől Bankstownig. Magyar Repülő Szövetség, Budapest, 1997. 15-30. o.

Katonai szolgálat a második világháborúban

Kóta József tartalékos hadnagyként 1938. május 10-én ismét 6 hetes fegyvergyakorlatra vonult be. Ezúttal Szombathelyre került, a 2/5. bombázószázadhoz, majd ezt követően nem szerelt le és itt is maradt. Szombathelyről 1939 áprilisában áthelyezték Budapestre előbb a légierő szertárához, majd innen a Repülő Kísérleti Intézethez (RKI).¹²

Miután az 1940-es évben ténylegesítési próbaszolgálatát sikerrel teljesítette, a Kormányzó 1941. február 4-én kelt legfelsőbb elhatározásával, 1940. november 1-ével Kóta Józsefet átvette a hivatásos állományba és egyidejűleg kinevezte főhadnaggyá, 1939. május 1-i ranggal.¹³

A légierő berkein belül egyébként bevett szokás volt a tréfás becenevek osztogatása. Kóta József is megkapta a maga becenevét, ő „Kelekóta” lett. Sajnos azt nem sikerült kiderítenem, hogy ezt a becenevet pontosan ki ragasztotta rá.

Ténylegesítése után, 1941 augusztusában rövid ideig, mintegy két hétig a Szovjetunióba vezényelték a hadművelleti területre, ahol Szutyiszka repülőterén a gyors-hadtestet támogató Caproni Ca.135-ös bombázók műszaki felülvizsgálatán vett részt.¹⁴

Hazatérte után néhány héttel, 1941. október 12-én kötött házasságot a soproni Mohácsy Margit tanítónővel, akivel még 1934-ben találkoztak először. Három gyermekük ezt követően nem sokkal egymás után, még a háború alatt született meg (Zsuzsanna 1942-ben, Gábor 1943-ban és József 1944-ben).¹⁵

Bár a bevonulásokban, hadműveletekben ténylegesen nem vett részt, Kóta József a területi revízió idején alakulataival minden alkalommal mozgósításra került, így mindhárom emlékérem, az 1939-ben adományozott Felvidéki, és az 1941-ben adományozott Erdélyi és Délvidéki viselésére is jogosult volt.

Kóta Józsefet 1942. január 7-étől egy három hónapos alantos tiszti¹⁶ tanfolyamra vezényelték, majd 1942. március 30-án századossá léptették elő. Második alkalommal 1942. április 30-tól július 30-ig volt hadművelleti területen, ekkor a 2. hadsereg repülőcsoportjának parancsnokságához helyezve műszaki tisztként szolgált. Itt – többek között – a repülőcsoport alárendelt alakulatainak tartott előadásokat a szovjet katonai robbanótestekről.¹⁷ Hazatérte után, 1942. szeptember 1-étől a Repülő Kísérleti Intézet (RKI) Bomba alosztályának parancsnokává nevezték ki. A hadművelleti területen teljesített kiváló műszaki szolgálataiért a Kormányzó 1943. március 18-ai legfelsőbb elhatározásával Kóta József századosnak a Kormányzói Dicsérő Elismerés a hadiszalagon kitüntetés adományozta.¹⁸ (Ez a kitüntetés közkeletű nevén a bronz Signum volt: a kitüntetés kardok nélkül került adományozásra, mivel nem

¹² HM HIM KI 51006 sz. tiszti okmánygyűjtő, Kóta József 1951-ben írt önéletrajza alapján.

¹³ 1941/6. sz. Honvédségi Közlöny, sz. ü. 57. o.

¹⁴ HM HIM KI 51006 sz. tiszti okmánygyűjtő, Kóta József 1951-ben írt önéletrajza alapján.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Az alantos tisztek beosztott csapattisztek voltak a magyar királyi honvédségben (zászlósi, hadnagy és főhadnagy rendfokozattal).

¹⁷ Mocsáry István őrnagynak, a 4. bombázórepülő osztály parancsnokának hadinaplója (másolat a szerző birtokában). 1942. július 6-ai bejegyzés.

¹⁸ 1943/15. sz. Honvédségi Közlöny sz. ü. 357. o.

közvetlenül harctevékenységet, hanem hadműveleti területen végzett kiemelkedő műszaki szolgálatért kapta.)

Valószínűleg 1942/43 kemény telén, 1943 elején került sor arra az esetre, amikor Kóta József a Duna jegét bombázta. Ennek az volt a célja, hogy a feltorlódott jégtáblák megsemmisítésével a későbbi árvízveszélyt csökkentsék. A gépet Dóczy Lóránd hadiműszaki törzskari¹⁹ (hm. tk.) alezredes, az RKI parancsnoka vezette, mely minden bizonnyal egy Junkers Ju 86-os bombázó volt. Ennek a típusnak a besorozott megfigyelője volt Kóta József még 1938-39-ben Szombathelyen, így ő maga is jól ismerte a gépet, annak bombacélzó berendezését, melyet ő kezelt. Ilyen, a dunai zajló jég elleni repülés egyébként már a korábbi években is előfordult.²⁰

Kóta József RKI-nál töltött időszakának volt még egy rendkívül érdekes, kevesebb publicitást kapott bombázó akciója. Az amerikai négymotoros nehézbombázók zárt kötelékben repülve egymást is nagyon hatékonyan oltalmazták fél hüvelykes (12,7 mm-es) nehézgéppuskáik tűzével. Az amerikai nehézbombázók kötelékeinek megbontására a német Luftwaffe is sok mindennel kísérletezett, de sor került egy érdekes kísérletre Magyarországon is. A terv szerint kétmotoros, Me 210-es rombolók vittek volna gépenként 4-4 darab 50 kg-os, időzített repeszbombát, melyeket az amerikaiakkal szembe repülve, 300 méterrel a négymotoros kötelékek felett oldottak volna ki. Az időzített bombákat Kóta József százados készítette. A kísérlet egyetlen éles alkalmazására 1944. április 12-én került sor. Ez két visszaemlékezésben, illetve újságcikkben volt csak megemlítve, melyekben a bombázók típusa eltérő. Részletkérdés, hogy B-17 Flying Fortress, vagy B-24 Liberatorok voltak-e a célpontok, ezt csak az összes résztvevő amerikai bombázóalakulat iratanyagának átnézésével lehetne kideríteni. Mindenesetre az akció balul sült el és többet nálunk ezzel nem próbálkoztak (a Luftwaffe is kipróbált több bombadobási metódust az amerikai nehézbombázók ellen, nem túl sok sikerrel).

Az egyik résztvevő rombolópilóta, Posgay Antal repülő akadémikus így emlékezett az RKI ideiglenes, 12 gépes rombolószázadának 1944. április 12-ei bevetésére, melyet Bécs környéki célokat támadó amerikai gépek ellen repültek:

„A köteléket délután három óra tájban riasztották és felszállás után először nyugat, majd délnyugat irányában emelkedett 6000 m magasságba, a Szikla központ²¹ utasításai alapján. Körülbelül délután 3:45 órakor láttuk meg előttünk a déli irányban repülő Boeing B-17-es 'Flying Fortress' nehézbombázó köteléket, mely ekkor már vadász kíséret nélkül repült, miután már elhagyta a magyar légteret és valószínűleg nem számított vadásztámadásra. Amikor Dóczy Gazda²² elrendelte a táma-

¹⁹ A hadiműszaki törzskar a Honvédség hadmérnöki testülete volt. Az ide történő jelentkezéshez a műegyetem elvégzése – Dóczy maga is okleveles gépészmérnök volt –, 3-5 éves csapatszolgálat és kiváló minősítés kellett. Ezt követően 2 éves hadiműszaki törzskari próbaszolgálat következett, majd a sikeres hadmérnök-kari vizsga után vették át véglegesen a jelentkezőket a testületbe.

²⁰ Stuber György korábban idézett művének 17. oldalán azt sugallja, hogy ez egy egyedi akció volt, azonban ez téves értesülés, ilyen bombázás már évekkel korábban is előfordult, tudomásom szerint 1940 elején alkalmazták először a Ju 86-osokat a dunai árvízveszély elhárítására.

²¹ A Gellért-hegy belsejében lévő magyar vadászirányító központ.

²² Dóczy Lóránd repülő beceneve „Gazda” volt.

dást, messze előttünk lehetett látni az Adria északi partvonalát. Az első rajjal elhúztunk a nehézbombázó kötelék mellett, attól jobbra és azzal egy magasságban, hogy a pontos repülési sebességet és magasságot kalibráljuk. Ugyanakkor a gazda utasította a második és harmadik raj gépeit a visszaesésre, és hogy támadásukat csak az első raj bombakioldása után kezdjék meg.

Az első raj négy gépével a bombázókötelékkel párhuzamosan 6100 m-re emelkedtünk, mivel az amerikai kötelék 5800 m-en repült. Sebességünket megnövelve, a köteléket megelőztük, majd pár perc után szembefordultunk a Fortress-ekkel. Habár a rombolókötelék minden pilótája ki volt oktatva a bombavetés technikájára, Dóczy utasítása szerint az ő rádióparancsára egyszerre oldottuk ki az időzített bombákat, majd – magasságunkat tartva – elhúztunk az amerikai kötelék felett. Röviddel a bombák kioldása után, a rákövetkező robbanások miatt erős lökéseket éreztünk, de rádiós-lövészeink jelentése szerint – akik jól megfigyelhették a robbanásokat – bombáink kb. 100 m-rel az amerikai kötelék felett robbantak. Minden valószínűség szerint a bombázókötelék már fokozatosan csökkentette magasságát, hogy ezáltal sebességet nyerve minél hamarabb kikerüljön a veszélyes légtérből. Ennek ellenére, lövészeink szerint, két-három bombázógép megsérült és a kötelék erősen szétszóródott. Mialatt egy lassú bal fordulóval igyekeztünk megfelelő pozícióba kerülni a frontális támadásra, jól láttuk a második, majd a harmadik raj támadását. A nyomjelző lövedékek minden irányban cikáztak, a rádiójelentések egy bábeli zűrzavarra emlékeztettek, többnyire nem éppen szalonképes kifejezésekkel tarkítva. A mi rajunk gépei még aránylag zárt kötelékben repültek, amikor újra szembefordultunk a Fortress-ekkel. A frontális támadást alulról, 15 fokos szögből hajtottuk végre. A Gazda az utolsó másodpercig várt, mielőtt lenyomta a gép orrát, hogy elhúzhassunk a kötelék alatt. Bár az egész leválás valójában csak néhány másodpercet vett igénybe, ez nekünk örökkévalóságnak tűnt az amerikai nehéz géppuskák felülről irányított tüze miatt. Rajunk minden gépe nyolc-tíz találattal tért haza, igaz, hogy azok zöme nem volt veszélyes (Dóczy gépe e napon valójában 3 találatot kapott – szerző).

Közvetlenül a leválás után hallottam először Hayden Sanyit, amint jelentette a rádión, hogy jobb könyöke súlyosan megsérült és erősen vérzik. Dóczy - részben emiatt, részben azért, mert már mélyen az Adria felett repültünk - parancsot adott kötelékünknek a visszafordulásra, valamint utasította Hayden Sanyit, hogy próbáljon levegőben maradni, amíg magyar felségterület fölé nem ér, mielőtt kényszerleszállást kísérelne meg. Századunk erősen szétszóródva érkezett vissza Ferihegyre. Hayden Sanyi a székesfehérvári repülőtéren hasraszállt, ahonnan elsősegély nyújtása után mentőautóval a mátyásföldi kórházba szállították. ²³

Hayden Sándor repülő akadémikus a rácsapás során rendkívül súlyos, roncsoló lövést kapott a jobb felkarjába, mely komoly csontsérüléseket és nagy vérvesztéget okozott. Z038 lajstromjelű gépét sebesülésével még több, mint 250 km-t vezetett és visszavitte saját területre, majd Székesfehérváron hasraszállt. A rendkívül fiatal pilóta, Hayden Sándor akadémikus - a zeneszerző Josef Haydn távoli rokona, egy régi osztrák eredetű katonacsalád utolsó férfi tagja - a gondos orvosi kezelés ellenére másnap este egy budapesti kórházban hősi halált halt. ²⁴

²³ Posgay Antal: Ahogyan én visszaemlékszem. In: Magyar Szárnyak Évkönyv 1988. 45. o.

²⁴ Uo., Hayden Sándor repülő akadémikus hősi halála. In: Magyar Szárnyak Évkönyv 1980. 3. o. Hayden Sándor ekkor még csak 19 éves volt, 16 nappal a huszadik születésnapja előtt halt meg.

Azzal kapcsolatban, hogy mit is kerestek az akadémikusok az RKI kötelékében, meg kell jegyezni, hogy német meghívásra az 1944. augusztus 20-ai avatású évfolyamból három magyar repülőakadémikus: Földi István, Hayden Sándor és Posgay Antal 1942 szeptembere és 1944 februárja között Németországban kapta repülőképzését (Berlin-Gatowban, majd a speciális rombolóképzést Bad Aibling és Braunschweig repülőtereken). Mindhárom pilótát 1944. eleji hazaérkezésükkor ideiglenesen az RKI-hoz osztották be.²⁵

A bevetésről fennmaradt még egy érdekes visszaemlékezés egy korabeli újság-cikkben. Benkő Lajos hadnagy vadászpilóta szintén az RKI-nél szolgált egymotoros vadászgéppel (Messerschmitt Bf 109 G-6) repülve, mellyel a kétmotoros rombolókat oltalmazták. Egy vele 1944. április végén készült riportban Benkő hadnagy így említette az RKI rombolóinak 1944. április 12-ei bevetését:

„...Az ellenséges bombázónak veszélyes ellenfele a kétmotoros romboló, amely a légiharcban gyors motorja segítségével a bombázó fölé kerül és bombáival félelmetes ellenfél. A bombázóra vetett légibomba háromszáz méteres esés után időzítve robban s nagy légnyomás-ereje és súlyos repeszei leverik a négymotoros bombázót is a légi országútról. Egy rombolókötelékünk legutóbb horvát légterben hét Liberátort ütött szét.”²⁶

A Budapest-Ferihegyet ért súlyos, 1944. április 13-ai amerikai bombatámadást követően az RKI fokozatosan áttelepült Várpalotára, így Kóta József is ide került. 1944. május 1-jével RKI-nál való beosztása meghagyása mellett beosztották két év hadiműszaki törzskari próbaszolgálatra. Valószínűleg a háború közelgő vége miatt azonban a két éves törzskari próbaszolgálatot mint követelményt törölték és Kóta József századost 1944. december 1-jével vették át véglegesen a hadiműszaki törzskari tisztek csoportjába. 1944. december 6-áig szolgált az RKI Bomba alosztály parancsnokaként, azonban ekkor az RKI feloszlása miatt áthelyezték a repülőerők parancsnokságának műszaki vezetéséhez beosztott tisztnek. 1945. január 15-étől került utolsó alakulatához, az 1. önálló repülőgépjavító műhelyhez, ahol beosztott tisztként, mint bomba tűzszerész tevékenykedett.²⁷

A háború végén utolsó alakulatának egy részével egy kicsiny Vas megyei községben, Tompaládonban szállásolt be. Kóta József családját, kicsi gyermekeit nem akarta kitenni a bizonytalanba való rizikós útnak, ezért amikor 1945. március végén megkapták az Ausztriába történő visszavonulásra a parancsot, azt már nem hajtotta végre. Ehelyett Tompaládonban alakulatának egy részével civil ruhába átöltözve bevárta a szovjet csapatokat és 1945. március 28-án hadifogságba esett. Hadifogságba esése után vasúti szállítással a romániai Foksány (Focșani) gyűjtőtáborába került, mely fontos elosztó központ volt a Szovjetunióba szállítandó foglyok számára. Itt nagy szerencséje volt, mert a hadifoglyok szortírozása közben egy mérnöki végzettségű tisztet kerestek egy helyben elvégzendő munkára, műszaki rajzok készítésére, így a Szovjetunióba történő kiszállítást elkerülte (ez legalább még két évi

²⁵ Posgay Antal: Repülőtiszti kiképzés Németországban. In: Magyar Szárnyak Évkönyv 1985. 9-13. o., Becze Csaba: Magyar repülőtisztek kiképzése Németországban. In: Hadtudósító 2009/5. sz. 36-39. o.

²⁶ Repülő tűzkeresztség. In: Nemzeti Újság 1944. május 2. 4. o.

²⁷ HM HIM KI 51006 sz. tiszti okmánygyűjtő.

hadifogsággal járt volna, az egyéb rizikófaktorokról nem is beszélve). A foksányi táborból 1945. augusztus végén nagy szerencsével került vissza Magyarországra: igazából egy tiszthelyettes bajtársa papírjaival, az ő nevéen tért haza a hadifogságból.²⁸

Hazatérése után 3 hónapig Ózdon, a Rimamurány-salgótarjáni Vasmű Rt-nél katonai robbanóanyagból ipari robbanóanyagot készített, közben 1945. november 9-én igazolták háborús tevékenységét. Ezt követően rövid ideig a szénkormánybiztosságnál kapott ideiglenes állást, majd 1946-ban Tatabányára került, a IX. aknához, üzemi mérnöknek és innen már ismert – és a bevezetőben is nagy vonalakban bemutatásra került – robbantástechnikai mérnöki pályafutása.

Rendfokozatának ügye a háború után

Egyvalamire érdemes még kitérni Kóta József katonai pályafutásával kapcsolatosan 1945-öt követően és ez a rendfokozatának az ügye. A korábbi hivatásos tiszteket, miután a háborút követően nem szolgáltak már az új magyar haderőben, átsorolták a tartalékos állományba. Az 1956-os forradalom leverését követően azonban az Elnöki Tanács 1957/107. sz. határozata alapján megkezdődött a korábbi volt hivatásos tisztek rendfokozatának felülvizsgálata. Mivel általánosságban nem találták eléggé „rendszerhűnek” őket, ok nélkül, tömegesen fokozták le a volt m. kir. hivatásos tiszteket tartalékos honvéddé. Ez a döntés többségük számára életük végéig nem múló, fájó, értelmetlen és megalázó tüske volt.

Hogy milyen könnyen lefokozták ekkoriban a volt tiszteket, arra álljon itt példaként Barsi Gellért²⁹ esete, aki szintén a légierő hivatásos tisztje volt a háborúban, mint vadászpilóta hadnagy, 1956-tól pedig Tatabányán, a XV/b aknánál dolgozott bányamérőként. Róla a következő véleményt írták munkahelyéről a felülvizsgálat-hoz:

„Munkás családból származik. Apja főművezető volt, jelenleg nyugdíjas. Nős. 2 gyermekük van. Vagyontalanok. 1946-tól különböző munkahelyeken mint napszámos dolgozott, majd mint sáncolási technikus, 1953-tól tervező geodéta minőségben dolgozott, 1956. VII.-óta dolgozik jelenlegi munkahelyén, mint bányamérő.

1939-ben rep. vez. iskolát végzett, majd 1940-ben rep. akadémiát végzett, 1942-től 1945-ig rep. gép. vez. beosztásban teljesített katonai szolgálatot.

Hdgy.-á 1942-ben lépett elő. 1945. V-tól 1946. II-ig amerikai fogságban volt. 1944-ben Signum Laudis bronz fokozatát, és Tűzkereszt kitüntetést kapott, 1945-ben II. o. Vaskeresztet. 1947-től SZDP, MDP tag volt, a felülvizsgálat alkalmával kizárták a pártból, mert katonatiszt volt.

²⁸ Özv. Kóta Józsefné, született Mohácsy Margit szíves közlése alapján.

²⁹ Barsi Gellért (1919–1999) Selmecbányán, bányászcsaládban született. Édesapja a selmecbányai főiskola alkalmazottja volt, az intézménnyel együtt költözött a család Sopronba 1920-ban. Barsi Gellért Sopronban érettségizett és egy évet lehallgatott a bányamérnöki karon is, de anyagi okok miatt nem tudta folytatni tanulmányait, így ő is a repülőtiszt pályát választotta, 1942. december 6-án avatták hivatásos repülő hadnaggyá. 1944-45-ben a 101. vadászpilóta osztály, majd ezred állományában harcolt, két amerikai Liberator bombázógép elleni légi győzelmét igazolták. A háború után civil felsőfokú tanulmányait is befejezve földmérő mérnök lett.

Mint rep. akadémiát végzett volt Horthysta tiszt, passzív magatartású, amerikai fogságban volt, nem tartom alkalmasnak arra, hogy a néphadsereg tart. tisztje legyen.

*Javaslom lefokozását.*³⁰

Emiatt aztán Barsi Gellértet 1958. március 31-én az 1958/0293. sz. HM parancsral lefokozták tartalékos honvéddé.³¹

Kóta József századosi rendfokozatát – mivel Kossuth-díja miatt a civil életben is egy nagyon nagy presztízzsel bíró személyről volt szó – nem vették el, nem mertek hozzányúlani. Ennek ellenére érdemes felülvizsgálati lapjáról a munkahelyi és a végző bizottsági véleményt is idézni.

Munkahelyéről a következő véleményt adták felülvizsgálatához:

„1947 óta párttag volt, de az ellenforradalmi idő nagyon megrendítette a Párt-hoz való hitét és utána nem is lépett be a Pártba.

Többször tartott beszédet a dolgozóknak az októberi események alatt és után, de soha nem volt észlelhető semmi olyan hang, amiből ellenséges megnyilvánulásra lehetne következtetni. Sőt kérte a dolgozókat, hogy aki részt tud venni a termelő munkában, az segítsen, hogy az ország vérkeringése minél előbb megindulhasson.

*Politikailag képzett és tisztán látja a helyzetet.*³²

Végül a Tatán, 1957. november 27-én megszövegezett bizottsági vélemény a következő volt:

*„Munkáját kifogástalanul végzi el. Kifogás magatartása ellen nincs. Ellenforradalmi időszak alatt ellenséges magatartást nem tanúsított. MDP tag volt, az átigazolását nem kérte a pártba, de nem ellenség. Tart. tisztí állományba meghagyható.*³³

Később még két katonai feljegyzés született Kóta Józseffel kapcsolatban, melyet személyi anyagához csatoltak, az első 1959. augusztus 5-én, míg a második 1961. szeptember 26-án készült. Ezt követően, miután 1966-ban, 60 éves korában betöltötte a Néphadsereg tartalékos tisztí állományának felső korhatárát, már nem foglalkoztak vele. Ezen utóbbi, 1961-es feljegyzésben – mely az utolsó rá vonatkozó katonai feljegyzés volt – az alábbiak szerepelnek:

*„Politikai oktatáson nem vesz részt. Most avatták doktorá. A nemzetközi helyzet kérdéseit tisztán látja. Családi élete rendezett. MHS. tartalékos tisztí továbbképzéseken nem vesz részt koránál fogva. Munkakörét szereti. Problémája nincs. Egészségleg rendben.*³⁴

Bár Kóta József tudósként tett szert komoly elismertségre, ennek ellenére élete végig büszke volt arra is, hogy egykor hivatásos repülőtiszt volt. Már mérnök korában, amikor a Robbantástechnikai Kutatóintézetnél dolgozott, a jó humorú tudós otthon tréfásan említette, hogy már megint az RKI-nál dolgozik. (Mind a Repülő Kísérleti Intézet, mind pedig a Robbantástechnikai Kutatóintézet nevét így rövidített-

³⁰ HM HIM KI 2802 sz. tisztí okmánygyűjtő, Felülvizsgálati lap.

³¹ Uo. Barsi Gellértet a rendszerváltást követően a honvédelmi miniszter 88/1993. számú parancsában rehabilitálta, visszaadta hadnagyi rendfokozatát és egyben századosá léptette elő.

³² HM HIM KI 51006 sz. tisztí okmánygyűjtő, Felülvizsgálati lap.

³³ Uo.

³⁴ Uo. csatolt Feljegyzések. A szövegben szereplő helyesírási hibákat annak megfogalmazója, egy hivatásos százados követte el.

ték.) Repülőtiszti övének csatját – mint az utolsó, ebből az időszakból fennmaradt személyes relikviáját – a Kóta család máig nagy becsben őrzi.³⁵

1. kép
Mohácsy Margit és Kóta József repülő főhadnagy esküvői portréja 1941. októberéből

Forrás: Kóta Józsefné gyűjteményéből

³⁵ Ezúton is szeretném megköszönni özv. Kóta Józsefnének az anyag összeállításához nyújtott szíves segítségét.

2. kép

Kóta József százados két tüzserész szakaszvezetőjével, egy csendőr szakaszvezetővel és egy gépkocsivezetővel egy szovjet FAB-100 típusú rombolóbomba hatástalanításakor

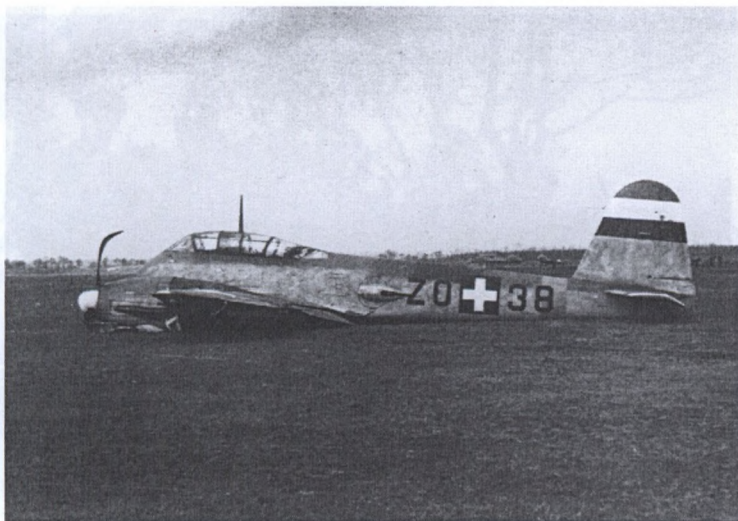
Forrás: Horváth József gyűjteményéből

3. kép

Hayden Sándor akadémikus, az 1944. április 12-ei időzített bombákkal végrehajtott támadás áldozata

Forrás: a szerző gyűjteményéből

4. kép

Hayden Sándor hasra szállt Me 210-es rombolója Székesfehéváron

Forrás: a szerző gyűjteményéből

5. kép

A Kóta József utca elején felállított emlékkő Tatabányán

Forrás: a szerző gyűjteményéből

B. STENGE CSABA:

„Juju” - egy tatabányai vadászpilóta a második világháborúban

Ifjúkor és repülőképzés

Nagy József 1922. június 8-án született Alsógallán, Nagy Sándor vasesztergályos segéd és Kontschau Szidónia második gyermekeként.¹

A „Juju” becenévre hallgató fiatal a felsőgallai polgári fiú- és leányiskola első négy évének elvégzése után a pályaválasztás során édesapja nyomdokait követve vasesztergályos tanuló lett a tatabányai Cementgyárban.² A repüléssel közelebbi kapcsolatba 1939-ben került, mikor Szűcs Lajos, egy lelkes tartalékos főhadnagy és leveletoktató vezetésével megalakult Tatabányán egy leveleto repülő szakasz.³

Nagy József a tatabányai repülő szakasz tagjaként kezdett el első lépésként repülőmodellezni, bár a modellezés nem érdekelte igazán, ő kezdettől fogva repülni szeretett volna. Oktatójuk szervezésében 1940 tavaszától a vitorlázórepülésre is lehetőségük nyílt a Magyar Országos Véderő Egylet Repülő Osztály (MOVERO) Esztergomi Sportrepülő Egyesületének keretein belül, az Esztergom melletti Strázsa-hegyen. Ennek eredményeként sikerült Nagy Józsefnek 1940. október 27-én a HA-1008 lajstromjelű R-07 Tücsök típusú vitorlázógéppel sikeres „A” vizsgát tennie a Strázsa-hegyen. Az 1940-es évet „Juju” 22 gumiköteles és 11 csörlővontatású starttal, Zögling, Tücsök és Vöcsök típusokkal összesen 5 perc 37 másodperc vitorlázó repülőidővel fejezte be (a háború folyamán vitorlázógéppel többet nem repült).⁴

1941 tavaszán a Magyar Szárnyakban a Horthy Miklós Nemzeti Repülőalap (HMNRA) toborzó felhívását olvasva a tatabányai repülőszakasz tagjainak többsége jelentkezett haderőn kívüli motoros repülő alapkiképzésre. Nagy Józsefet, miután a szigorú egészségügyi vizsgálaton megfelelt, 1941 májusában hívták be. A HMNRA keret, melyhez behívásra került, ekkor ideiglenesen Aknaszlatinán volt elhelyezve

¹ Tatabánya M. J. V. Levéltára Tatabánya Születési Anyakönyv másodpéldánya 1922/158. sz. bejegyzés.

² Tatabánya M. J. V. Levéltára VIII/101. 59. doboz. Felsőgallai Polgári Fiú- és Leányiskola anyakönyvei.

³ Becze Csaba: A tatabányai repülés kezdetei: In: Itthon 2010. június 11. 4. o., Zsedényi Sándor: Tatabányai Sportrepülő Egyesület Oldtimer Aero Club története 1946-2006. Tatabánya, Oldtimer Aero Club, 2006. 5. o.

⁴ Nagy József (sport) Repülési Naplója alapján (a Napló eredetije a család, másolata a szerző birtokában).

(ugyanide került vele együtt a másik, 1941-ben elsőfokú motoros kiképzést nyert tatabányai legénységi pilótanövendék, Hellebrand László is). Aknaszlatina egy kisméretű, bár jó talajú repülőtér volt Kárpátján a Tisza felső völgyének hegyei között, Máramarosziget közelében. A keleti hatalmas hegyek miatt innen felszállni is csak délnyugati irányba, az ország belseje felé lehetett.⁵

A keret parancsnoka Balogh József („Tuta”) tartalékos főhadnagy volt, két oktatója Háromszéky (Hirth) Gyula és Gyurcsik József. Nagy József Háromszéky Gyula növendéke lett. A 17 legénységi növendék mellett egy orvos, dr. Szimonisz László is ekkor kapta a repülő alapkiképzését. Fontos megjegyezni ezzel a kerettel kapcsolatban, hogy ez eredetileg a Szombathely melletti Vátra volt szánva, azonban ott a repülőtéri építkezések csak 1942-re fejeződtek be (a HMNRA keret saját beton héjhangárt kapott Váton), nyilvánvalóan ezért költöztették el őket ideiglenesen. (1942-től végleg Váton működött a keret). A keret aknaszlatinai tartózkodása igen rövid volt, hiszen 1941. június végén megindultak a Szovjetunió elleni hadműveletek. Emiatt a miskolci VII. közelfelderítő repülőszázad kitelepült az aknaszlatinai repülőtérre és a HMNRA keretnek mennie kellett a harci övezetből nemcsak a kicsiny repülőtér zsúfoltsága, de az esetleges szovjet légitámadások okozta veszély miatt is. A keret így Pécsre települt át, melynek szintén kisméretű repülőtérén volt már egy állandó HMNRA keret.

Nagy József első egyedül végrehajtott motoros felszállására – mely minden pilóta életének meghatározó élménye volt – 1941. július 11-én Pécssett került sor a HA-LDN lajstromjelű Bücker Bü 131 D-2-es géppel.⁶

A keret 1941. július 30-án fejezte be a csoport kiképzését, majd még szeptemberben és októberben is visszatérve a növendékek számos gyakorlórepülést hajtottak végre Pécssett, szinten tartás okán. Nagy József elsőfokú motoros kiképzését végül 238 felszállással, 19 óra 55 perc repült idővel fejezte be.⁷

A növendékek a haderőn kívüli motoros alapkiképzést követően 1941 novemberében már a légierőhöz, annak Repülőgépezetű Iskolaosztályához (Regvi) vonultak be Szombathelyre kiképzésük folytatására. Nagy József már mint végzett esztergályos segéd vonult be Szombathelyre, ahol repülőgép-vezetői kiképzésük folytatódott 1942. június végéig. Terjedelmi korlátok miatt nem térnek ki részleteiben a Regvinél töltött időszakra, az ezzel kapcsolatos részletekről az érdeklődő részletes leírást találhat „Juju” egyik volt évfolyamtársa kiképzésének bemutatásánál.⁸

Az évfolyam tagjait 1942. július 1-ével örvezetővé léptették elő és a különböző harci iskolákhoz osztották be. Nagy József vadászrepülő harc kiképzésre került és a következő szűk fél évet Szolnokon és Tapolcán töltötte. Ebben az időszakban történt vele kiképzése során az egyetlen repülőbaleset, mikor 1942. október 17-én a tapolcai

⁵ Pétery Miklós: Pilótaképzés Aknaszlatinán. In: Magyar Szárnyak Évkönyv 2000. 291. o.

⁶ Nagy József Repülő Leírása (eredetije a család, másolata a szerző birtokában).

⁷ Uo.

⁸ Az 1941-es alapkiképzésű legénységi pilóták Regvinél történt kiképzéséről lásd bővebben Becze Csaba Az arany sas nyomában. Püldo, Budapest, 2008. 13-19. o.

repülőtéren a V-090 lajstromjelű CR.32 típusú vadászgéppel leszállásnál az egyik főfutó gumijának kidurranása miatt fejre állt.⁹

Vadászrepülő harckiképzését 1942. november 28-ával fejezte be Tapolcán, ekkor kapta meg hivatalosan repülőgép-vezetői kinevezését és a koronás arany sast, a katonai pilóták jelvényét, tizedessé is valamikor ekkortájt léptették elő.

Vadászpilótaként a második világháborúban

Kiképzése végeztével Nagy József tizedest 1943 januárjától első szolgálati helyére vezényelték, mely a Budapest-Mátyásföldön állomásozó 5/I. vadászrepülő pótosztály lett.

1943 eleje azonban nem csak örömhíreket tartogatott „Juju” számára azzal, hogy valódi katonai pilóta lett. A Nagy családot ugyanis ekkor súlyos tragédia érte, mivel elvesztették idősebb fiukat. Nagy József egyetlen testvére, a nála két évvel idősebb bátyja, Sándor polgári foglalkozása kereskedősegéd volt, ő bevonulása előtt a bánhidai Spielmann kereskedésben dolgozott. Bevonulás után a 3/II. zászlóalj rádiós honvédeként került kiszállításra a magyar 2. hadsereg alakulataival 1942-ben a Donhoz. Az 1920. február 16-án született Nagy Sándor a téli visszavonulás harcai során, 1943. február 4-én eltűnt Sztarij Oszkol térségében, soha nem tért haza. Szülei Sándort életük végéig visszavárták, így hivatalosan holtta sem nyilvánították.¹⁰

Nyilván a szülők ezek után kétszeres aggódással tekintettek fiatalabb fiukra, akiknek hátszági szolgálata sem volt veszélytelen, hiszen a korabeli katonai repülésben mindennaposak voltak a súlyos balesetek, katasztrófák. Bár azt is hozzá kell ehhez tenni, hogy Nagy József édesapja még ekkor is kissé szkeptikus volt, hogy fia valóban pilóta-e. „Juju” hamarosan megkapta a lehetőséget, hogy otthon is bizonyítson.

Ő maga kéziratos visszaemlékezésében így írt erről:

„1943 tavaszán azzal bízott meg Keresztes százados, hogy egy Győrben javításon lévő Bücker-t vigyek haza Mátyásföldre. Ez nekem kapóra jött. Régóta haza akartam látogatni Tatabányára repülőgéppel és erre most eljött az alkalom, mert pont útba esett. Szegény jó édesapám mindig azt mondta: »Fiam, a többieknek mondhatod, hogy pilóta vagy, de én tudom, hogy benzíneshordót gurítasz a reptéren.«

- Édesapám, most megmutatom, ki vagyok. -

Déltől egy óráig ebédszünet volt apáméknak és ilyenkor hazament ebédelni. Úgy intéztem a dolgot, hogy ebben az időben érjek Tatabánya fölé.

⁹ Nagy József Repülő Leírása.

¹⁰ Tatabánya M. J. V. Levéltára Tatabánya Születési Anyakönyv másodpéldánya 1920/70. sz. bejegyzés, illetve a család részére 1943. június 22-én küldött értesítés a Magyar Vöröskeresztől. Nagy Sándor csapattestének veszteségi jelentése (HM HIM HL 750200/22. v.-1943) csak töredékesen maradt fenn, nem tartalmaz további adatokat az eltűnés körülményeiről.

Győrben, mikor mondtam az öreg gyári szerelőnek, hogy vegyék ki az első ülésből a párnát és a hevedereket jól kössék össze, az öreg már sejtett valamit.

- Öcsém – mondta -, csak nem sturcolni¹¹ akarsz? Nehogy otthagyd a fogad! -

Ezután elstartoltam. Komáromig emelkedtem, hogy legyen magasságom rányomni, ha Tatabányára érkezem. Megérkezésemkor bizony kellett csinálni egy-két kört, hogy a sok egyforma ház között kiszámoljam, hol lakunk. Az erőmű két kéménye, a libadomb és onnan az ötödik ház. Zutty az első sturc. Mindjárt az elsőnél sikerült leszedni a futóval az udvarunkban lévő akácfa tetejét. Jöttek sorban a rácsapások, nyolcasozás a két nagy kémény között, majd műrepülő bemutató. Késrepülésben az utcák felett élveztem a menekülő tömeget. A Piac tér szürke betonja tele emberekkel. Gyorsan egy dugóhúzó. Pillanatok alatt kiürült a tér. Mint egy megvadult csikó, úgy élveztem a viháncolást vagy háromnegyed órán keresztül. Mikor leszálltam Mátyásföldön jelentettem Keresztes századosnak, hogy meghoztam Győrből a gépet. Az öreg megnézte és megkérdezte: »Gyerek, hol voltál?«

Én őszintén megmondtam, hogy otthon, Tatabányán viháncoltam egy kicsit. »Látom« mondta és a még mindig a futók közt lévő akáclevelekre mutatott mosolyogva. Részéről az ügy el volt intézve, de sajnós voltak mások, akiknek nem tetszett.¹²

Nagy József Repülő Leírásának adatai szerint ez a Tatabánya feletti repülés 1943. április 12-én történt. Az effajta repülő fegyelmetlenség elég gyakori volt és ezt az előjárók egy része – természetesen – nem nézte jó szemmel. Ennek az esetnek azonban hamarosan súlyos következményei is lettek.

Egy másik volt tatabányai sportrepülő, a Nagy Józsefnél egy évvel fiatalabb Preizler Antal 1941-ben létszámfelettiként visszakapta papírjait a HMNRA-tól és csak egy évvel később kezdte meg motoros repülő alapképzését. Ő 1943 tavaszán volt Szombathelyen, a REGVI-nél, annak II/3. századában. Nagy József repülőbemutatója Preizler Antal („Prézli”, „Toncsi”) fantáziáját is megmozgatta, így amikor 1943. május 31-én Preizler Antal örvezető Horváth Károly örvezető növendék társával egy Bucker Bü 131-es iskolagéppel útvonalrepülésre indult Szombathelyről, közben letért a kijelölt útvonalról és Tatabánya fölé repült egy kis bemutatóra. Mint említettem, az efféle fegyelmetlenség akkoriban – is – meglehetősen általános volt a repülők között, mindenki igyekezett a rokonok, hölgyismerősök előtt „villogni” és repülőtudását bemutatni. Preizler Antalék repülőbemutatója azonban tragédiába torkolt: az Erdősoron lévő szülői házra történő rácsapáskor a Bucker Jungmann futóműve elakadt egy kéményben és lezuhantak a ház mögötti erdő fái közé. A két súlyos sérültet a Magyar Általános Köszénbánya Rt. helyi kórházába szállították, ahol Preizler Antal egyik lábát térd alatt amputálták. Nála is súlyosabb sérüléseket szenvedett el azonban az elől ülő Horváth Károly: a becsapódásnál szerzett agyrázkódás

¹¹ A „sturc” is, mint a legtöbb régi magyar repülő kifejezés, német eredetű (a német „Sturz”-ból, zuhanásból ered). Zuhanórepülésben végrehajtott, kis magasságban végződő rácsapást jelent, nagyon sok pilóta zuhant le ennek következtében, mikor elszámította magát és kiemelkedő tereptárgyba, vagy akár a megsturcolt objektumba ütközött (sokszor ez a szülői ház, vagy a menyasszony háza volt).

¹² Nagy József kéziratos visszaemlékezése.

és mellkasi sérülések mellett mindkét lába nagyon súlyosan roncsolódott (jobb lábfej roncsolás, jobb combcsont nyílt törése, bal lábfej roncsolás, bal lábszárcsont többszörös törése). A 20 éves pilótanövendéknek ezért mindkét lábát amputálták, de már ez sem segített rajta. Horváth Károly őrzető másnap, 1943. június 1-én hajnali 2:30-kor belehalt sérüléseibe.¹³

A baleset Nagy Józsefet érintő következménye az lett, hogy néhány napra ő is fogdába került, mivel részben felelősnek tartották Preizler Antal és Horváth Károly balesete miatt. Elöljárói szerint részben az ő, nem sokkal korábbi hosszabb időtartamú bemutató repülése miatt próbálkoztak hasonlóval a fiatalabb növendékek is.¹⁴

A mátyásföldi szolgálat akkortól kezdett érdekesebb lenni a fiatal vadászpilóták számára, mikor 1943 kora nyarán megalakult a reptéren a 2/1. vadászrepülő század, melynek keretein belül az ekkor már elavult, MÁVAG által licencben gyártott Re.2000 vadászgépekkel elkezdtek készülséget adni a főváros védelmére. Ősszel Keresztes századost Scholtz Miklós százados váltotta a parancsnoki beosztásban, a 2/1. század pedig októberben áttelepült Budapest-Ferihegyre. 1944 elején az 1941-es alapkiképzésű legénységi pilótákat szakaszvezetővé léptették elő. A 2/1. század keretein belül Nagy József 1944. január 31-én repülte meg első éles harci bevetését. Az egy órás repülés során Budapesttől délre, az „x” légtérben köröztek, de az Ausztriában bombázó amerikai kötelékek nem közelítették meg a magyar fővárost. 1944. február elejétől megkezdődött a 2/1. század átképzése a várva-várt korszerű Messerschmitt Bf 109 G típusra, melyet a győri MWG gyártott licencben. Nagy József visszaemlékezése szerint a részére elsőként kiutalt Messerschmitt a V.747 lajstromjelű Bf 109 G volt. Ez a gép a fennmaradt fotók tanúsága szerint nem a később, nyáron általánosan használt Bf 190 G-6 alváltozat volt, melynek fegyverzete egy a légcsavaragyon keresztül tüzelő 2 cm-es MG 151/20 géppágyú és két, motorburkolaton lévő 13 mm-es MG 131 nehézgéppuska volt, hanem egy Bf 109 G-4. Ennek az alváltozatnak még kisebb ürméretű géppuskái voltak a motorburkolaton (két darab 7,92 mm-es MG 17). A V.747 volt az egyik legelső győri gyártású, a saját, honi védővadászoknak kiutalt gép. Nagy József ezt a Messerschmittet repülte közel öt hónapon át.

A Messerschmitt átképzés számára gyakorlatilag 11 felszállás és 6 óra repült idő után véget ért – bár később számos gyakorlórepülést hajtottak még végre –, mivel 1944. február 22-én megrepülték az első éles bevetésüket is Messerschmitttel. A magyar vadászok ekkor szintén nem találkoztak a magyar légtérbe ezúttal berepülő, de Regensburgot támadó amerikai gépekkel. Február folyamán ez az egy bevetése volt a századnak.¹⁵

Sajnos Nagy József repülő leírása csak 1944. február végéig maradt meg (ezen felül csak év végi összesítések vannak benne 1944-ről és 1945-ről). A kötet terjedelmi korlátai sem teszik lehetővé az 1944-45-ös időszak repülőbevetéseinek részletes

¹³ Tatabánya M. J. V. Levéltára Tatabánya Halotti Anyakönyv másodpéldánya 1943/87. sz. bejegyzés.

¹⁴ Nagy József fiának szíves közlése.

¹⁵ Nagy József Repülő Leírása. Eddig ennek a honi légvédelemben repült első Messerschmitt bevetésnek a pontos dátuma ismeretlen és publikálatlan volt.

bemutatását, így a következőkben csak azokat a bevetéseket említem részleteiben, amelyek során Nagy József jelentett légi győzelmet, vagy amelyek során őt, vagy géppár-parancsnokát lőtték le.¹⁶

A közelgő, immár harcérintkezéssel járó bevetések során a magyar vadászpilóták elsődleges célpontjai az amerikai négymotoros nehézbombázók voltak (B-17 Flying Fortress és B-24 Liberator típusok alváltozatai). Ezek mellett természetesen az amerikai két- (P-38 Lightning), illetve egymotoros vadászokkal (tavasszal még P-47 Thunderbolt, illetve nyártól P-51 Mustang) is számíthattak heves légi ütközetekre, általában elsöprő túlerő ellen. A korai fotófelderítő bevetéseket brit Mosquito kétmotoros fotófelderítő gépek végezték. A nagy magasságban, igen gyorsan repülő Mosquitók elfogása és lelövése igen nehéz feladatnak bizonyult, számos sikertelen kísérlet után a magyar vadászok fel is hagytak a próbálkozással. A nagyon ritka esetek egyike, mikor a magyar vadászok a levegőben találkoztak a típussal, Nagy Józseffel történt, ezt érdemes visszaemlékezéseiből idézni is:

„Még '44 tavaszán, amikor még Ferihegyen voltunk járőrszolgálatot adtunk Budapest légtérében 10 000 méteren, géppáronként. Ezt a felső vezetés véleménye szerint azért kellett csinálnunk, hogy megakadályozzuk a felderítőgépek behatolását Budapest légtérébe. Ha nincs felderítés – nincs célpont – nincs bombázás. A váltás a kijelölt magasságban történt, tehát csak akkor hagyhattuk el a légtérét, ha a másik géppár már felérkezett, nehogy váltás közben becsússzon egy felderítőgép. Kovács Sándor hdgy.-al voltam géppárban. Nem a legjobb szolgálat volt, mert nekünk akkor még nem volt túlnyomósos kabinunk és egy órát ülni légzőkészülékben nem a legkényelmesebb dolgok közé tartozott. Már a vége felé tartott a szolgálat, lestük, hogy nem jön-e a váltás, mikor Kovács Sanyó átintett nekem és előttem és kb. 2000 méterrel alattunk repülő ismeretlen gépre mutatott. Rádióon nem akart szólni, mert azt hallják a földön is és riadóztatják a századot. Ezt a gépet viszont mi akartuk lelőni. Fejre állítottuk a Messzereket, be a gázt és lobogó farokkal utána. Elégge megközelítettük, úgyhogy nagyjából felismertük: Mosquito típusú felderítő volt. De ő is megláthatott, mert egy leborítással Budaörs irányában eltűnt. Többet nyomát sem láttuk.”¹⁷

A 2/1. vadászpilóta század első összecsapására 1944. március 17-én került sor a magyar légtérén átrepülő amerikai kötelékekkel, majd a magyar légierő egyéb kötelékei is bevetésre kerültek az 1944. április 3-ai és 13-ai, magyar célok elleni bombatámadásoknál. (Ezek a bevetések Nagy József is részt vett). Az ekkor szerzett tapasztalatok megmutatták, hogy a szervezetlen, koordinálatlan, külön-külön bevett kis kötelékek az erők szétforgácsolását jelentik és az ilyen akciók különösen súlyos veszteségekkel járnak. (Ez utóbbi különösen igaz volt a kétmotoros Me 210-es rombolóalakulatokra, melyek áprilist követően nem kerültek többé bevetésre az amerikai kötelékek ellen.)

¹⁶ A Magyarország feletti, amerikaiak elleni légi háborúról lásd részleteiben Pataky Iván-Rozsos László-Sárhídi Gyula: Légi háború Magyarország felett I-II. Zrínyi, Budapest, 1992-1993.

¹⁷ Nagy József levele 1981. (másolat a szerző birtokában)

A honi légvédelem védővadászainak összefogott bevetésére ezért 1944 májusával megalakították Veszprém-ben a 101. vadászrepülő osztályt. A 2/1. vadászrepülő század 101/1. vadászrepülő századként tagozódott be a Heppes Aladár őrnagy vezette 101. vadászrepülő osztályba, a század parancsnoka maradt Scholtz Miklós százados. A századon belül Nagy József szakaszvezető Benkő Lajos¹⁸ („Zebi”) hadnagy kísérője lett.

A 101. vadászrepülő osztály (ezen belül az ekkor csak egyedül bevetett 101/1. század) először 1944. május 24-én csapott össze az amerikai 15. légi hadsereg kötelékeivel, Ausztria felett. Ezen a napon a 101/1. század 5 igazolt légi győzelmet aratott, viszont nekik is elveszett több gépük és egy pilóta (Sárkány Sándor hadnagy) életét vesztette a légi harcban.

Nagy József így emlékezett a számára különösen sikeres bevetésre:

„11 óra után (pontos időt nem tudok) indult el az első század 12 géppel a bevetésre. Először Komárom légtérébe küldtek, majd parancsot kaptunk, hogy repüljünk Bécsújhely légtérébe. A század végre is hajtott a parancsot. A századot Scholtz százados vezette. Én Benkő hdgy. (Zebi) kísérője voltam. Sopront elhagyva észrevettük, hogy egyedülálló Liberatorok igyekeznek északnyugat felé. Benkővel kiváltunk a kötelékből. A század dél felé fordulva folytatta útját. Mi Benkővel az egyenként repülő Liberatorokra támadtunk. Az elsőt Benkő támadta meg, én biztosítottam. Kísérővadászokat nem láttam a légtérben. Benkő Liberatora két vagy háromszori rácsapás után kigyulladt, erősen égett és kényszerleszállt. A következő Liberatorot én támadtam meg. Először igen óvatosan, messziről lőttem és a sorozatom nem talált, viszont erős ellentűzet kaptam a Liberatorból. Benkő rádión szolt, hogy menjek közelebb a támadásnál. A második támadásnál már közelebb mentem a Libihez és úgy lőttem. Ez a sorozat már talált, füstolni kezdett, de repült tovább. A következő rácsapásnál már vérszemet kapva még közelebb mentem és egy erős ágyúsorozatot engedtem a Liberator szárnytővébe. Erre az amerikai gép kigyulladt és erősen égni kezdett, bombáit eldobta. Körözve siklani kezdett, közben ejtőernyővel ugráltak ki belőle. Végül Benkő gépétől pár kilométerre égve kényszerleszállt.

Mivel kevés volt az üzemanyagunk és a lőszerünk, visszatértünk Veszprémbe. Itt tudtuk meg, hogy rajtunk kívül csak Michna György hdgy. tért vissza Veszprémbe, a század többi tagját amerikai vadászok meglepték és lelőtték.”¹⁹

A visszaemlékezés kicsit pontatlan: Benkő Lajos jegyzetfüzetnek is használt naptárában és Repülő Leírásában is 1 óra 35 perces repüléssel van bejegyezve a bevetés Veszprém-Körmend-Gyékényes-Tapolca útvonallal, ugyanis Benkő hadnagy leszállt Tapolcán, minden bizonnyal üzemanyaghiány miatt. Onnan még aznap visszarepült Veszprémbe. Naptárában Benkő hadnagy a légi győzelem mellé bejegyezte azt is, hogy az általa lelőtt Liberatorot 4 ponttal igazolta a 14. számú légvédelmi erők parancsnoksági parancs, 1944. augusztus 2-án. Ez a parancs eredetiben nem maradt fenn, viszont biztosra vehető, hogy Nagy József ugyanekkor, ugyan-

¹⁸ Benkő Lajos (1920-1975) életéről lásd bővebben Becze Csaba: Benkő Lajos – egy veszprémi vadászpilóta a második világháborúban. In: Veszprémi Szemle 2010/1-2. 13-31. o.

¹⁹ Nagy József levele 1983-ból (másolat a szerző birtokában).

ilyen körülmények között lelőtt Liberátorát ugyanezen parancsban ugyanígy 4 ponttal igazolták.²⁰

Ennek a 4 pontnak az értelme és jelentősége egyébként annyi volt, hogy a honi légvédelemben lelőtt ellenséges gépek közül a hatalmas négymotoros nehézbombázókért 4 pontot adtak, a kétmotoros gépekért 2 pontot, míg az egymotorosokért 1 pontot. A több pont kitüntetésekben, katonai előmenetelben jelentett előnyöket.

Ami az igazolással kapcsolatban fenn is maradt dokumentumokat illeti, az 1944. szeptember 23-án kiadott 63. légierők bizalmas parancsa 60 db 1944. április eleje és július vége között az amerikaiak ellen jelentett magyar légi győzelmet igazolt. Ennek 5/e. pontja igazolta Nagy József Ausztria felett 1944. május 24-én aratott légi győzelmét („Nagy József tiz. német terület felett 1 drb. Liberátor lelövése”).²¹

A 63. légierőparancs pontos helyszín nélkül, „német terület felett” megjegyzéssel igazolta Benkő Lajosnak és kísérőjének, Nagy Józsefnek egy-egy Liberátor lelövését. Sajnos a légi győzelmek pontos helyszíne máshol sem maradt fenn: sem a töredékes korabeli iratanyagban, sem pedig Benkő Lajos vagy Nagy József dokumentumai, feljegyzései között. Nagy József – a fentiekhez képest további adatokat is tartalmazó – visszaemlékezéseiben kissé homályosan Gráctól északra tette a lelövés helyszínét, gyakorlatilag azonban az amerikai Liberátorokat Grác és Bécsújhely között érte a német kötelékek sorozatos támadása is. Így a pontos helyszín és a konkrét megtámadott gépek beazonosítása ez esetben gyakorlatilag lehetetlen. A térségben a legsúlyosabb veszteségeket elszenvedő amerikai alakulat egyébként a 450. bombázórepülő osztály volt, melynek nyolc Liberátora zuhant le Grác és Bécsújhely között, valamennyi Messerschmitt Bf 109-esek támadása nyomán.²²

Ez volt Nagy József szakaszvezető egyetlen hivatalosan igazolt légi győzelme a második világháborúban. Fontos itt ezzel kapcsolatban magyarázatként megjegyezni, hogy mivel Nagy József a háborúban végig kísérőként repült – így feladata elsődlegesen géppár-parancsnoka fedezése volt – légi győzelmeket aratni is kevés lehetősége volt. A május 24-ei légi harcban is, ha nem egy olyan szerény és önzetlen pilótával repül kísérőként, mint Benkő Lajos hadnagy – aki előreküldte, hogy löje le a második Liberátort – akkor lövéshez sem jutott volna. (A géppár-parancsnok lőszere nem fogyott ki az első Liberátor lelövésénél és nyugodtan fenntarthatta volna magának a jogot, hogy a másodikat is ő löje le).

1944. június folyamán a 101. vadászpilóta osztály több nagyon súlyos légi harcot is vívott az amerikaiakkal. Nagy József számára az 1944. június 26-ai bevetés volt a hónap során a legemlékezetesebb, mikor lelőtték a gépét az amerikai vadászok.

„Juju” így emlékezett az esetre:

²⁰ Benkő Lajos Repülő Leírása, illetve naptára 1944-ből (másolatok a szerző birtokában).

²¹ HM HIM HL 101. v. rep. e. iratanyaga 110. doboz 63. légierőparancs (1944. szeptember 23).

²² National Archives and Records Administration (Washington D.C., USA): Missing Air Crew Report # 5190, 5433, 5440, 5457, 5467, 5640, 5644, 5647.

„Június 26-án Heppes alez.²³ vezetésével Győrtől délre egy bombázóköteléket támadott meg az osztály. A mi századunkat Irányi fhdgy. vezette. Lightningek kísérték a köteléket, mi ezekkel keveredtünk légi harcba. Kb. 30 db Lightning támadásunkra gyűrűbe állva védekezett. Mi magassági fölényből rácsapásokkal igyekeztünk kilőni egy-egy gépet. Rácsapások és felhúzások sorozata követte egymást és egy-egy Lightning ki-kiperdült a sorból. Közben észrevétlenül a nyakunkba zúdult egy másik Lightning alakulat. Felhúzás közben hatalmas durranást hallottam, kabinom megtelt füsttel. A Messerschmitt kiperdült a felhúzott fordulóból, motorom leállt. Lelőttek – villant át az agyamon és azt hittem, hogy már a túlvilágon vagyok. Nem láttam semmit, csak éreztem, hogy zuhanni kezdek. Első gondolatom az volt, hogy kiugrom, de a nagy igyekezetben hirtelen nem találtam a kabintető vészkioldót és azt sem tudtam, milyen helyzetben vagyok, így letettem erről a szándékomról. A közben kinyitott oldal szellőzőablakon a füst kihúzódott és láttam a földet meredeken felém rohanni. Meghúztam a magassági kormányt és a gép engedelmeskedett. Erre kissé megnyugodtam. A motor kissé égett, de nem volt veszélyes. Úgy látszik, hogy csak a rajta lévő olaj éghetett. Siklásba vittem a gépet és a magasság elfogytával a még mindig égő géppel Pápa mellett, Vanyola községénél kényszerleszálltam. A helyszínre érkező csendőrséggel és a közelben lévő tűzérkekkel eloltottuk a gépet. Micskey hdgy. jött értem és vitt haza a Fieseler Stochhal. (Az osztálytörzsben szolgáló Micskey Miklós hadnagy egy Fi 156-os futárgéppel – szerző).

Otthon tudtam meg, hogy nemcsak engem lőttek le, hanem Molnár Miklós hadnagyot (Gilisza) is, aki kényszerleszállás közben meghalt. Lelőttek még Raposa Zoltán őrmestert is, aki ejtőernyővel kiugrott.”²⁴

Nagy József kényszerleszállásának pontos helyét megerősíti a csendőrség központi nyomozóparancsnokságának június 30-ai ideiglenes eseményösszesítése is, mely utólag jelent számos eseményt a június 26-ai berepüléssel és légi harccal kapcsolatban. Ezen jelentés 7. pontja Vanyola helyszínéről a következőket jelenti:

„26-án az ellenséges berepülés alkalmával légiharc következtében egy magyar vadászgép a község határában kényszerleszállást hajtott végre. A gép összetört. Pilótája nem sérült meg.”²⁵

Nagy József gépét e napon valószínűleg az amerikai 82. vadászpilóta osztály egyik P-38-asa lőtte le, vagy Richard M. Gangel százados (96. század) vagy Paul R. Mass hadnagy (95. század).²⁶

²³ Heppes Aladár (1904-1988) ekkor még őrnagy volt, 1945. február 1-én léptették elő soron kívül alezredessé, kiemelkedő harctéri teljesítményei miatt. Életéről lásd bővebben Becze Csaba Elfelejtett hősök. Püski, Budapest, 2006. 101-104. o.

²⁴ Nagy József levele 1983-ból (másolat a szerző birtokában).

²⁵ HM HIM HL VII/Personalia 193. sz.

²⁶ Amerikai Lightning pilóták közül ez a két fő jelentett Bf 109 lelövését a térségben (Mustang pilóták ezen felül még számos továbbit). Mindkét légi győzelmet ugyanabban a légi harcban, ugyanabban a térségben jelentették, „Pozsonytól 10 mérföldre délre”. Lásd erről bővebben az Air Force Historical Research Agency birtokában lévő századnaplókát és egyéb vonatkozó forrásokat (Maxwell AFB Montgomery, USA).

Miután gépe összetört, „Juju” másnap Kenyeri repteréről hozott egy tartalék Messerschmittet Veszprémbe, ahol számos honi gyártású Bf 109, illetve Me 210 volt tartalékban rejtve a magyar harci alakulatok számára.

Ezt az új Messerschmittet „Juju” nem egészen egy hétig repülte, ugyanis a gép már július 2-án megsemmisült. Az e napi bevetésre a pilóta így emlékezett:

„18 géppel indult az osztály bevetésre, Heppes alez. vezetésével. Komárom légtérében kellett várnunk egy nagyobb létszámú német vadászalakulat beérkezését. Meg is érkeztek. Egyesek szerint 70, szerintem jóval több (100) Messerschmitt. Ennyi saját vadászgépet még sosem láttam. Becsatlakoztunk a német kötelék mögé és megindultunk Budapest felé. Budapest közelébe érve láttuk, hogy észak felől egy nagyobb, dél felől egy kisebb amerikai bombázókötelék támadja Budapestet. Közvetlen Budapest előtt erős saját légvédelmi tüzet kaptunk. A mi alakulatunk délre fordult és szétszóródott a légvédelmi tűzben. A németek tovább repültek és megtámadták az észak felől támadó bombázó köteléket. Hatalmas légi csata alakult ki Budapest felett. Én szintén délre fordultam és amikor kikerültem a légvédelmi tűzből, egy három gépből álló Liberator rajt vettem észre. A raj előttem bal süllyedő fordulóban volt. Gondolkodás nélkül utánuk eredtem és a raj bal oldali gépét megtámadtam. Mivel most már több harci tapasztalatom volt, mert március óta jó pár bevetésben vettem részt, közelről géppuskával lőttem, és amikor a nyomjelzős sorozatot elnyelte a Liberator, akkor küldtem utána egy rövid gépágyúsorozatot. Az első sorozat után füstölni kezdett, majd kigyulladt. Mivel vadászokat nem láttam, megismételtem a támadást. Arra számítva, hogy az erősen égő gépből már úgysem lőnek rám, egész közel mentem és gépágyúval lőttem. Felhúzás közben erős ütést éreztem a gépemen és az én gépem is füstölni kezdett, majd kigyulladt. Annyit még láttam, hogy a Liberator erősen égve bal szárnyára dől és lezuhan. Ez Budaörs és Törökbálint között történt. Én aztán égő géppel elvergődtem Magyaralmásig (Székesfehérvár mellett van). Ott már nagyon égett a gépem és nagy sebességgel rá kellett nyomnom a földre. Az erős ütéstől kicsit elkábultam. Ki akartam nyitni a kabintetőt, de az erőszakos hasra szállástól a törzs eldeformálódott, a kabintető nem nyílt. Meghúztam a vészkioldót, egyet pattant, de nem repült el. Mivel a gép már nagyon égett, mindenáron igyekeztem kiszabadulni belőle. Minden erőm összeszedve, vállam és nyakam nekifeszítve sikerült keretéstől lelöknöm a megszorult kabintetőt. Kiugrottam a gépből, alig futottam 100-150 métert, hasra vágódtam és pár másodperc múlva a gép felrobbant.”²⁷

A Magyaralmás melletti kényszerleszállás pontos helyszínét megerősíti csendőrség korábban említett központi nyomozóparancsnokságának aktuális eseményösszefoglalója, melynek 46. pontja szerint „Egy magyar vadászgép Magyaralmás mellett lezuhant és elégett. Pilótája sértetlen maradt.”

Nagy Józsefnek ezt a jelentett légi győzelmét azonban nem igazolták. Az 1945. február 6-án kiadott 27. sz. ezredparancs 28 korábbi - 1944. április 3. és augusztus 21. közötti - amerikaiak ellen jelentett, eddig nem igazolt légi győzelmet törölt a 103. légvédelmi tüzérosztály igazolóbizottságának véleménye alapján. Azt hiszem, nem kell különösebben magyarázni, hogy mivel a „rivális” légvédelmi tüzérekre

²⁷ Nagy József levele 1983-ból (másolat a szerző birtokában).

bízták a vadászrepülők által jelentett légi győzelmi igénylésekről a döntést, ők igyekeztek ezt a saját javukra kihasználni. Az ezredparancs szó szerinti indoklása egyébként az alábbi volt: „A 101/I. v. rep. osztálytól 1944. évi augusztus hó 22. előtt bejelentett, azonban a 103. lgy. tü. osztály igazoló bizottsága által nem igazolt alább felsorolt légi győzelmeket törölöm, minthogy azok nem igazolhatóknak bizonyultak. A felsorolt légi győzelmek továbbiakban sem az ezred, osztály, sem pedig egyéni statisztika tárgyát nem képezhetik.”²⁸

Ezek között volt huszonharmadikként Nagy József 1944. július 2-án jelentett Liberátorja is.²⁹

A 103. légvédelmi tüzérosztály parancsnoksága egyébként Székesfehérvárott állomásozott, az ütegei az Északkelet-Dunántúlon voltak elhelyezve, ezek közül, mint helyi vonatkozást érdemes megemlíteni, hogy a 103/4. ágyús üteg Bánhidán volt 1944-ben, az erőmű védelmére rendelve.³⁰

1944. augusztus 7-én lehetséges, hogy Nagy József is részt vett azon a bevetésen, melyen a főleg a 101/3. század gépeiből álló kötelék súlyos veszteségeket szenvedett el az amerikai vadászoktól, a kötelékparancsnok, Molnár László hadnagy is a Mustangok áldozatául esett. Nagy József talán azért lehetett ott, mert géppárparancsnoka, Benkő Lajos hadnagy bizonyosan részt vett a bevetésen és őt is lelőtték a Mustangok, Várvölgy mellett ugrott ki ejtőernyővel a gépéből és sérülés nélkül ért földet.³¹

Két nappal ezt követően Benkő Lajost ismét lelőtték, ez alkalommal a saját légvédelem, miközben egy várpalotai kitérőrepülésre szállt fel (az 1944. július 8-ai, veszprémi repülőteret ért amerikai bombatámadást követően kaptak néhány ilyen jellegű feladatot, hogy egy esetleges ismétlődő légítámadás során ne a földön ériék az amerikai bombák a gépeiket). Benkő Lajos súlyosan megsebesült, hónapokra kórházba került, Nagy József pedig ezt követően egyik volt évfolyamtársa, Buday Lajos³² szakaszvezető kísérelésként repült tovább.³³

Következő fontos bevetését Nagy József 1944. augusztus 22-én repülte. A nap folyamán a magyar vadászok a Dunántúl nyugati része felett több Liberátort is lelőttek. Nagy József visszaemlékezése szerint mind Buday Lajos, mind pedig ő le-

²⁸ HM HIM HL 101. v. rep. e. iratanyaga 110. doboz 27. sz. ezredparancs, 1945. február 6.

²⁹ Az ezredparancs eredetileg 30 törölt légi győzelmet sorolt fel (illetve egészen precízen: 30 esetet, mivel ezek között volt kettős légi győzelem is, melyet ráadásul 4 pilóta igényelt), azonban kettős ezek közül utólag mégis igazolva lett és így kihúzták őket a 27. ezredparancsból (a már említett kettős légi győzelmet is).

³⁰ Tatabánya M. J. V. Levéltára XI/3. Bánhidai erőmű iratanyaga 3. doboz. Tényleges szolgálatra bevonultak névjegyzéke (1944) alapján.

³¹ Benkő Lajos Repülő Leírása és jegyzetei (másolatok a szerző birtokában), valamint Karátszonyi Mihály levelei a szerzőnek. A bevetésről lásd bővebben Elfelejtett hősök 53-55. o.

³² Buday Lajos (1922-1945) életrajzáról lásd bővebben Elfelejtett hősök 97-98. o.

³³ HM HIM HL 101. v. rep. e. iratanyaga 110. doboz 66. sz. ezredparancs, 1944. december 22., Benkő Lajos notesze 1944-ből, illetve Repülő Leírása alapján.

lőttek egy-egy B-24-est Lenti felől délkeletre.³⁴ Sajnos az erről a napról felterjesztett légi győzelmi jegyzőkönyvek és igazolások úgy tűnik, teljesen elvesztek, csak egy kitüntetési felterjesztésben, illetve egyéni dokumentumokban vannak az e napon aratott légi győzelmekről hivatalosnak tekinthető adatok. Az bizonyos, hogy az e napon a magyar vadászok által igényelt több Liberator lelövés közül az egyiket, a Buday Lajos által jelentettet hozta ki a 101. vadászpilóta osztály az alakulat fennállása óta a 100. amerikaiak ellen jelentett légi győzelemként. Egy későbbi, 1945. februári jelentés mindenesetre azt sugallja, hogy Nagy József esetében ezt a lelövést ismét nem igazolták, akkor ez függőben sem volt.

Nagy József az 1944. november 5-én repült bevetésen is részt vett: ez volt az ekkor már osztály erőiről ezredre felfejlesztett honi védővadászok utolsó kötelékbevetése az amerikaiak ellen. Ezen a bevetésen mind Buday Lajos, mind pedig Nagy József jelentette egy-egy Liberator lelövését. Egy a korabeli sajtóban november 7-én megjelent MTI jelentés egyébként közös légi győzelmet említ kettejük által, azonban Nagy József visszaemlékezése szerint külön gépre tüzeltek és az igénylés is külön gépekre történt, az MTI jelentés valószínűleg hibás (szerepel benne pilóta név is hibásan). Mindenesetre Buday Lajos e napi légi győzelmét később igazolták, Nagy Józsefét azonban nem. Az 1945. február 11-én kiadott 31. sz. ezredparancs 8 korábbi jelentett légi győzelmet törölt, mivel ezek – legalábbis a parancs szerint³⁵ – tanú nélküliek voltak. Szó szerint a következők szerepelnek az ezredparancsban: *„Az eddig bejelentett légi győzelmek közül – tekintettel arra, hogy azok tanúk nélkül történtek s így a fennálló rendeletek értelmében igazolásra nem jöhetnek tekintetbe – a felfektetett kimutatásokból a következőket törölöm”*. Ezek közül a negyedik volt Nagy József szakaszvezető 1944. november 5-én jelentett Liberatorja.

Ezt követően az ezred nagy kötelékben már nem került bevetésre az amerikaiak ellen, bevetéseik a szovjet légierő, illetve szovjet földi csapatok ellen irányultak.

Hosszú idő után, az 1945. február 13-án kiadott 33. sz. ezredparancs Nagy József részére a Magyar Kis Ezüst Vitézségi Érmét adományozta. Itt egyértelműen „Juju” kitüntetéséről van szó, nem a később szóba kerülő másik Nagy Józsefről, mivel a csoportos adományozás a 101/I. vadászpilóta osztály 1944. tavaszi, illetve kora nyári teljesítményeiért történt (sajnos az ilyen nagy átfutással, rendkívül késve történő adományozások voltak az általánosak, az első tíz kitüntetettből így hat fő csak posztumusz kapta meg kitüntetését, legtöbbjük 7-8 hónappal a hősi halála után).

Február hónappal kapcsolatban fennmaradt több összesítés is a 101/I. vadászpilóta osztály törzsének és mindhárom századának működéséről, a pilóták teljesítmé-

³⁴ A 101. vadászpilóta ezred iratanyagában van egy háború végi külön összesítés a négy motoros légi győzelmekről is. Sajnos erről a listáról több pilóta is lemaradt, így Nagy József sem szerepel rajta, így ez sem visz közelebb az 1944. augusztus 22-ei légi győzelmének ügyéhez.

³⁵ Az itt törölt nyolc légi győzelemből valóban volt olyan, amelynek nem volt szemtanúja, de volt köztük légi, illetve földi szemtanúk által tanúsított is és ezeket részben később is hozzászámolták az adott pilóták eredményeihez.

nyéről egyéni bontásban is.³⁶ Egy 1945. február 19-én készített, az addigi bevetésekről írt jelentés összesítése szerint Nagy József szakaszvezető addig az időpontig 47 harci bevetést repült, ebből 29-et az amerikaiak és 18-at a szovjetek ellen és február 19-e előtt az utolsó bevetését 1945. február 12-én repülte. Egy másik, hó végén keletkezett jelentésben Nagy Józseffel kapcsolatban az szerepel, hogy 1945. február hó folyamán négy harci bevetést repült, egy korábban igazolt légi győzelme van, míg elbírálás alatti légi győzelmi felterjesztése nincs. Február hó folyamán kapott egy Magyar Kis Ezüst Vitézségi Érmét (lásd fentebb). Ennél több adatot nem közöl a jelentés, viszont ez február végi összesítés és mivel 1945. február 20-ától a háború végéig fennmaradt a 101. vadászrepülő ezred bevetési könyve és harcjelentései napi részletességgel – melyekben nem szerepel a későbbiekben általa jelentett légi győzelem – ez a februári jelentés pedig lefedi a kérdéses, homályos 1944/45 téli időszakot a légi győzelmeivel kapcsolatban. (Bár néha előfordultak a pilóták által hivatalosan nem jelentett, igényelt és felterjesztett légi győzelmek is, melyeknek nem volt tanúja).

Nagy József utolsó kiemelendő bevetése sajnos nagyon szomorú véget ért. 1945. március 17-én 15:43-kor szállt fel egy négyes raj Veszprémből Cserny Miklós hadnagy vezetésével, ebben a rajban a második géppárban repült Buday Lajos és kísérelője, Nagy József. A bevetés során a szovjet vadászgépek lelőtték mind a rajparancsnokot, Cserny hadnagyot (aki fél lábát elvesztette), mind pedig Buday Lajost, aki nem élte túl lelövését. Mielőtt Buday Lajost lelőtték, az ő kísérelőjét, Nagy Józsefet is eltalálták a szovjet vadászok. Nagy József „piros 2” jelzésű Messerschmitt Bf G-10/U-4-esével 16:15-kor szállt le Veszprémben. Az ezred bevetési könyve szerint „Juju” gépe 5%-os, azaz jelentéktelen sérüléseket szenvedett, az ő visszaemlékezése szerint viszont elég súlyosan eltalálták a Messerschmittjét.³⁷

Ezután néhány nappal a 101. vadászrepülő ezred kiűrtette Veszprémet és fokozatosan Ausztriába vonult vissza. Az 1945. április 9-én kiadott 54. sz. ezredparanccsal az ezred átszervezése, a hajózó létszám csökkentése folytán Nagy József szakaszvezetőt is Pockingba, a légierő gyűjtőtáborába helyezték át, így az ezred utolsó harcaiban április közepén, illetve a hónap második felében már nem vett részt. „Juju” Pockingban esett amerikai hadifogságba 1945. május elején, számára így ért véget a háború.

Nagy József második világháborús motoros katonai repülő pályafutását 1344 felszállás során 479 óra 10 perc repült idővel fejezte be.

Éves bontásban Nagy József motoros repülőkarrierje a háborúban a következőképpen foglalható össze:

³⁶ HM HIM HL 101. v. rep. e. iratanyaga 112. doboz, sz. n. Kimutatás a 101/I. osztály, illetve a 101/1. vadászrepülő század eddigi összes, illetve külön a februári bevetéseiről.

³⁷ HM HIM HL 101. v. rep. e. iratanyaga 111. doboz az ezred naplója, 1945. március 17-ei bejegyzés, Faludi Károly és Nagy József levelei és kéziratos visszaemlékezései, illetve Cserny Miklós (1921–2007) szíves közlései a szerzőnek. A bevetés eseményei elég zavarosak, a raj három túlélője elég eltérően emlékezett vissza az eseményekre, azonban területi korlátok miatt itt nem térnek ki a nap eseményeire részleteiben.

Év	Felszállások száma	Repült idő
1941	252	21 ²⁵
1942	367	92 ⁴⁵
1943	197	62 ⁰⁰
1944	426	244 ²⁰
1945	102	58 ⁴⁰
Összesen	1344	479¹⁰

Légi győzelmei:

1944. május 24. B-24 német területen (Auszttria felett, Bécsújhely és Graz között, igazolva az 1944/63. légierőparancsban)

1944. július 2. B-24 (nem igazolt, törölve az 1945/27. sz. ezredparancsban)

1944. augusztus 22. B-24 Lenti DK (nem maradt fenn adat ennek a légi győzelemnek sem az igazolásáról, sem a törléséről)

1944. november 5. B-24 (nem igazolt, törölve az 1945/33. sz. ezredparancsban)

Hogy Nagy József milyen jó kezű és szerencsés pilóta volt, azt jól lehet jellemezni a következő adatsorral. Az 1941-es alapkiképzésű legénységi pilóták közül Nagy Józseffel együtt 11 fő került a 2/1., majd 101/1. vadászrepülő századhoz. Közülük hét fő meghalt (öten harcban haltak hősi halált, két fő balesetben zuhant le). További két fő légi harcban súlyosan megsebesült, közülük az egyik gyakorlatilag nem is tért vissza az aktív szolgálatba a háború végéig. Egy fő egyéb ok miatt letiltásra került, tehát évfolyamtársai közül a háború végén a sebesüléséből visszatért Faludi Károly mellett egyedül maradt meg a századnál és az egyedüli volt, aki végigrepülte az 1944/45-ös évek nagy légi harcait, és mindezt épen úszta meg. (Az 1945. februárban letiltott, kiváló képességű Szikora Pál László³⁸ is sebesülés nélkül abszolválta harctéri szolgálatát, de ő csak 1944. júniustól 1945. februárig volt a századnál, míg Nagy József az első harci bevetésektől, 1944 januárjától 1945 áprilisáig).

A másik Nagy József szakaszvezető

A Nagy József rendkívül gyakori személynév volt akkoriban is és ez ma sincs másként. Már a tatabányai levante repülőszakaszban is ketten voltak Nagy Józsefek. Közülük a másik Nagy József („Tacsek”) a szigorú egészségügyi vizsgálaton csak részben megfelelően nem pilóta, hanem hajózó távirász lett. Érdekes egyébként megjegyezni: itt Tatabányán a két Nagy Józsefet nem hivatalosan számozással különböztették meg, „Juju” lett a II. Azonban ez nem hivatalos megkülönböztetés volt és ő – néhány publikációban tévesen megjelent adattal ellentétben – a 101. vadászrepülő osztálynál nem volt „Nagy József II”, sem semmilyen más számot nem kapott. A

³⁸ Szikora Pál László (1922-1988) életrajzáról lásd Elfelejtett hősök 134-135. o.

magyar honvédségnél csak a hivatásos tiszteket különböztették meg a tiszti sematizmusokban és személyügyi közlönyökben névazonosság miatt sorszámmal, a legénység illetően megkülönböztetésére nem került sor. (Így például a szintén elég hétköznapi névvel rendelkező Tóth Lajos hadnagy, a 101/2. vadászszázad háború végi parancsnoka Tóth Lajos VI. volt a sematizmusban és a személyügyi közlönyökben).

Az 1941-es alapkiképzésű legénységi évfolyamban csak egy Nagy József volt, a tatabányai. Az 1942-es alapkiképzésű évfolyamban is volt azonban kettő, egy budapesti és egy esztergomi születésű fiatal pilóta. A budapesti születésű Nagy Józsefet 1944 őszén szintén a 101. vadászrepülő ezredhez helyezték és ez később számos adminisztrációs probléma forrása lett.

A másik, a 101. vadászrepülő ezredhez 1944 őszén áthelyezett Nagy József Budapest Józsefvárosban született 1924. február 23-án, azonossági száma 3008-24-1062 volt.³⁹ A tatabányai Nagy Józsefnél két évvel fiatalabb pilóta repülő alapkiképzését 1942-ben kapta, így „Juju”-hoz képest egy év késéssel járta végig ugyanazokat a lépcsőfokokat kiképzése során. A székesfehérvári Messerschmitt átképzést követően a budapesti születésű Nagy József 1944. október végén került beosztásra a 101. vadászrepülő ezred II. osztályába, annak 101/5. századába.⁴⁰ (A név gyakoriságaként egy újabb adalékként megjegyezném, hogy a 101/II. vadászrepülő osztály földi állományában is volt egy Nagy József nevű szerelő.)

A 101/5. században repülő Nagy József szakaszvezető 24 harci bevetést repült 1944 decembere és 1945. április 14-e között, melyek során két repülőgép lelövését jelentette:

1945. január 3-án Bicske légterében egy Jak-9-est (ezt tanú hiányában nem igazolták),

majd 1945. január 22-én Székesfehérvár-Sóstó felett egy La-5-öst (ezt az 1945/62. sz. ezredparancs igazolta).

Földi célok ellen 4 alacsonyítamadást repült, ezek során igazoltan kilőtt 3 db vasúti teherkocsit, 2 db tehergépkocsit és 4 db szekeret.⁴¹

1945. április 14-én a 101/5. században szolgáló Nagy József szakaszvezető a „fekete 16” jelű (WNR. 760397) Messerschmitt Bf 109-essel Ausztria felett, Krems-től keletre 15 kilométerre, 500 méteres magasságban szovjet Jakovlev vadászokkal vívott légiharcban súlyos találatot kapott, majd kigyulladt géppel lángolva a föld felé

³⁹ A budapesti születésű Nagy Józsefről katonai nyilvántartásokban csak a születési év maradt meg, pontosabb adat nem, azonban megmaradt az azonossági száma is. Ennek alapján az anyakönyvi kerület visszakéreshető, így megkerestem Budapest-Józsefváros anyakönyvi hivatalát (azért nem a BFL-ben néztem meg az anyakönyvi másodpéldányt, mert az utólagos bejegyzéseknél meglévő esetleges adminisztrációs hibákat, kihagyásokat szerettem volna elkerülni). Az eredeti állami születési anyakönyvből származik a pontos születési dátuma. Ez az anyakönyv vele kapcsolatban semmilyen utólagos bejegyzést sem tartalmaz. Ezúton is szeretném megköszönni Kredits Ferencné anyakönyvvezető szíves segítségét.

⁴⁰ HM HIM 101. vadászrepülő ezred iratanyaga 110. doboz 23. sz. ezredparancs, 1944. október 26.

⁴¹ HM HIM 101. vadászrepülő ezred iratanyaga 110. doboz. Nagy József posztumusz kitüntetési felterjesztése 1945. április 24.

zuhant. A jelentés szerint valószínűleg becsapódott és meghalt, eltűnt. Státuszát azonban szinte azonnal eltűnt helyett „meghalt”-ra módosították.⁴²

1945. április 25-én Nagy Józsefet posztumusz a Magyar Nagy Ezüst Vitézségi Éremmel tüntették ki.⁴³

Ahogy személyi okmánygyűjtője sincs egyik Nagy Józsefnek sem a HM HIM Központi Irattárában, úgy a 101/5. század pilótájának esetleges szovjet hadifogságból történő visszajöveteléről sincs semmilyen adat. Így a budapesti Nagy József véleményem szerint hősi halottnak tekintendő.

Érdemes még a budapesti születésű Nagy Józseffel kapcsolatban megemlíteni, hogy voltak, akik egy újságcikk nyomán azt gondolták róla, hogy túlélte a háborút és később emigrált.⁴⁴

Az emigrációs történet kiindulópontja az Ausztráliában, Adeliade-ben megjelenő Sunday Mail 1973. május 27-ei számában megjelent cikk egy Nagy József nevű magyar emigránsról akit az írás mint „háborús ászt”, kitüntetett vadászpilótát és a háború után bajnok motorcsónak versenyzőt mutat be. Ez a személy Nynganban hunyt el 1973. május 22-én, ő azonban 1914. május 22-én született, tehát 10 évvel idősebb volt a pilótánál, így nem lehet ugyanaz a Nagy József.⁴⁵

A háború végi ezredparancsokban a két Nagy József szakaszvezető vadászpilóta rendkívül nehezen megkülönböztethető. A parancsok sosem említenek személyes, születési adatokat és csak nagyon ritkán adják meg az alakulatot.⁴⁶

Ennek később is lettek következményei, mert Heppes Aladár, a 101. vadászpilóta ezred volt parancsnoka is elfeledkezett a második Nagy Józsefről és mindkét pilóta légi győzelmeit kizárólag „Juju” személyéhez kötötte egy a háború után 1978-ban megírt, majd 1979-ben korrigált légi győzelmi tanulmányában, melyet a magyar vadászokról írt. Ugyanez volt a helyzet magával „Juju”-val is, aki szintén nem tudott róla, hogy volt egy másik Nagy József is az ezrednél. Ő maga ezt írta erről a kérdésről nem sokkal halála előtt:

⁴² HM HIM 101. vadászpilóta ezred iratanyaga, 110. doboz, 59. és 60. sz. ezredparancsok, 1945. április 15-16.

⁴³ HM HIM 101. vadászpilóta ezred iratanyaga, 110. doboz, 69. sz. ezredparancs, 1945. április 28.

⁴⁴ Ez az emigrációs, ausztráliai történet több helyen is felbukkan, lásd erről pl. Csóka István: Ők is Pumasok voltak. In: M. Sz. Évk. 1996. 326. o.

⁴⁵ Ezúton is szeretném megköszönni Bogan Shire (NSW, Ausztrália, ügyintéző Donna Puma) önkormányzatának szíves segítségét az ott elhunyt Nagy József születési adatainak pontos meghatározásához.

⁴⁶ Egy ízben magam is összekevertem a két Nagy Józsefet: míg első nem igazolt légi győzelmét helyesen a budapestinek, másodikat tévesen „Juju”-nak tulajdonítottam a zavaros parancsok és hibás visszaemlékezések alapján. (Lásd erről Elfelejtett hősök 183 o.) Azonban bár az igazoló légierőparancs semmilyen adatot nem tartalmaz, ami alapján a két Nagy Józsefet meg lehetne különböztetni, a 101/II. osztály két dokumentuma, illetve a pilóta posztumusz kitüntetési felterjesztése egyértelműen jelzi az 1945. január 22-ei La-5-ösnél, hogy ezt a légi győzelmet a 101/5. század pilótája jelentette, nem pedig „Juju”.

„Az említett hős druzsámról nem tudok semmit. Tudomásom szerint az egész 101. vadászrezdben egyedül voltam Nagy József. Más vadászalakulat pedig nem működött itthon.”⁴⁷

Az, hogy ő nem tudott a másik Nagy Józsefről egyébként nem csoda, mivel a 101./II. vadászpilóta osztály nem Veszprémben állomásozott, hanem Kenyeriben, tehát nem voltak együtt. Mindenesetre a nyolcvanas évek elején hozzá eljutott információk az ezred iratanyagából a másik Nagy József két légi győzelmét is tartalmazták, megjelölés nélkül és ő így azt hitte, hogy ezeket a légi győzelmeket is ő aratta.⁴⁸

„Juju” sorsa a háború után

Nagy József a pockingi hadifogságból a szervezett hazaszállítás megindulása-kor, még 1945 őszén hazatért és 1946 januárjától sikerült is munkába állnia. A háborút követő időszakban a magyar sportrepülés is hamar éledezni kezdett. Tatabányán 1946 tavaszán megalakult a MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) „Jó szerencsét” Sportrepülő Egyesület⁴⁹, melybe 1946. április 15-én Nagy József is belépett. A repülést 1947-ben kezdték meg és Nagy József előbb oktató (rész-, majd főállásban), majd repülésvezető, helyettes parancsnok lett, végül 1952 májusában a kecskédi repülőtér parancsnokának is kinevezték. Oktatói munkájáért 1949-ben megkapta a „Népi Repülését” Érdemérem bronz fokozatát is.

Nagy József háború utáni sportrepülő karrierje azonban nem volt hosszú életű, mivel, mint a régi rendszer embere és volt vadászpilóta az ötvenes évek elején nem számított megbízhatónak. Az MRSz 1952. szeptember 12-én megtartott fegyelmi bizottsági ülésének határozata alapján Nagy Józsefet a sportrepülésből eltávolították, korábbi munkahelyére, esztorgályosként visszahelyeztették. A hivatalos indoklás szerint eltávolításának (nyilvánvalóan mondvascsinált)⁵⁰ okai a következők voltak:

⁴⁷ Nagy József levele 1983-ból (másolat a szerző birtokában).

⁴⁸ Azon nem szabad csodálkozni, hogy négy évtized távlatából (fennmaradt dokumentumok híján) Nagy József maga sem emlékezett pontosan egykori légi győzelmeire. Ez tabu téma volt évtizedeken át, ő maga sem beszélt róla nagyon sokáig és sok minden teljesen feledés-be ment. Lehetséges egyébként, hogy volt egyénileg nyilvántartott, de az ezrednél hivatalosan fel nem terjesztett légi győzelme a szovjetek ellen (személy szerint több ilyen esetről is tudok egyes pilótáknál), azonban ezek biztosan nem kerültek elbírálásra és így igazolás-ra sem.

⁴⁹ Az elkövetkezendő néhány év átszervezései során a MADISZ Sportrepülő egyesületeinek helyét 1948 februárjában az OMRE (Országos Magyar Repülő Egyesület) vette át, végül az átszervezett OMRE 1951 januárjától MRSz (Magyar Repülő Szövetség) néven folytatta működését.

⁵⁰ Mindenki tudta, hogy Nagy József vadászpilóta volt a háborúban, ezt nyilvánvalóan ha akarta volna, sem tudta volna elhallgatni. Kizártnak tartom azt is, hogy a növényekéről durván nyilatkozott volna. Nagy József melegszerű és nagyon szerény ember volt, rendkívül népszerű oktató és reptérparancsnok, volt növényekéi máig nagy tisztelettel és szeretettel emlékeznek rá. Valószínűleg azt sem hangoztatta, hogy nem szeretne az MRSz-nél

„Szövetségünk előtt több olyan terhelő adatot elhallgatott, melyett okvetlen ismertetni kellett volna önéletrajzába valamint azért, mert a hozzá beosztott függetlenített elvtársaktól sem tudta megkövetelni a kellő fegyelmet, növendékeinkkel nem megfelelően foglalkozott, ill. azok személyével kapcsolatosan durva kijelentéseket tett.

Nem utolsó sorban azért, mert rendszeresen azt hajtogatta hogy nem kíván Szövetségünknel maradni.”⁵¹

Nagy József utolsó felszállását 1952. július 23-án repülte Kecskéden a HA-4113 lajstromjelű R-22S „Június 18” típusú vitorlázógéppel. 1947-1952 között – az általam készített összesítés szerint - összesen 889 felszállása és 62 óra, 58 perc, 17 másodperc repült ideje volt vitorlázógépeken. (Az 1940-es repülésekkel együtt 922 felszállás, 63 óra, 3 perc és 54 másodperc). A háború utáni sportrepülésben valamennyit motoros géppel is repült, erről azonban – a vonatkozó iratok elveszte miatt – nem lehet statisztikát készíteni.⁵²

Ezek után Nagy József visszaállt az esztergapad mellé: először Tatabányán az újtelepi gépüzemben dolgozott (a már említett Hellebrand László, volt pilótatársa is itt volt ekkor marós), majd 1955-ben az oroszlányi bányaüzem XVI. aknájához került esztergályosnak, innen ment nyugdíjba 1981-ben. Munkája során nyolcszor érdemelte ki a Kiváló Dolgozó címet.⁵³

Nagy József 1983. március 25-én hunyt el Tatabányán, agyvérzés következtében. A tatabányai újtelepi temetőben helyezték végső nyugalomra.

2007. május 31-én Tatabányán, a Hunyadi tér 2. számú ház falán – ahol korábban hosszabb ideig lakott - emléktáblát avattak Nagy József tiszteletére. A kezdeményezés mindenképpen dicsérendő, azonban a kivitelezés sajnos hagyott némi kívánnivalót maga után, mivel pontatlan adatok kerültek az emléktáblára. Az oda felkerültekkel ellentétben Nagy József nem volt sem őrmester (utolsó rendfokozata továbbbszolgáló szakaszvezető volt), sem pedig ász pilóta (mint az korábban részletezésre került, egy légi győzelmét igazolták hivatalosan, míg egynél a státusz nem ismert, további kettőt pedig töröltek, viszont az ász titulushoz öt igazolt légi győzelem kellett volna). Az emléktábla avatása előtt, a 24 Óra 2007. május 22-ei számában is megjelent róla egy cikk, mely szintén számos valótlan adatot tartalmaz (a korábban említett hibákon túl Nagy József nem volt vitéz, valamint az újságcikkben soha meg nem kapott kitüntetések kerültek nála felsorolásra, teljesen fiktív adomá-

maradni, tudomásom szerint a Néphadsereghez nem akart belépni oktatónak és a tartalékos tisztí tanfolyamra mondott nemet, de ezzel is nyilván csak „megbízhatatlanságát” erősítette egyesek szemében.

⁵¹ MRSz Káder Osztály értesítése Nagy Józsefnek, 1952. szeptember 22. A gépelési hibák az eredeti dokumentumban is így szerepelnek.

⁵² Nagy József (sport) Repülési Naplói alapján.

⁵³ Nagy József nekrológja. In: Repülés 1983. augusztus, 8. o., továbbá fiának szíves adatközlései. Ezúton is szeretném megköszönni ifj. Nagy József szíves segítségét, melyet az anyag összeállításához nyújtott.

nyozási dátumokkal, tényként közölve).⁵⁴ Talán szerencsésebb lett volna egy valódi szakértővel konzultálni a szöveg felvétele, illetve az újság cikk megjelenése előtt.

Mindenesetre összegzésképpen elmondható, hogy az első tatabányai repülők, az 1939-es tatabányai repülő szakasz tagjai közül Nagy József futotta be a legkomolyabb repülőgép-vezetői karriert a második világháborúban. Bár a háborúban csak egy légi győzelmét igazolták hivatalosan, egyről nincs nyoma sem igazolásnak, sem pedig törlésnek, míg további kettőt töröltek, a kísérőként repülő pilóta feladata – besorozásából adódóan – nem elsődlegesen a légi győzelmek szerzése volt, hanem gép-pár-parancsnokának fedezése. A légi győzelmek igazolásával kapcsolatban a részletekre hely hiánya miatt nem térnek ki,⁵⁵ azt azonban megjegyezném, hogy csak a honi légvédelemben fordult elő a formai követelményeknek megfelelően felterjesztett légi győzelmek törlése, a keleti hadszíntéren nem. Ezen felül a honi légvédelemben megfigyelhető egy halvány tendencia, amely alapján a legénységi pilóták légi győzelmeit könnyebben törölték a tisztekénél. Ez azonban Nagy József érdemeit cseppet sem kisebbíti, neki egy hivatalosan igazolt légi győzelemmel, kísérőként repülve, „zongoracipelő” feladatkörben is nagyon fontos szerepe volt a 101. vadászrepülő osztály, majd ezred harctevékenységében 1944-45-ben.

Nagy Józsefet második világháborús teljesítménye, majd a háború utáni fontos sportrepülő szerepvállalása okán méltán lehet és kell is Tatabánya jeles szülöttei között számon tartani.

1. kép

Nagy József (jobb oldalon) egyik évfolyamtársával, Skulka Zoltánnal 1944 nyarán Balatonalmádi strandján. Skulka Zoltánt 1944. augusztus 21-én lőtte le egy amerikai vadászgép Hajdúhadház felett

Forrás: A Nagy család gyűjteményéből

⁵⁴ Szűr Annamária: Háborús hősből ellenség – A magyar légteret védte. In: 24 Óra 2007. május 22. 1. és 3. o. Az emléktáblára felkerült és a cikkben megjelent hibás adatok valószínűleg Knoll Gyulától származnak.

⁵⁵ A magyar légi győzelmek igazolási rendszeréről lásd bővebben Elfelejtett hősök 10-16. o.

2. kép

A tatabányai levegőrepülőszakasz első repülői 1939 októberében. A felső sorban balról a harmadik „Juju”, a középső sor bal szélén a másik tatabányai Nagy József, „Tacek”

Forrás: A szerző gyűjteményéből

3. kép

Két pilóta egy kemény, amerikaiak elleni légi harc utáni élménybeszámoló közben a 101/1. vadászrepülő század „piros 2” jelzésű gépe előtt 1944 nyarán Veszprémben

Forrás: a Hemmert család gyűjteményéből

4. kép

Benkő Lajos hadnagy (középen) Messerschmittje mellett a veszprémi repülőtéren, 1944
kora nyarán.

A háttérben Nagy József V.747 lajstromjelű gépe

Forrás: A Benkő család gyűjteményéből

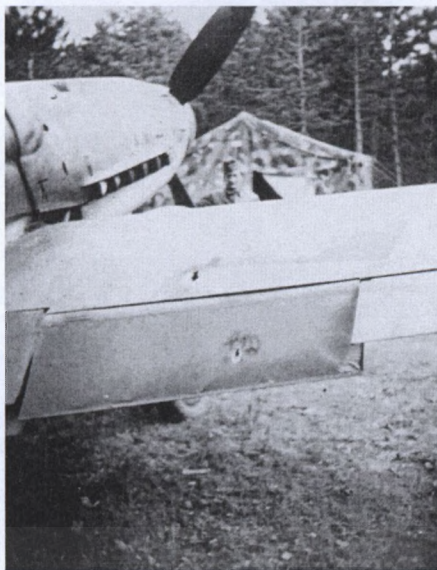
5. kép

Megbeszélés Veszprém-Jutaspuszta repterén 1944 nyarán. Középtű jobb oldalon

Heppes Aladár őrnagy, a 101. vadászpilóta osztály parancsnoka,
tőle balra Scholtz Miklós százados, a 101/1. század parancsnoka.

A bal oldalon jól látható a V.747 lajtromjelű vadászgép

Forrás: A Hemmert család gyűjteményéből

6. kép

Amerikai vadászgép fél hüvelykes (12,7 mm) Browning nehézgéppuskájának találatai a 101/1. század „piros 11” jelzésű Messerschmittjén 1944-ben

Forrás: A Hemmert család gyűjteményéből

7. kép

Buday Lajos (1922-1945), Nagy József évfolyamtársa és második géppárparancsnoka 1944 őszén Veszprémbe

Forrás: A szerző gyűjteményéből

TATÁR IMRE:

Emlékezés a bányaidai munkatáborra
(1940–1944)

Előhang

A szerző újságíró, aki hosszú pályafutásának köszönhetően megszámlálhatatlan betűt vetett papírra – de még mindig maradt mondanivalója. A következőkben majd a bányaidai munkatáborra emlékezik, a Magyarország és benne a magyar zsidóság számára oly súlyos második világháborús évek – események ráeső részére. Előtte azonban valamit személyes útiról, amely ide vezetett.

A Sors pontosan időzített. 1938 májusában egyszerre kaptam meg a gimnáziumi érettségi bizonyítványt és fogadta el a parlament az első zsidótörvényt. Számomra derült égből villámcsapás. Lehet, tudatosabban kellett volna felkészülnöm a keserű, életemet feldúló fordulatokra – de hát miért is töltötte volna idejét a gyerek, ez a gimnazista – aggodalmaskodással! Életem rendben folyt a középosztály alsó rétegéhez tartozó és a budapesti társadalomba látszólag jól betagozódott zsidó családban. Úgy tűnt, az évszázados asszimilációs vágy beteljesült. Apám festékkereskedő a Külső-Józsefvárosban, az ő édesapja valaha pesti kárpitos segéd. (Egykor jellegzetes zsidó kézműves foglalkozás.) Anyám a felvidéki Verbón született (1889), nagyapám a falu takarékpénztárának vezetője és a hitközség elnöke. A Monarchia ideje ez.

Családom társadalmi körülményeiről néhány példa. Az egyik: üzletünk és a vevők viszonya. A Külső-Józsefváros a műhelyek világa, a festő mestereké, a lakatosoké, az asztalosoké. Apám kiszolgálta őket, becsületesen, jól. Barátságos viszonyuknak szinte jelképe az öreg Králik Márton, Pest hajdani németajkú lakóinak képviselője. Immár „nyugdíjas festőmesterként” járt be, a pultot támasztva beszélgetni. Magánkapcsolatainkat azonban nem velük tartottuk, hanem a hozzánk hasonló családokkal. Még élt a hagyomány s akkoriban a mainál még erősebb hangsúlyt kapott a vallás. A zsidó családok általában az azonos vallásúakkal barátkoztak, zsidó fiú zsidó lánynak udvarolt. Mennyi volt ebben a vallási-társadalmi kötődés, mennyi a sok évszázados, kölcsönös elszigetelődés maradványa? Nem tudom. S most a másik példám, az iskola. Sem falain belül, sem kívül soha bántódás nem ért. Két vonatkozásban jelentkezett csak vallási különbség. Az osztálynévsorban – az általános társadalmi szokásnak megfelelően – mindenkinek a neve mellett ott volt a „kat”, a „ref”, az „izr” megjelölés. Másrészt még „előnyét” is élveztük vallásunknak:

izraelita ünnepeken fel voltunk mentve a megjelenés alól, míg a keresztény piros betűs napokon általános a tanítási szünet. De hadd mondjak még néhány szót erről az iskoláról, a Tavaszmező utcai Zrínyi Miklós gimnáziumról. Néhány méterre tőle a „Nyócker” cigányközpontja, a másik oldalon, meglehetősen közel a prosti-negyed. Mégsem emlékszem erkölcsi-bűnözési problémákra, tanári-szülői óvintézkedésekre. A helyzetet tudomásul véve helyezkedett itt el ez a milleniumi emléket képviselő épület, és kitűnő embereket nevelt. Három nyelvet és algebrát oktatott, irodalomszeretetre nevelt. Itt tanított egy időben történelmet a Magyar Nemzetet alapító Pethő Sándor, még korábban matematikát a János vitéz halhatatlan dallamainak szerzője, Kacsóh Pongrác. E humán gimnázium aztán 1938-ban mutatta meg humanizmusát. Szinte mindegyik tanár érzékeltette velünk szolidaritását. Osztályfőnökünk, dr. Réger Béla egyik egyetemre jelentkező barátomnak a kötelező hivatalos ajánlási formula: „egyetemi tanulmányokra alkalmas” helyett ezt írta: „kiválóan alkalmas”. (Igaz, így se vették fel.) Azóta gyakran megkérdeztem magamban: vajon kimaradásunkkal helyet csináltunk keresztény osztálytársainknak? Nem tudom. A háború utáni érettségi találkozókön, mint mérnökkel, jogással, orvossal találkoztam velük. Én már újságíró voltam, másik zsidó származású társunk, aki 1938-ban esztergályos lett, most neves professzor mellett műegyetemi tanárságát, van szerkesztő-regényíró, és így tovább. Minden túlélő a helyén! Kár elpocsékolni (még kevésbé elpusztítani) a tehetségeket. Itt be is fejezhetem az iskolai tanulságok sorolását, de egy érdekes példát még elmondok. Az osztálynak két tiszta jelese volt, két zsidó fiú. Jó lenne valaki a „másik térfélről” is! Néhány tanár összefog, külön foglalkozik egy jó matematikai érzékű fiúval, (lehet, behozták, amit a szülői ház nem tudott megadni neki), és nyolcadikra – tudással, szorgalommal! – jeles tanuló lett. A háború után, mint egyetemi tanárságát vett részt találkozóinkon. Nem jobb ez, mint a „törvény”?

Természetesen tudtam, hogy van antiszemitizmus, a nyilas párt erősödik, Hitler árnyéka rávetődik a világra. Az ausztriai bevonulás két hónappal érettségünk előtt történt. De tizennyolc éves koromig saját bőrömön mégsem éreztem a fenyegető valóságot. Különben is – lehet kétezer év kivárási-elviselési tapasztalatai, megszokása hagyományaként – csak néztük, vártuk: mi fog történni. Eleddig ugyanúgy éltem és gondolkodtam, mint keresztény társaim. Folyt a rendes polgári élet, amíg bele nem robbant a változás. Az iskolában minden reggel én is elmondtam (és szívből) a Hisszekegyet, a cserkész felvonulásokon együtt énekeltük, hogy „Vár a Kárpát, s kéri szívedet...” A Babits-, a Kosztolányi-, a Tóth Árpád-kötetek „házi oltáromon” feküdtek. Ha megkérdezik, miért a tragikus változás, nehezen tudok válaszolni. Európán végighullámozott egy brutalizálódó antiszemitizmus. Nálunk külön baj, hogy ez összemosódott a revizionizmussal, a Trianon-traumával. Állami szintre emelkedett az illúzió, hogy a politikai osztály évszázados mulasztásait egyetlen huszárvágással meg lehet oldani. Értem ezen a zsidóság társadalmi elhelyezkedésével kapcsolatos kifogásokat: a törvényt. Az egész korszakra vonatkozóan kettős tanulságot vonnék le. Két nagy illúzió omlott össze. Az egyik: hitünk a zsidóság asszimilációjában, teljes befogadásában. A másik: az a vágy, hogy Trianont el lehet törölni. Az első állomás számomra – 1938 őszétől – a bölcsészet és az újságírás helyett egy autószerelő műhely. A zsidótörvény hatására, amely elzárta a hozzám hasonló érettségizettek útjait, sorra választottunk valamilyen ipari szakmát. Egyik barátom az orvosi fakultás helyett kékfestő lett, a másik vasesztergályos. Én itt vagyok Biringer és

Fábián mérnökök műhelyében, a ferencvárosi Dandár utcában inas. De maig megbecsüléssel gondolok e helyre és az itteni emberekre. Erről szólva most kapcsoljunk ki minden más körülményt, a történelmet, a katasztrófa felé sodródást: ez a foglalkozásváltás jót tett velem. Kiragadott az irodalmi álmok rózsaszín ködéből, és bedobott a pesti prolik, egyben a motorok, a szerszámosládák, az olajjal átitatott, döngölt, hideg földön heverés világába. Maig büszke vagyok rá, hogy megtanultam a szakmából annyit, amennyit három év alatt csak lehet. Elhatároztam ugyanis: ha már itt vagyok, megtanulom! Két esztendő inaskodás, majd segédvizsga. Még egy érdekes próbát is kiálltam: az utolsó háromnegyed évben helyet változtattam, a Kéntaxi javítóműhelyében alkalmaztak autó villanszerelőként. Ám a szakmai tapasztalatoknál még értékesebb volt találkozásom az itteni emberekkel. A mester, a segédek, az inasok – maig szeretettel és megbecsüléssel gondolok rájuk. Nem fogadtak semmiféle ellenszenvvel (igaz a két főnök is zsidó), kezdetben inkább némi sajnálkozással: „Hogy kerül maga ide, ilyen nulla műszaki ismeretekkel?” (De mint említettem, ezt a lemaradást és tekintélyhiányt sikerült szépen behoznom.) Egyetlen ellenszenves fogadtatás az öreginasé: Kelemen Gábor nem szereti a zsidókat. Megmondta s kimutatta. Nem vettem szó nélkül tudomásul, megkérdeztem, miért. Eredetileg falusiak, apja elissza a vagyontát, a földet egy zsidó ember veszi meg. Ez a motívum rögződik a gyerek emlékezetébe. Feljönnek Pestre, inas lesz. S itt jött az én feladatom – amely társadalmi méreteken sajnos nem ment végbe – megváltoztatni Gabi szemléletét. Elkezdtem beszélgetni vele, elmondtam a „zsidókérdésről” az igazságot. Könyveket adtam kölcsön. Szerencsére megvolt benne a fogadókészség s testi-lelki jó barátok lettünk. Sajnos, korán meghalt, de családjá ma is közelállónak tekint magához. Azt hiszem, ez a legnagyobb érték, amelyet ez a három év adott. De a műhely illata is maig itt van az orromban, hegesztő pisztolyom sziszegése a fülemben, a megszokott szerszám nyelének ismerős simulása a tenyeremben.

Közben folyt a társas életem. Vasárnaponként kirándulások, lányos házaknál piknik, bridzs, Víg-színház. Míg 1941-ben, egy októberi napon húgom izgatottan csengetett a Kéntaxi műhelyének Víg utcai kapuján: megjött a SAS behívó Komáromba. Ezzel az út újabb fordulatot vett: Bányhida felé.

Visszaemlékezésem további fejezetei egy munkásszázadról szólnak, amely 1940 és 1944 között dolgozott a bányaidai erőmű bővítésén. A olvasó itt kemény munkáról, katonás életről, huszonéves erős, egészséges, zsidó származású magyar fiatalemberek itteni életéről, tevékenységéről kap képet. Ezt igyekszik a szerző nyújtani – amennyire tőle és az emlékezetében felhalmozódottaktól és a rendelkezésre álló forrásoktól telik. Súlyos, a magyar nemzetnek nagy megpróbáltatásokat hozó, ezen belül a zsidóságot véstesen sújtó idők. Mégis, a bányaidai táborról szólva nem fogunk találkozni kegyetlenkedésekkel, brutalitással, még kevésbé gyilkosságokkal – mely jelzők egyébként gyakran elhangzanak, ha a korszakról hallunk, olvasunk. Ezért – mielőtt a bányaidai események leírásához fognék, fel akarom festeni a hátteret. Különben hamis képet kapnánk az akkori magyar valóságról. Mindkettőről szólni kell tehát: az általános helyzetről is és a II/4-es századról, az én egységről is. Bányhida apró része volt ugyan a nagy egésznek – más hasonló „Bányhidákkal” együtt –, de a valósághoz tartozott. Kihagyhatatlan. Megérdemli tehát az emlékezést.

Amit a Turul láthatott

Nézzünk körül mindenekelőtt a tájon, ahol történetünk játszódik. Fent, a faluval szemközt, szinte a fehér sziklába kapaszkodva széttárt szárnyú Turul tekint méltóságteljesen lefelé. Méltán. Ha valóban e legendás sólyom vezette a magyarokat a Kárpát-medencébe, úgy joggal büszke. Anonymus szerint itt, Bánhida területén ütközött meg Árpád serege Szvatopluk nagymorva fejedelem hadaival, legyőzte s ezzel meghódította Pannóniát. Ennek az eseménynek, a honfoglalásnak tiszteletére emelték 1896-ban, a Millennium alkalmával ezt a szobrot. Máig ezerszámra látni az országban Turul-díszeket. Érthető. Minden nép szereti legendáit, ragaszkodik hozzájuk. Nélkülük szegényebb az emlékezet. De lehet a legendákkal élni és velük visszaélni. Íme. Amikor itt dolgoztam, alig-alig jutottak el hozzánk egyetemi hírek, csak később beszélt el nekem valamit Túri István barátom, aki olyan szerencsés volt, hogy érettségink után bejutott a numerus clausus keretébe és felvették a jogra. A „Turul” nevet viselő szélsőséges diákszervezet tagjai azonban azzal szórakoztak, hogy provokálták, olykor meg is verték a zsidó származású hallgatókat. Mi több, ebben a szellemben, levante-kiképzésük során, neki is énekelnie kellett egy menetelő nótát, a „Lányok, lányok, lányok a faluban” kezdetű régi katonanóta dallamára, hogy: „Pogrom, pogrom, pogrom a faluban,/ Falu végén vígan szól a géppuska./ Addig szól a géppuska,/ Míg zsidó van a faluban./ Pogrom, pogrom...” stb. A kor másik, nem átköltött, a témáról szóló dala viszont így hangzott: „Turul-madár sebes szárnyon,/ Végig repült az országon./ Megpillantott minden árnyat,/ Fülébe sirt minden bánat.” Valóban minden bánat és mindenkié?

Mit láthatott még a Turul? Falu, poros utak, a vele szinte egybeépült Felsőgalla felé vezető úton gyűszűnyi munkásházak sora, egymáshoz tapadva. A kertek is akkorák, hogy azt hiszem, ketten is alig férhetnek el benne. Vagy csak az én emlékezetemben maradtak ilyen nyomorúságosak? Sajnos nem jutott akkor eszembe, hogy be-be látogassak e portákra, talán előnyösebb kép maradt volna bennem. Még nem buzgott bennem kellő riportervér. Inkább arra az ebédre gondoltam, amellyel a felsőgallai állomás épületében lakó MÁV-tiszt házaspár ismerősöm várt.

Elmaradhatatlan látványt nyújtottak a fejünk felett örökmozgó csillék: vaskocsik gördültek látszólag megállíthatatlanul a drótkötélen. (Az idő később örökre??? megállította őket: amikor e sorokat írom, folyik a vita az utolsó magyar szénbánya bezárásáról.) Az erőmű nyelte, csak nyelte a szentet. De a füstös iparváros, illetve iparfalu jellegét kellemesen oldotta sok egyéb között, egy szép hársfasor. A vasútállomás felől vezetett a barakkok felé s azért maradt meg emlékezetemben, mert összekapcsolódott a nem túl gyakori, mégis csak ismétlődő eltávozásokkal. Időnként, a hétvégekre hazamehettünk – bár az általános rendelkezés értelmében a muszosok kevesebb eltávozást kaphattak, mint a honvédek. A visszatérés, a jelentkezés határidő pontja vasárnap éjjél. Tavasz-nyári éjszakákon ennek a hársfasornak bódító illatában baktattam a tábor és az ügyeletes felé. Kérem, ne csodálkozzanak, hogy ilyen ábrándosan beszélek a munkatábornak erről az epizódjáról. Az ember igyekszik beilleszkedni az adott viszonyokba, s ha akad benne valami jó, azt élvezi. Ezt tettem – mutatis mutandis – autószerelő koromban, s ezt végig még hosszú éveken át. S ha már az utakról esik szó, még egy megrögződött kép. Ma széles autópályán utazha-

tunk végig Tatabányára, de ha lenézek bal felé, keskeny, fasoros-poros utat látok. Ez volt hajdan „az” országút, ezen zajlott a forgalom. És bírta a terhelést. Egyébként mi alaposan megmértük az itteni utak hosszát- szélességét, „teherbíró képességét”. A Környe felé vezetőt úgy megismertük, mint a tenyerünket: menetelve, guggolva, kúszva, olyan figurákban, amilyet csak ki tud találni a katonai fantázia. A faluról rajzolt, emlék-képet hadd egészítsem még ki Bíróék szatócsboltjával. (A fiú velünk szolgált: micsoda szerencse, a családdal egy faluban lenni!) Én magam sósbor-szesszel töltött Diana-cukorkáért tértem be rendszeresen hozzájuk.

Sok minden mást is láthatott még, mindezek csak a szerző igen halvány, futó emléktörödékei a faluról. S most itt vagyunk az erőmünél. Nem túlságosan esztétikus, hatalmas tömb, kémények. A Centrál-tó adja a hűtővizet, s most még – amíg kaszával-kapával neki nem fogunk menni – a felület harmada szélborzolta nádas, annak minden szépségével, kövér halakkal, madarakkal. De hogy némi prózát is tegyek e tavi hangulathoz, elmondom: a csendőrök minden „illegálisan” pecázó bányászhozgászt elkergettek a partról. (Információs forrásom: találkozás egy öreg vándorral 1988-ban.)

A bányászati villamos központ (Talbot Centrale), Magyarország első korszerű, országos jelentőségű áramtermelője a tó partján, tüzelőszere silány minőségű, más célra fel nem használható szén. Berendezése távvezetékekkel, al-állomásokkal és lakótelepekkel együtt 38,5 millió pengőbe került, évi teljesítménye 180 millió kwó. Az áramszolgáltatás 1930 júniusában indult meg.

A bővítésről, tehát a munkatábor 1940-1944-es életéről szól majd beszámolómm teljes második fele, még valamit azonban el szeretnék mondani munkahelyünk történetéről – időben röviden előre ugorva. Az erőmű igazgatói szobájában üldögéltem, (hogyan kerültem ide jó négy évtized múltán, később elmondom). Ezerkilencszáználhatvan évvel ezelőtt írtunk. Várakozás közben gépiesen az asztalon heverő újság, az üzemi lap, a Tatabányai Hőerőmű után nyúltam. Ránéztem a főcímről és felcsillant a szemem: hiszen ez éppen időszerű tudósítás! S most (újabb jó két évtized múltán), hogy ismét a múlttal foglalkozom, még inkább az. A magyar közcélú áramszolgáltatás megindulásának századik évfordulóján – tehát 1988-ban – ünnepséget rendeztek szakmai és politikai előkelőségek részvételével Grósz Károlynak, az MSZMP főtitkárnak és miniszterelnöknek, Berecz Frigyes ipari miniszternek és Fock Jenőnek, a MTESZ elnökének (volt, igen kitűnő miniszterelnöknek) a jelenlétében Budapesten és még két helyen.

Ünnepi ülést tartottak a bányászati erőmű kultúrotthonában is. Dicsérő szavak hangzottak el az itteni erőmű működéséről, fejlődéséről. Magam is csodálkozva vettem tudomásul, mennyi elégedettséggel olvasom a tudósítást, a méltatásokat: a mi kezünk munkája is benne volt azokban a sikerekben, amelyről az ünnepi szónokok beszéltek. Bár egyetlen szó sem hangzott el a munkásszázadról.

Nem tisztem az erőmű műszaki sorsának követése, csak két mozzanat még. Szántó Erika rendező 2002-ben dokumentumfilmet forgatott a munkaszolgálatos múltáról, s ebben én a helyszínen, azon a mólón mondtam el történetemet, amelyet hajdan mi építettünk. Ekkorra az üzemet már „ideiglenesen” leállították. S e sorok

írásakor úgy tűnik – véglegesen. De az én beszámolóim arról az időről szól, amikor in floribus volt. Az itteni energiatermelés is, a nádas is: a negyvenes évek elejéről.

Előkészületek a bővítésre

Az erőmű nyilván jól működött, háborús idők voltak, kellett az energia. Az illetékesek úgy döntöttek tehát, hogy növelik a kapacitást. Megnagyobbítják a Centrál-tavat, ez szolgáltatja ugyanis a hűtést: kiszippantja a vizet a tóból, dolgoztatja, majd melegen kilöki, az áramlat megkerül egy mólót, lehűl és újra használható. De ha nő a teljesítmény, a víznek is hosszabb utat kell megtennie. Ehhez megnagyobbítandó a tó szabad felülete: hosszabbítandó a móló és kiirtandó a felület mintegy harmadát borító (és a táj derűjét adó) nádas. Ennyit tudtunk.

A nyolcvanas évek végén, amikor elkezdtem feljegyezni emlékeimet, a tatabányai Helytörténeti Múzeum olyan korabeli dokumentumokat bocsátott rendelkezésemre, amelyek egyebek között a munka megkezdésének műszaki és más szervezési vonatkozásait is összefoglalják. Innen idézek, ami annál is hasznosabb, mert ismét csak egy sor olyan fogalom szerepel bennük – a szádfalazástól a keresztény keret – zsidó legénység meghatározásig, - melyekről a továbbiakban majd bőven lesz szó. A térképfelvételről már szoltam a történelmi visszapillantás során. Most újabb feladat kitűzés: „Miután a bővítés a tóval határos nádas kevéssel a vízszint alatt lévő talajszintjének kb. 2 m-e való lesüllyesztését jelentette, indokoltnak tartottuk a nádas alatti altalaj összetételének céljából néhány próbafúrást végeztetni...” Elhatározták, hogy „a szádfalazással, a leásással és a víztelenítéssel kapcsolatban várható viszonyok közelebbi megvizsgálása céljából kísérleti munkagödört mélyítsünk le a nádas szélén.” (A fényképeken majd látni lehet, hogy ez a süllyesztés nekünk milyen kemény munkát jelentett.) További feladat: „A terelőgát leendő meghosszabbítását képező hornyolt betonpilóták s betét-padlók vékonyabb vasanyagát a kötélpályánk használt tartóköteleinek /melyeket e célra a zárlat alól felszabadítottunk/ szétsodrasa és az elemi szálak kilággyítása útján kívánjuk biztosítani, amint azt a folyamatban lévő erőműépítés (értsd: bővítés. T.I.) céljaira is hetek óta rendszeresen végezzük.” E látszólag közömbös technikai részletek a mi sorsunkat – kevésbé patetikusan – a mi feladatainkat jelezték előre és jelzik most az olvasónak.

S a műszaki ismertetés után, rátérhetek arra, miként kerültünk mi ide. Az irat, amelyet idézek, 1941-re datálódik.

M. kir. Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője

111.597. szám

eln. Kmof. 1941.

A bányaidai erőmű kibővítéséhez munkaerő kirendelése.

A Magyar Dunántúli Villamossági Rt.

bányaidai üzemigazgatóságának

Budapest, 1941. évi augusztus hó 13-án.

B á n y i d a i .

Van szerencsém a Magyar Dunántúli Villamossági Rt. bánhidai üzemigazgatóságát értesíteni, hogy a bánhidai erőmű fejlesztésével kapcsolatban szükségessé váló bővítési munkálatokhoz a Honvédelmi Miniszter Úr Önagyméltósága a kért katonai munkaerő kirendelését engedélyezte és pedig az alábbi módon és kiméretben:

1./ A munkálatok végrehajtásának megalapozására, majd irányítására és ellenőrzésére kirendeli a II. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalja parancsnokát (műszaki törzstiszt, állandó tartózkodási helye: Komárom) olyképpen, hogy a nevezett a munkálatok kezdetekor a munka megszervezésére egy heti időtartamra Bánhidára kihelyezést nyert, majd a további irányításra és ellenőrzésre legfeljebb hetenként egy alkalommal, fél napi ügyködéssel Komáromból Bánhidára kiszáll.

A kihelyezés, valamint a kiszállások költségeit a 8. pont alatti részletezés szerint a vállalat viseli.

2./ A munkálatok végrehajtására rendelkezésre bocsátja:

a./ a m. kir. Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője révén a II/4. vegyes munkásszázadot. A század állománya 5 tiszt, 10-12 fő keresztény vezetőkeret és kb. 200 fő 2 évi sorszolgálatát most teljesítő zsidó munkaszolgálatos.

b./ A Győr, Komárom és Budapest területén elhelyezett utász alakulatok valamelyikétől:

2 gépi cölöpverőt 3 fő kezelő személyzettel,

2 szükségcölöpöző szerelvényt,

8 egységpontont és

8 ladikot.

c./ a m. kir. Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelőjének központi anyagkészletéből (Budapest, Mária Terézia laktanya):

50 db talicskát és

A szükséges földmégmunkáló szerszámokat.

d./ A II/4. vegyes munkásszázadnak Budapestről Bánhidára történő szállítása vasúton, míg a többi személyzet és honvédségi anyag szállítása a vállalat részéről rendelkezésre bocsátott tehergépkocsikon történne.

Továbbá a munkásszázadot, az embereket közvetlenül érintő rendelkezés, Elhelyezés címmel. „A katonai munkaerő elhelyezésére az m. kir. Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője átadja a jelenleg Szolnokon lévő 3 szétszedhető, nagy lakóbarakkját. A szállítás költségeit a vállalat viseli. Ugyancsak a vállalat gondoskodik egész időre a legénység részére szükséges fekszalma beszerzéséről és rendelkezésre bocsátásáról. Tíz naponként legalább 1000-1500 kilogramm szükséges.” Íme: mire az 1920-ban születettek, az 1941-ben behívottak Komáromból 1941 végén ide érkeztek, „öregkatonáink”, az 1940-ben behívottak már felállították a barakkokat, némi műszaki tapasztalatot is szereztek. Egyre-másra majd ők tanítanak meg bennünket.

Zsidó származású magyar fiatalok dolgoztak tehát 1940-től Bánhidán, s töltötték a honvédség soraiban tényleges szolgálati idejüket. Jelképesen szólva lapáttal szol-

gálták a hazát – elvégre a munka nem szégyen, az itteni még igen hasznos is volt. Hogy ez a mondat így meglehetősen ártatlanul hangzik? Igen. Éppen ezért kis időre meg kell állnom, s elhagyni Bánhidát.

A zsidó (ellenes) törvények

Korántsem volt „minden rendben”. Az olvasó vagy maga is átélte, vagy többet-kevesebbet hallhatott a második világháború éveiről, a csapásokról, amelyek az országot sújtották. Benne a magyar zsidóságot ért méltánytalanságokról (én most csak országunkkal foglalkozom), a hátrányos megkülönböztetésről, az üldöztetésről, kegyetlenkedésekről, a tömeggyilkosságokról. Az idő múlásával egyre fogyó visszaemlékezők rettentő részletekkel tudják illusztrálni – s joggal – ezt. Én azonban egy pillanatra megfordítom a logikát, úgy vélem, a főbűnös az, aki kinyitotta az ajtót. Ha úgy tetszik: a zsilipet. Minden ezután, ennek következtében jött létre, még ha a kezdetet „társadalmi reformnak”, korrekciónak tüntetik is fel. Kereken kimondva: én a főbűnösnek az első zsidótörvény megfogalmazóját, (az ajtó kinyitóját) tartom.

Gondolkoztak-e már magán a kifejezésen: „zsidótörvény”? Számomra a közemlékezetben élő középkort, múlt századok sötét árnyait idézi: a kötelező zsidóruházatot, a sárga foltot, sorompóval és kijárási korlátozásokkal élő gettókat, a pogromokat. De ezzel együtt felbukkannak azok a borzalmak, amelyek más vallásokat értek, a korszakra általában jellemző emlékek: az inkvizíció, a református prédikátorok gályarabsága, a boszorkányégetés, a felnégyelés, karóba húzás. Szóval mindaz, amit ma „sötét középkornak” nevezünk. S ez így együtt – a gettótól a gályáig – össze is csengene. De a huszadik század Európájában egy embercsoportot visszataszítani olyasfajta körülmények közé? Mondhatná erre valaki, hogy „az örök emberben” mindkettő meg van: a jó is, a rossz is. Lehet. Annál nagyobb vétek kinyitni az ajtót.

Éppen érettségire készültem a budapesti Zrínyi Miklós gimnáziumban, amikor az első zsidótörvény megjelent: 1938. Az volt az „ajtónyitás”. Nekem három évi autószerelésen, munkaszolgálaton, Ukrajnán és szovjet hadifogságon át vezetett az út 1947-ig. Másnak más jutott osztályrészül. Az első törvény „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szövege és 1938-ban fogadták el. Darányi Kálmán miniszterelnök beszéde előzte meg: egymilliárd pengő (a háborús gazdálkodást bevezető) beruházási programot jelentett be, egyben megígérte „a magyarság életfőrekrései” és „a szociális aránytalanságok helyrehozatala” jegyében „a zsidókérdés törvényes és tervszerű rendezését”. Az első húr tehát két hónappal e beszéd elhangzása után pendült meg és immár faji alapon 6 százalékból határozta meg a zsidónak minősítettek arányát egyes értelmiségi ágakban. Ez volt a pont, ahol a történelmi józanságnak, az értelemnek, a racionalitásnak, az emberségnek – keresem a kifejezést – megálljt! kellett volna kiáltania.

Nem tisztom e tárgyban történelmi elemzésbe mélyedni, de talán segít a fejlemények megközelítésében néhány példa, villanás szélesebb értelemben vett családom történetéből. Példaként, hogyan foglalt helyet, szocializálódott, kezdett asszimilálódni a zsidóság a Kárpát-medencében.

Anyai ágon felvidékiek lévén, egyik példám innen ered. A családi legendárium-ból egy mikszáthi figura tűnik elő. Mintha a Szent Péter esernyőjéből lépne ki. Nyitra megyében él, innen járja a falvakat, felvásárolja a parasztok faragta házi eszközöket és eladja a nagyobb településeken. Ezzel pénzt visz a gazdasági vérkeringésben alig részt vevő faluba és árut a kisvárosokba. Azt hiszem, az úri osztály nem irigyelte el tőle ezt a talpaló foglalkozást. Változtak az idők, a szakmát így megismerve a család felköltözik Budapestre és Ne-Na márkával faáru üzletet nyit. S amikor fűjni kezd a világháború rideg szele, kivándorolnak Amerikába, teljes üzlethálózatot hoznak létre. Sorolhatnék sok zsidó karriert és még több szerény sorsot. Így vagy úgy, nagy-nagy többségük becsületes munkával, kitartással érte el helyét a magyar társadalomban. Báró Weiss Manfrédnak, a csepeli gyáróriás megteremtőjének apja még szilvalekvárt árult, fia a gazdaság arisztokratája lett. Az én apai nagyapám korai haláláig pesti kárpitos segéd, fiának négy elemi után inasnak kellett mennie pénzt keresni. Nyolc gyereket tartott el nagyanyám. S még valamit szeretnék záradéku megemlíteni. Ezek az emberek – a betelepültekre gondolok - nem fegyveres erővel érkeztek, nem teremtettek politikai hatalmat. Szorgalommal s bizonyos készségek birtokában alapozták meg életüket. Záradéku hadd idézzem egykori szerkesztőségi, Magyar Nemzet-beli kollégámat: „A zsidóság hasznosan járult hozzá az ország fejlődéséhez.” Sem több, sem kevesebb.

A második törvény éppen egy év múltán, 1939 májusában lát napvilágot, s fokozottan magán viseli a fajelmélet jegyeit, kiszélesíti a zsidónak minősülők körét (aki személyében, egyik szülője vagy két nagyszülője az.) Tovább korlátozza, egyes területeken megtiltja foglalkoztatásukat, illetve gazdasági tevékenységüket, visszaállítja az egyetemi numerus clausust, korlátozza választójogukat, megtiltja állami tisztségek viselését – ami addig is igen korlátozott volt – s megtiltja az állampolgárság megszerzését. Ez utóbbi is, a látszat ellenére sokkal több, mint jogi formula: 1941-ben a magyar kormány azokat a zsidó családokat, személyeket, akik akár évtizedek óta itt éltek, de elmulasztották megszerezni a magyar állampolgárságot, összegyűjtette a Kárpátokon túlra. Kamenyec Podolskba telepítették és kiszolgáltatták őket a németeknek. Mintegy 18 ezer emberről volt szó, közülük az SS 15-16 ezret agyonlőtt. Cserkészbáratom, Zirler Sándor a megmenekültek között volt, magyar honvédek csempészték haza, katonaruhába bújtatva. A harmadik, az úgynevezett fajvédelmi törvény megtiltotta a zsidók és a nem zsidók közötti házasságkötést s a házasságon kívüli nemi kapcsolatuknak, a „fajgyalázásnak” még a kísérletét is büntette. Végül a negyedik, az 1942-es egyebek között megtiltotta a földvásárlást, aki ilyenrel rendelkezett, el kellett adnia. Az izraelita felekezetet törölték a bevett vallások sorából és visszaminősítették „elismertté”. De idézem Romsics Ignácot az érem másik oldaláról: ”A súlyos diszkriminációk ellenére a magyarországi zsidók helyzete jobb volt, mint a környező országokban élő zsidóké. Szlovákiában, Romániában és Horvátországban ugyanezekben az években véres pogromok tizedelték soraikat s 1942-től megkezdődött deportálásuk is a haláltáborokba. Magyarországon a zsidók többségének életét 1944-ig nem fenyegette veszély.” Illusztrációul a fenti történeti különbségtevéshez: szlovákiai gyógyszerész unokabátyám, ha jól tudom 1941 körül (az időpontban nem vagyok biztos, mert a családi beszámolókat 1947-et követően, szovjet hadifogságból visszatértem után, közvetetett úton hallottam), úgy pusztult el, hogy egy orvos csoporttal megásatták sírjukat és belelőtték őket. Sajnos

a háború után nem maradt olyan, aki erről bővebb információt adott volna nekem. Romsics diagnózisa egyébként az országhatáron belül érvényes, tehát ha Kamenyec Podolskot, a Don-kanyart vagy Bor rézbányáit nem számoljuk.

A közérdekű munkaszolgálat

A munkaszolgálat a „zsidótörvények” alkalmazása volt a honvédségre: mindazokat a fiatalokat, akár idősebbeket, akik ide számítottak, speciális katonai alakulatokhoz hívták be. De nem számítottak katonának, honvédeknek. Ez a – finoman szólva – diszkrimináció némi fokozatossággal alakult ki. Egy 1939-ben kelt törvénycikk értelmében a zsidónak minősülő egyének a jövőben nem kaphatnak tiszti, altiszti vagy tisztési rendfokozatot. Korlátozottan ugyan, de fegyveres szolgálatot elvileg még teljesítettek. Másként fogalmazva: az első erőteljes intézkedésre 1939 őszén, a második zsidótörvény honvédségen belüli végrehajtásakor került sor. Így 1940-től mindazokat, akiket a honvédség „katonai szolgálatra nem vett igénybe”, munkás-különítményekbe lehetett beosztani. Aki szépíteni akarja a helyzetet, az ezt a (formailag korrekt) megfogalmazást használja – aki keményebben óhajtja kimondani az igazságot az ekképpen: „Zsidó származásúakat nem tartottak méltónak arra, hogy honvédek legyenek!” Ezzel párhuzamosan alakultak nemzetiségi, románokból, szerbekből és „megbízhatatlan elemekből”, például szociáldemokrata funkcionáriusokból is közérdekű munkásszázadok. Így keletkezett a rövidítés: kmsz. Népiesen „a muszos”. S 1940 nyarán már 60 század áll fegyverben? – nem, lapátban. Kezdetben a bevonulók még honvéd egyenruhát kaptak (mint mi is 1941 októberében), de rá se karpaszományt, se rendfokozatot. Foglalkoztatásuk kezdeti szándék szerint útépítés, egyéb építkezések, erdőirtás. A muszosokat (ez lett a munkaszolgálatosok rövidített neve) hamarosan sárga karszalag viselésére kötelezték, majd levetették az egyenruhát. Állítólag Horthy Miklós mondta volna, hogy nem szabad a honvéd öltözetet megszégyeníteni ilyesmivel. Vajon miért nem a sárga szégyenbélyeget tüntették el róla, s az embert hagyták meg benne? A munkásszázadok mindezek ellenére a hadsereg részének számítottak zászlóalj és század beosztásban, életük a szolgálati szabályzatnak megfelelően zajlott (mint látni fogjuk, hol elvben, hol ténylegesen). A rendszer és a bánásmód folyamatosan formálódott a belpolitikai és a külső körülmények, elsősorban a háború alakulásának hatására. Tömören fogalmazva: ezeket, az egyébként katonáskodásra, a haza szolgálatára érett és nagy többségükben erre kész fiatalembereket, mint megbízhatatlan, „destruktív” elemeket nem tartották méltónak az egyenrangúságra. Ami pedig ennek az intézménynek erkölcsi tartalmát illeti, röviden így foglalnám össze: a munkaszolgálat rendszere megalázó, módot adott kegyetlenkedésekre, gyilkosságokra is, de – parancsnoka válogatta – az emberölést nem tette kötelezővé.

Különbségek és variációk

A helyzetünk tehát 1940 és 1945 között különböző módon alakult: a háború állása, országunk belső állapota, az időszakok és a századok földrajzi elhelyezkedésének függvényében. A keleti front – előljáró példának említve – 1942-43 telén maga volt a pokol, de a keleti frontról 1943-44 telén én semmi ilyesmit se mondhatok el. Ellenkezőleg, ha nem igyekeznék minél előbb eljutni fő mondanivalómhoz, Bánhidához, szólhatnék arról, milyen emberséges, segítő szerepet játszott ottani állomáshelyünkön Király Béla vezérkari százados. (Később az ötvenhatos forradalom nemzetőrségének parancsnoka.) Én magam nagy vonalakban négy fő földrajzi-időrendbeli zónát különböztetnék meg. Az 1940-44 márciusáig honi elhelyezettek – a Donhoz kiküldöttek – a bori rézbányának eladottak – az 1944-45-ös dunántúli halálmenet áldozatai.

A honi munkaszolgálatról, tehát azokról a századokról, amelyek 1940 és 1944 tavaszáig, nyaráig – a német megszállás okozta sorsfordulóig – Magyarországon dolgoztak, keveset olvasni. (Kivéve természetesen Bánhidát, amelyről később bőven én magam számolok majd be.) A rendelkezésemre álló források inkább a kegyetlenebb, a drámaibb, a sok áldozatot, szenvedést követelő területekkel és időszakokkal foglalkoznak. De hát itthon is voltunk, itthon is szolgáltak kmsz-századok. S felteszem, hogy kezelési módjuk nem különbözött sokban a miénktől. Apámat például 1940-ben behívták Kőrösmezőre, két-három hónapig valamit dolgoztak, aztán hazaküldték az egész csoportot. Apám 51 éves volt már. Ebből is látszik, hogy kezdetben a katonai vezetés is bizonytalankodott, miként hajtsa végre a feladatot. (Később megtalálta a módot!) Úgyhogy kérem, egy honi tábor életének részletes megismerését igénylők elégedjenek meg majd az én bánhidai beszámolómmal. De ide kívánczik még egy személyes „szelíd” példám, ha röviden is. 1943 őszén egy menetszázadhoz vezényeltek Bácsszentivánra. Parancsnokunk Wodiáner főhadnagy, (sajnos sem keresztnévére, sem a század számára nem emlékszem). Arra azonban igen, hogy a pletyka szerint Horthynének távoli rokona s ezért nem is küldik ki velünk a frontra. Nos, az itteniek azzal fogadtak, hogy ez a néhány hét valóságos üdülés lesz, mert a főhadnagy igen jól bánik velünk és éppen hogy az a keretlegény kap büntetést, aki gorombáskodik a munkaszolgálatosokkal. Igaz, amint megérkeztünk a front mögötti Proszkurovba, a teljes Wodiáner-keretet pillanatok leváltották. Nem emlékszem azonban olyasmire, hogy az új főhadnagy bántott volna bármelyikünket is. S még egy visszaemlékezés honi táborra. Egy olvasói levél, amely a Magyar Nemzet szerkesztőségébe érkezett 1992 augusztusában válaszul arra, hogy Bánhidáról írtam lapomban. A levél címe: „Nem tettek rá még egy lapáttal.” Egyebek között így írt:

”Jómagam 1944 áprilisában lettem munkaszolgálatos. Hamar felismertem, hogy ugyanazon hadsereg kebelén belül „kétféle” munkaszolgálat létezik. Az egyik a honi, amelynek keretében az előljárók kevés kivételtől eltekintve, nem teszik túl magukat a szabályzatban előírtakon, csupán a „hagyományos” szekatúrákat rendezik a légénységi állománnyal. A munkaszolgálat keményebb változata a fronterületi, ahol a parancsnokok és beosztottaik Isten után az elsőeknek tekintendők, hacsak nem számítták magukat annak elébe.

A mai olvasónak idillikusnak tűnhet mindaz, amiről írok. Még egyszer hangsúlyozom, hogy a honi munkaszolgálat – a külső hatásokat is figyelembe véve – elviselhetőbb volt, mint a Kárpátokon túli, ahol a keretlegények parancsnoki szemhunyással kényük-kedvük szerint gyötörhették mindazokat, akiket származásuk miatt vagy politikai okokból a munkaszolgálatosok közé soroltak.”

Nincs áttekintésem azoknak a századoknak a sorsáról, amelyek itthon dolgoztak, arról se tudok, hogy valaki ezt az óriási munkát elvégezte volna. De még egy, a honi témakörhöz kapcsolódó adalékot ismerek. Miközben én már szovjet hadifogságban róttam az ukrán mezőket, menetszázadom – amellyel kijöttem, s ahol becslésem szerint mintegy harminc volt bányaidai szolgált – vonult tovább vissza, hazafelé. Előbb az északi Kárpátokban dolgozott, majd átvezényelték Békés megyébe. A szovjet csapatok azonban már 1944 vége felé áttörtek a déli Kárpátokon, s a fiúk itt hamar felszabadultak. Információs forrásom e tekintetben Dénes György volt, aki végig talpalta ezt a Bányida - Ukrajna - Békés megye utat. Nagyobb atrocitások nélkül. Lehet, voltak honi századok, amelyek sötétebb emléket hagytak maguk után, mint amilyeneket én festek, de globálisan ez a különbség megvolt – ha határvonalat próbálunk húzni –Szálasi hatalomra jutásáig.

A munkaszolgálatos sors másik földrajzi zónája, a Don-kanyar. Hatalmas irodalma van e frontszakasz zsidó és keresztény századainak szenvedéseiről, én hadd idézzem csak nagybacsoni Nagy Vilmos hadügyminiszter (ember az embertelenségben) visszaemlékezéseinek néhány a doni látogatását követő intézkedéseiről írott sorát. „Meggzúnttettem a munkaszolgálatosok fogolykénti kezelését. Elrendeltem, hogy ellátásuk megfelelő legyen. A megkívánt munkateljesítményt ne éhező emberoncokból kényszerítsék ki. Elrendeltem, hogy a betegeket és a szolgálatra alkalmatlanokat azonnal le kell szerelni. Eltíttottam a rossz bánásmódot és a testi fenytést.” Nem véletlen, hogy a németek és a magyar szélsőjobb nyomására 1943-ban Horthynak le kellett váltania a minisztert.

A következő terület, amely belevéste nevét a munkaszolgálat – egyben a második világháború magyar történetébe, a bori rézbánya. Mintegy hatezer, jórészt zsidó származású besorozott dolgozott itt, de voltak erdélyi székely szombatosokból és a fegyverfogást megtagadó Jehova tanúiból összeállított századok is. Rövid előtörténet: miután a németek lerohanták Jugoszláviát, kezükbe vették ezt a gazdag nyersanyagforrást, munkaerőre volt szükségük. Üzletet kötöttek a magyar kormánnyal és „bérbe kaptak” hatezer embert. Ezzel kialakult egy újabb horror-színhely. SS-hajcsárok kezén a bányában: emberek dolgoznak saját készítésű fapapucsban, olykor térdig vízben, gyilkos a hajsza – a lakótáborban barbár magyar keret őrzetében: verések, kikötések, kivégzések. De 1944 őszén Románián át közelednek a szovjet csapatok, a németek kiűrik a bánya-tábor. Két oszlopban indítják nyugat felé a munkaszolgálatosokat. Az egyiknek szerencséje van, jugoszláv partizánok felszabadítják őket, a legvéresebb kezű keretlegényeket kivégzik. Vannak muszosok, akik beállnak harcolni a németek ellen. A másik oszlop a dunántúli halálmenet része lesz: már ott a közelben, Cservenkánál német és bosnyák SS osztagok agyonlőnek több mint ötszázat a menetelők közül. Az ország kettéoszlik több értelemben is. Keleten már a szovjet erők nyomulnak előre. Nyugaton – fogyó területen ugyan – német, nácibarát és nyilas uralom: folytatják a kilátástalan, esztelen háborút, az üldözéseket, az

emberirtást. (Erre bennünket közvetlenül érintő példát mondok majd el a Bánhida utóéletéről szóló részben.) Kettéválik az ország más értelemben is: Szálasiék ugyan felbomlasztják az addigi munkaszolgálatos rendszert, de azok a századok, amelyeknek sikerül fenntartani integritásukat, meg tudják őrizni a legénység életét is. Mi több, most már maga a hadügyminisztérium szervez behívásokat, hogy munkásszázadok keretében megóvhassa zsidó férfiak életét.

Ezzel befejeztem annak a háttérnek, azoknak a történelmi körülményeknek a felfestését, melyek közepette a bánhidai munkatábor is élt. Térjünk hát vissza az erőműhöz, ahhoz az időhöz, amikor én itt a munkát elkezdtem, 1941-hez.

Élet a barakkokban és a tavon

A nádas

A legkönnyebb és legkellemesebb munka a szivattyúházi ügyelet volt. A tó egyik oldalán az erőmű nem túlságosan szép látványa, körül víz, mögötte nádas, a harmincas évek végén még szinte érintetlenül: halak, békák, vízimadarak. Aki olyan szerencsés volt, hogy a szivattyúházhoz került (csak néhány öregkatonának jutott ez a kiváltság) szabadabbnak érezhette magát. Arra kellett ügyelnie, hogy működjön a motor. Akkoriban, 1941-től két-három évig bővítették a bánhidai erőművet, s mert a több turbina több hűtővizet kívánt, meg kellett nagyobbítani a tavat: ide helyezték a II/4-es munkaszolgálatos századot 1941 végén, néhány hetes komáromi átmenet után engem is. Visszaemlékezéseimnek ehhez a részéhez érve beszélgettem hajdani bánhidai bajtársakkal, köztük Keresztes Tiborral (aki mint a Közgazdasági és Jogi Kiadó igazgatója ment a nyolcvanas évek elején nyugdíjba), s a múlt idézgetése közben ezt mondta:

– Te, ez értelmes munka volt!

– Értelmes? – csodálkoztam rá. De aztán igazat adtam neki.

Valóban, önmagában mérve. Célja volt, hol igen kemény, hol könnyebb feladatokkal, de tudtuk mit csinálunk, megtanultunk egyet, s mást, és szükség volt ránk. Ha az olvasó ma elmegy Tatára, és nem Tata felé halad tovább, hanem lekenyárodik Környe irányába, megtalálja az erőművet és mellette a tavat. Partján, amelyet mi építettünk, rézsűztünk, pátyolgattunk, hétvégi horgászházak sorakoznak egymás hegyén-hátán. Csak az öregek emlékeznek arra, hogy ez a megnagyobbított tó a II/4-es közérdekű munkaszolgálatos század keze nyomát viseli.

Az értelmes jelzőért mégis némi magyarázattal tartozom. A rendszert, amely bennünket sárga karszalagos, kiszolgáltatott lapátolókká minősített, természetesen nem tartottuk s nem neveztük értelmesnek... Csak ha a bánhidai munkát a politikai körülményektől elvonatkoztatom.

Értelmes munka – mondtuk. Ha eltekintünk az akkori világhelyzettől és a magyar valóságtól.

Az olvasó a következő oldalakon a háborús évekről, egy zsidó munkásszázad életéről kap képet az én élményeimmel kapcsolatosan.

Végig szerencsém volt (ha így lehet nevezni három háborús évet és az azt követő ugyanannyi hadifogságot). Amikor néhány tízezer zsidó muszost a Donig vittek, nekünk kétszázunknak Bánhidán és sok másnak az itthoni munkatáborokban nem volt veszélyben az életünk. Amikor viszont itthon kezdett romlani a helyzet, én már kint vonultam a magyar és német egységekkel Ukrajnában és Lengyelországban bántódás nélkül. Komárom helyett kikerülhettem volna 1941-ben vagy 42-ben az ukrainai front akkori szörnyeteg világába, de az én kartonomra valaki valahol Komáromot írt. Őrzöm a fényképet: hetyke katona áll a komáromi Öregvár udvarán, félrecsapott sapka, egyenruha. Ha valaki azonban tüzetesen megnézi, hiába keresi ennek az érettségizett fiúnak a zubbonyán a karpaszományt. Pedig ezzel az iskolai végzettséggel akkor ez járt volna: bevonuláskor színes alapú ezüst csík, majd gyors előmenetel, hadapród őrmesterség és zászlósként szerel le két év után az illető. Zsidók azonban 1941-ben már nem viselhettek karpaszományt.

Néhány hétig itt tartózkodtunk. Gyakorlatilag úgy kezeltek, mint az újoncokat: alaki kiképzés, jobbra át, balra át, menet indulj! De a fegyverforgatás helyett mindenféle himi-humi munka. Össze-vissza, ami jött, amit igényeltek valahol. Egyszer falazást vállaltam. Soha azelőtt nem raktam téglát, de negyedmagammal kimehettem egész napra, s ez némi szabadságot jelentett. Úgy jártunk ezzel a munkával egyébként, mint a Vonósnégyes című kabaré tréfa szereplői: mindenki azt hitte, hogy a másik három tud hegedülni. Máskor követ hordtunk egy hegyoldalra. Azt hiszem, ez már áltevékenység, a mindenáron való foglalkoztatás esete volt. Öt óra után viszont kimenő a városba. A laktanya kapujánál az ügyeletes őrmester velünk is csak oly mértékben szórakozott, mint másokkal: megnézte, hogy megvan-e a bakancs talpán minden szög, zsebünkben húszfilléres, ha valami baj esetén telefonálni akartunk, és óvszer, ha netán kuplerájba mennénk. Este a kintinban ital és sütemény, zökkenő nélkül kiszolgáltak, a bérlő egy hivatásos altiszt. Felesége örült minden bevételnek. Nem barátkozott velünk senki, mi sem másokkal. Elkezdődött az elszigetelődés. Esténként összegyűltünk az egyik hálótérben és a cionista indulót énekeltük. Azelőtt soha nem hallottam.

Komárom rövid átmeneti állomás. Hamarosan Bánhidára vittek bennünket. Három barakk állt az erőmű közvetlen közelében, a tó és a falu szomszédságában a Környére vezető út mentén. Az öregkatonák, a nálunk 1-2 évvel idősebbek, akiket 1940-ben hívtak be, faelemekből már korábban összerakták a barakkokat, felállították a priccseket, minden szükségést előkészítettek. Nekünk csak a szalmazsákokat kellett jó szögletesre tömni (ezt már a cserkészeknél megtanultam). S elkezdődött a kiképzéssel vegyes munka. Kissé összerosódnak az első idők színei. Örök mosolygós csoportképet és maradtak durva emlékeim. Hideg van, sötét, kint dolgozom a tónál, vagy menetelek a környei országúton: Jobbról lovasság! Balról harckocsik! Ilyenkor lehasalsz.

Vajon destruktív, vagyis a nemzeti érzést, a társadalmi rendet, a haza érdekeit aláásni szándékozó ember voltam én, bármelyik barátom, rokonom, ismerősöm, mint azt a zsidótörvényekre alapuló katonai utasítások tartalmazták? Tegyük föl, hogy ezt mondják nekünk 1939-ben vagy 1941-ben: Fiúk, vissza kell szerezni az

elszakított magyar területeket! Ugyanúgy fegyvert fogtunk volna, mint bárki más.¹ Kimentünk volna a szovjet frontra is, mint a többi magyar baka, tisztos vagy tiszt. Melyikünk örömkatonaként, a másik félve, keservesen, de az átlag nem lett volna más, mint a többi. A katonáskodás a társadalmi élet része, és az asszimilálódott zsidóság ugyanúgy részt vett volna a második világháborúban, ahogyan az elsőben tette. Csakhogy ezúttal valami bonyolította a helyzetet. Magyarország Hitler mellé állt, tőle várta az ország-gyarápítást. Amikor nálunk az első zsidótörvény megszületett, Németországban és Ausztriában már ott éktelenkedett sok üzletben a felirat: „Zsidó”. Ide az árjáknak nem volt szabad belépniük. Lezajlott a német kristályéjszaka, amelyen csaknem valamennyi német zsinagógát felgyújtották. Nyilvánvaló lett, hogy ha Hitler győz, vége az egész európai zsidóságnak. Milyen lelkiállapotban harcoltunk volna ennek a Németországnak a győzelméért?

1941. július 29-én az I. hadtestparancsnokság javaslatot terjesztett elő a Honvédelmi Minisztériumnak: az I. és a IX. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljhoz 1941 októberében kétéves szolgálatra bevonuló zsidókat – közöttük engem – „közismert faji tulajdonságaik”-ra való tekintettel, fegyelmi okokból ne Budapesten és Esztergom-táborban, hanem a fővárostól távol helyezték el. A felterjesztés megemlítette még a behívottak lázongó hajlamait, valamint a törvényes rendfenntartásra irányuló szabályok kijátszását. Végül javasolta, hogy a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljakhoz beosztott keresztény keretet szabályosan ismétlődő időszakonként váltsák fel, hogy a zsidók e becsületes embereket ne döntsék romlásba.

Kutatok magamban. Vajon milyen közismert faji tulajdonságaim tettek volna alkalmatlanná a fegyveres szolgálatra magyar hazámért? Mennyivel lettem volna rosszabb katona, mint más pesti fiúk, mondjuk keresztény vallású gimnáziumi osztálytársaim? Nem tudom, nem próbálhattuk ki.

Egy példát azonban hadd mondjak ellenérvül. Barátom, volt gimnáziumi osztály- és cserkészársam, Nemes László, azóta több kitűnő regény szerzője 1940-ben kivándorolt Izraelbe. Ott a háború kitörésekor önként jelentkezett az angol hadseregbe, hogy Hitler ellen harcoljon. Palesztina ekkor még brit kézen volt. Végigküzdötte a sivatagi háborút, majd 1946-ban hazajött. Teltek az évtizedek. A Rákosi időkben nem volt éppen előnyös – bár sohasem hallgatta el –, hogy valaki a háború alatt egy imperialista ország seregében szolgált. De ez is megváltozott. 1991-ben végre átvehette Nagy-Britannia budapesti nagykövetségétől a hajdan megszolgált katonai kitüntetést. Ennyit az ő faji tulajdonságairól. Zsidótörvények, hátrányos megkülönböztetés nélkül – mindezt itthon is megtehetette volna.

¹ Kárpátalja 1939. márciusi visszafoglalásakor az általam gyűjtött adatok szerint a honvédségnek legalább egy izraelita vallású elesett katonája volt. (Kárpátalja visszafoglalásának részletes katonai története máig nem lett feldolgozva, egyébként 1939. márciusában a honvédségnek nagyobbak voltak a véres veszteségei, mint 1941. áprilisában, a délvidéki hadjárat alatt.) Az általam talált elesett zsidó katona Fränkel Nándor volt a 24. határvadász zászlóalj állományából, aki Fancsika előtt halt meg 1939. március 15-én a csehszlovák LT vz. 35 harcokkal vívott ütközetben. Ahogy többi hősi halott bajtársát, posztumusz őt is a Magyar Kis Ezüst Vitézségi Éremmel tüntették ki – *B. Stenge Csaba*.

Ha egészében tekintem a két bányai évet – 1941 ősztől 1943 őszéig – olyan volt a sorsunk, amilyen egy szigorúan, de nem embertelenül kezelt honvédszáznál lehetett. Arra a bizonyos értelmes munkára szükség volt. A bányai erőmű látta el Budapestet árammal, nem arra törekedtek tehát, hogy tönkretessenek bennünket. Az volt a cél, hogy a bővítés készüljön el időre. Ez az erőmű érdeke, tisztjeinké is, akik lehet, kaptak külön juttatást a teljesítményért az igazgatóságtól. Nekünk is kijárt a kalóriapótlék. Nem emberi roncokra volt tehát szükség, hanem a két kezünkre. S ez a józan belátás érvényesült gyakorlatilag a bányai tábor felosztásáig, 1944 végéig, a dunántúli halálmenetek megindulásáig.

Odaérkezésünkkor a tó déli fele eredeti szépségében ringott: nádas, vízi madarak, békák, csík, kövér halak. Érintetlen természet. Csakhogy jött a parancs: a tavat meg kell nagyobbítani, a nádat kiirtani, a beton mólót meghosszabbítani, hogy az erőmű hűtővize nagyobb utat tehessen meg. A feladat: szádfallal elválasztani a tótól a nádat, kiszivattyúzni innen a vizet, a nádat kiirtani, az iszapot kiemelni, majd a fal eltüntetésével ezt a részt is elárasztani, a tavat ennyivel kibővíteni.

Kasza és csille

Megérkezve a századdal, tehát a húszas születésű, katonaköteles, velem együtt behívott bajtársaimmal 1941 vége felé kemény időknek néztünk elébe. A munka napi 12 óra hosszát tartott, 8 óra egyhuzamban, majd a bevonulás, pihenés, utána még 4. Eközben – mert katonáskodni is kellett – folyt az alaki kiképzés. Menetelés, hátra-arc és a többi figura a Környére vezető országúton. Itt kellett tovább tanulgatni az egyszerre lépést, a megállást és az indulást, a fekdőjöt és a kúszást. Minden bizonnyal ugyanezt gyakorolták másutt a fegyveres szolgálatra behívott újoncok is. Kétféle munkában vettem részt ezen a télen, olyasmit tanultam meg, amit azelőtt nem tudtam: kaszálni és betonvasat hajlítani. Igen, kaszálni. Télen. Volt közöttünk olyan falusi fiú, a közeli községekből és a Felvidékről, akinek ez nem volt újdonság. Én ekkor fogtam először kaszanyelet, de hát vita nincs. Egy munkaszolgálatos egyébként is értsen mindenhez, sosem lehet tudni, mikor mi a jó. A szádfallal elválasztott rész, a nádas vize befagyott. Rámentünk a jégre és vágtuk a nádat, hogy ha kitavasodik, ásóval kitermelhessük, mélyíthessük a medret. Megtanultam.

Nem értem volna utol ugyan annak a dalnak a hősét, aki ezt mondta: „Vagyok olyan legény, mint te, vágok olyan rendet, mint te!” De azért haladtunk. A jég hol vastag, hol vékonyabb. Olykor beszakadt a lábunk alatt. Aki így járt, bemehetett a barakkba kapcát váltani. A betonvasat egy hideg hodályban hajlítottuk. Középen fűrészporos kályha igyekezett legalább egy-két méternyire felmelegíteni a levegőt. Testi-lelki jóbarátommá lett Szmuk Sándorral együtt dolgoztunk e minőségben. Ő maga kész energetikus mérnök volt már akkor, s legalább megtanulta, hogyan kell az erőművet szolgáló betoncölöpöket, pallókat, a pilótákat és padlókat készíteni. A betont a másik csoport öntötte. Készültünk a tavaszra.

Amint kitavaszkodott, nekiestünk a learatott nádasnak. Szivattyúink szorgalmasan szippantották a vizet, s végül maradt a tocsogó mocsár, helyenként éles, tühegyes nádcsonkokkal és a gyökerekkel kétségbeesetten a talajba kapaszkodó torzsák-

kal. Az emlékül maradt korabeli fényképeken is látszik, nehéz munka volt. Keskeny-vágányú iparvasúti síneket raktunk le a magas parton, töltéseken, fönt gördültek a csillék, mi lent lapáttal kiemeltünk egy-egy több kilós, nedves sár- és gyökéradagot, feldobtuk a csillébe. Ha megtelt eltolták, ahol lehetett motoros csörlő húzta.

Hosszúnyelű kaparókkal kotortuk a csilléből a sarat, a kitermelt anyaggal feltöltöttük a rézsút. Így készült a Centrál-tó máig álló új partja. Megadták a napi csillénormát, s vajon rossz néven vehető-e tőlünk, hogy ott csaltunk, ahol tudtunk? Akkor vettünk ki nem hivatalos pihenőt, amikor nem figyeltek oda. Legalábbis enyhítettünk az iramon. Veszélyhelyzet elmúltával szájról-szájra járt a jelszó: Hosszú Samu! Ha meghallotta egy tisztas, nem tudhatta mi ez, csak a műveltebb elemek értették a német szójátékot: langsam. Lassan.

Ha hagytuk volna, talán egy nyár alatt újra ott ring előtünk a nádas. Ugyanezt mondta a munkavezetőség kissé bürokratikus nyelven fogalmazott jelentése, a tatabányai Helytörténeti Múzeumból 1988-ban kiásott dokumentum: „A tavasz beálltával a télen learatott nád újból előretört, és a munkálatok területén először is a kilátást akadályozta, különösen a kitűzési munkálatoknál, másodszor pedig a nádterület kitermelésénél jelentős térfogatot vett volna fel a kiszállított csillékben. Ezért a nádasat levágtuk, június hó 11-ig 62 100 m² területen. Ezen zöld és erősen leveles nádat kiszáradása után felperzseltük. A kitermelődő terület egy részén, a kerülő árok oldalán kb. 6 500 m² területen még nem sikerült ezt a nádat levágnunk, mivel az ott dolgozó legénység 1 m-re az iszapba süllyedt, és ezen területen való mozgás a teljes víztelelenségig egyelőre lehetetlen.”

Őszintén szólva elmosódott a kép, de a tatabányai dokumentumok arra is emlékeztetnek, hogy eközben voltak másfajta – nem a főtörzsörmeister vagy a szakaszvezető úr szórakozásaiból fakadó – izgalmas éjszakáink. A kerülő árok és munkahe-lyünk közötti töltést a tavaszi olvadás és esők állandóan veszélyeztették, tekintve, hogy az Által-ér volt zsilipjeit teljesen lezártuk, és minden vizet a kerülő ároknak kellett levezetnie. A kerülő árok 6 m³ mp-kénti vízmennyiséget nem igen tudott levezetni, és ezért a tópart túlsó végén, közvetlenül a szádfalazás mögött a kerülő árok töltését kénytelenek voltunk áttörni, hogy megakadályozzuk a víznek a munkahe-lyünkre való betörését, mely ugyan két ízben megtörtént, és ezen betörési helyeket szádfallal voltunk kénytelenek megerősíteni. Számos esetben kellett a munkásszárad legénységének éjjel a kerülő árok töltéséhez kivonulni, hogy a vízáttörést megakadályozza. Helyzetünket súlyosbította az a körülmény, hogy a felső zsilip felett elterülő völgyön keresztül futó Által-ér bal partja egészen alacsony volt és a felülről érkező víz kb. 500 méteres szakaszon a völgyön keresztül a munkahelyünkre zúdult. Ezért az ottani földtulajdonos bejegyzésével a munkásszárad földgátakat húzott, hogy megakadályozza az Által-ér vízének e völgybe való bejutását. Ezen árvízmentési munkálatokra az Által-ér partján összesen 1179 munkanapot fordítottunk – hangzott a jelentés.

A tavi munkához utász kiképzést kaptunk, másként nem tudtuk volna teljesíteni a feladatot. Megtanultuk, miként kell pontonhidat vagy keskeny gyors rohamhidat építeni, ladikozni, cölöpöt verni. Manapság, amikor a hadsereg gépekkel építi a hidakat, talán csak a hadtörténészek tudnak arról a hajtásról, keserves bajlódásról, amely az utászok osztályrésze volt. Nem szólva – ezzel Bánhidán természetesen nem találkoz-

tunk – a pergőtűzről, amellyel az ellenség a folyókon hidat verő egységeket lövi. Az ilyen gyakorlat azonban békésebb körülmények között is alkalmat nyújt a legénység megtáncoltatására. Amíg megtanultam, hogyan kell csákyázni, vagyis előre mozgatni a pontont, az éles vasperemtől combom véraláfutásokkal lett teli. A hídépítéshez szükséges gerendákat és pallókat futva kellett vinni, mert minél gyorsabban készül el a híd háború esetén, annál kevesebb az áldozat, és annál előbb kelhetnek át a csapatok. Később olvastam valahol, hogy inkább egy vödör izzadság a gyakorlótéren, mint egy csöpp vér a harctéren. De vajon bennünket éppen egy vödörnyi izzadság erejéig futtattak, vagy hosszabb ideig? Nem tudom.

Az utásztudományra valóban nagy szükség volt a munkához. A pontonokon a tófenékből kiemelt iszapot is szállítottuk és ebből lapátoltuk ki a partra. Két ilyen ponton gerendákkal összekapcsolva, pallókkal kirakva egy hídtagot alkot. Az erőmű salakterén másfajta munka folyt: ott bent keresztény munkás és zsidó munkaszolgálatos egyaránt osztozott a pocsék feladaton. A salaktér fölötti rácson, amíg egy-egy rövid munkaszakasz tartott, a nagy forróságban megsült a krumpli.

Úgy 1943-ra belejöttünk a munkába, és a nyári hónapokban a tavon egy szál fűdőgyatában dolgoztunk. Szerettem a ladikozást, ezt az ismeretemet később a Dunán és a Balatonon kamatoztathattam, amíg voltak olyan csónakok, amelyeket a hátsó peremen ülve egy evezővel hajt és kormányoz az ember. Ez az az idő, 1942 közepétől 1943 őszéig, amikor a kilengéseket tiltó nagybacsoni Nagy Vilmos a honvédelmi miniszter, az olaszok kiugranak a háborúból, s túl vagyunk a sztálingrádi csatán, Horthy Mikós kormányzó és Kállay Miklós miniszterelnök tapogatózik az angolszakszoknál. Egy alkalommal két magas rangú tiszt látogatta meg a barakkbort. Suttogva terjedt a hír: a minisztériumból jöttek ellenőrizni, jól bánnak-e velünk.

Valószínűleg elégedetten mentek el, mert Bánhidán nem voltak nagyobb bajok. Az erőmű nevében Péchy Pál másodigazgató nyilvános elismerő ünnepséget is rendezett, amelyen természetesen tisztjeink és a munkavezetők kaptak dicséretet, de mi is érthettünk a szóból. Így történhetett, hogy amikor T. szakaszvezető ácskapoccsal megfenyegette, majdnem leütötte Keresztes Tibort, ő – ellentétben a legtöbb beijedt, száját kinyitni sem merő fiúval – kihallgatásra ment panaszával, ami a szolgálati szabályzat értelmében elvileg mindannyiunk jogában állt. És a szakaszvezető háromheti elzárást kapott. Nem sok példa volt akkoriban az ilyesmire, de előfordult. Sajnos, a németek bevonulása után sok tiszt, altiszt és tisztes, akit hasonló vagy ennél súlyosabb kilengésért felfüggesztettek vagy megbüntettek, kiszabadult. Visszamentek a munkásszázadhoz és fizettek.

Nóta az élen

Munkára zárt egységben vonultunk, egy-kettő, egy-kettő, olykor végig a falun, ilyenkor felhangzott a parancs: Nóta az élen! Kétségtelen, nótára jobban megy a menetelés: "Ugye fiúk, szép élet a katonaelet... Olykor, ha jól emlékszem, ordenáré szövegeket is énekeltettek velünk, feltehetően a bánhidaiak megbotránkoztatására, hogy azt mondja: „A tatai kuplerájban szól a zongora....” Azért a tataiban, mert ez a

város volt a szomszédban, egyébként mindenütt az országban más-más helységnévvel fűjték ezt az indulót.

Volt még egy menetelő nótánk, amelyre külön kitérek. Így szólt: „Fenyő, fenyő, jaj de magas fenyő./ Miért nincsen nálunk este kimenő./ Megtiltotta a főhadnagy úr / Így talán a munkásszárad mégis rendet tanul./ Fenyő, fenyő, jaj de magas fenyő./ Ezért nincsen nálunk este kimenő.” Volt esti kimenő a faluba. De, mint minden honvédszázadnál is, a parancsnokok játszottak vele, fegyelmező eszköznek (vagy kitolásnak) használták időleges eltiltását, engedélyezését. Különben én például nem látozhattam volna meg felsőgallai ismerőseimet, egy vasúti tiszt házaspárt, nem vásárolhattam volna Bíróék fűszer üzletében (fiuk velünk szolgált). Mi több, a negyvenkettőről negyvenháromra forduló télen a főhadnagy megengedte, hogy a hazulról lehozott lécekkel sielni menjünk a környékre. Általában századunk életének jellege a munka mellett katonás. S nem hiszem, hogy ezzel az országban egyedül álltunk volna, hiszen ilyen volt eleve a kmsz-szervezet. A honvédségbe beletagozódva zajlott életünk. A nóta az élen, vezényszó, a zárt rendben menetelés, az alaki gyakorlatok (melyeken minden újonc honvédnek is át kell esnie), a kimenő a faluba, az eltávozási lehetőség, ha nem is túl sűrűn, haza Budapestre. (Általában kevesebb eltávozást kaphattunk, mint a honvéd századok tagjai, hogy valami különbség azért legyen ebben is.) Maga az egyenruha is ezt jelezte. Főhadnagyunk a szolgálati szabályoknak megfelelően reggelenként kihallgatást tartott. Felsorakozott a szolgálat, panasz, gyengélkedés, eltávozás kérése. Megállt minden egyes előtt, tisztelgett, meghallgatta, tisztelgett, tovább lépett. Mögötte az írnok – Vasadi Pál (becenevén Bonzó) munkaszolgálatos – jegyezte utasításait. S itt ismét csak visszatérek arra a bizonyos „destruktív” jelzőre, a munkaszolgálat kitalálóinak távolságtartási tételére. A főhadnagy és Vasadi mintegy két és fél esztendő együtt voltak a századirodán, a munka természetesen megkövetelte az együttműködést, s ez nekünk csak javunkra vált. Bonzó korrekten, jól dolgozott, anélkül, hogy bárki, bárhol ez ellen kifogást emelt, vagy a főhadnagy úr lelkét, tudatát ettől valami kár érte volna. (Lásd a „zsidótörvényt”.) Csak a vége felé vetődött árnyék e viszonyra, ezt azonban majd elmondja maga Vasadi egy írásban, amelyet örököltem tőle, s később, a bajtársaim emlékeztéseinek szánt fejezetbe iktatok.

Messziről tehát egyáltalán nem különböztünk valamilyen igazi katonai egységtől. De 1942-ben ez a látvány megváltozott: egy szép napon a század eltávozást kapott. Ez egyszer a hír nem szerzett örömet. Civil ruháért engedtek haza, a mundért leszedték rólunk. Eddig katonaruhában jártunk és dolgoztunk, de hogy az Istenért össze ne tévesszenek a rendes, becsületes jó magyar katonákkal, egyenruhánkon már hónapok óta sárga karszalag virított, a középkori sárga folt megalázó utóda, mely lábbal tapossa az emberi méltóságot, és nem ránk, hanem az akkori honvédségre hozott szégyent.

Megelőztük az 1944-es sárga csillag rendeletet. Így lehetett csak eltávozáskor hazajönni Pestre, s kötelező lett volna otthon is ekként járni. Hát a pályaudvarig, ahol katonai kirendeltség működött és ellenőrizték papírjainkat, még viseltem. Aztán fűtültem sárga karszalaggal végigmenni a Baross utcán. Egyébként is, ha a vonat megállt Kelenföld előtt (gyakran utaztam egy-egy marhavagon peronján, attól függetlenül, milyen szerelvény indult hamarabb Bánhidáról), szépen leugrottam, lefutottam

a töltésen az első villamosmegállóig. Nem volt az a baka – zsidó vagy keresztény –, aki ne kerülte volna el szívesen a bakafántoskodó pályaudvari ellenőrzést, tábori csendőröket.

Ha ma valakinek azt mondom, hogy levethettük a mundért, nyilván megkérdezi: miért nem örültünk? Amióta világ a világ, az örömkatonákon és a hivatásosokon kívül mindenki boldog, ha lerakhatja az egyenruhát. Csakhogy ez más volt. Nem le-szerelés a szó hagyományos értelmében, hanem átszerelés, a megalázásnak, a különbségtetésnek következő fokozata. Gyakorlatilag 1942-ben hozták végleg tető alá azokat a törvényeket, amelyek 1944-45-ig a korlátlan német és nyilas uralom végéig voltak érvényben. Ennek lecsapódása átöltöztetésünk civilbe. Így folytattuk a munkát.

Egri színeváltozása

Lett azonban nálunk egy érdekes mellékszövege a ruhacserének: egy tisztos különös színeváltozása. Egri szakaszvezető vidékről került a hadseregbe, birkapásztor vagy valami ilyesmi volt. Nagydarab, meglehetősen bárdolatlan fiatal férfi, lapátte-nyerei máig is előttem vannak, amint menetelés közben testével párhuzamosan előre-hátra mozgatja. Bezupált, a hírhedt „örmestergyártó” Jutason kiképezték, aztán hozzánk került, nyilván igen csekély szellemi felkészültsége miatt. Mondták, a munkásszázadokhoz olyan tisztet, altisztet, tiszteseket küldtek, akiktől másutt keveset várhattak. Ez az ember meglehetősen durva és igen műveletlen volt. Önök helyett így mondta: Önökök. Egy bajtársamat, Félix Lászlót egyszer pofon is ütötte. Mégis, ő az a keretlegény, akire ma is megbecsüléssel gondolok. Érdekes lélektani jelenségnek voltunk tanúi az ő esetében. Arra oktatták Jutason, hogy a baka olyan, mint a gép. A katonai erények legfontosabbika a parancs maradéktalan és gondolkodás nélküli teljesítése, az előljáró tisztelete. S ekként nevelt ő is bennünket. De amint civilbe öltözött a század, Egri szakaszvezetőt mintha kicserélték volna. Kiderült, hogy nem érdekelt, milyen vallásúak vagyunk, addig katonának tekintett bennünket, akiket be kell törni. De civilekkel mit kezdjen? S tudat alatt talán ez mozdult meg benne: ilyen megalázottakat? E szedett-vedett, össze-vissza öltözött társasággal mit csináljon? Az egyenruha lehúzását méltatlannak tartotta, e fordulat felszabadította egészségesebb énjét, aminek általában nincs sok köze az iskolai műveltséghez. Ettől kezdve nem jutasi kiképzőnk, hanem egyfajta barátunk lett. Szabó főtörzs ezután is kivonultatott bennünket a környei útra esti menetgyakorlatokra, de Egri, ha történetesen rábízta a vezényletet, feszes vigyázz-állásban átvette a parancsot, sorakoztatott és valóban kivonultatott bennünket a megjelölt helyre. Amint azonban a Környe felé vezető úton a dombok mögé értünk, megállította és leültette a századot. Pihenjetek!

Időnként vezényszavakat ordított, hadd hallatsszon el a barakkokig. Amint letelt az idő, visszavonultunk. Nóta az élen, a mindenségit! S most gondoljon az olvasó arra, amiről korábban a nótákkal kapcsolatban spekulálgattam. Majd a kilencvenes években, amikor hárman ismét találkozgatunk, felelevenítjük a múltakat, Vasadi Pali elmondja, hogy maga a főhadnagy is igyekezett húzni az átöltöztetés idejét, s csak

az utolsó pillanatban adta ki az utasítást. S lett a civil ruha – sárga karszalag együttese az öltözetünk. A keret tehát – kivéve azt a két-három szadistát, aki itt szerette volna kiélni ösztöneit – röstellte, hogy ezután nem egyenruhás egység, hanem valamilyen „civil bagázs” mellett szolgál.

Egri átváltozása nem állt meg a bánásmódnál. Ekkortájt már meg mertük neki mondani, hogy az Ön többes száma az Önök, mi több, arra ösztönöztük, hogy vizsgáljon le néhány további iskolai osztályból. Így is tett. Vasárnap délutánonként egy-egy muszos foglalkozott vele, előkészítette magyar nyelvvizgára, a megpofozott Félix pedig számtanra. A háború után Félix László volt munkaszolgálatos a belügy szolgálatába lépett. Segédrendőrként kezdte, végighaladt a létrán, majd a jogon le-doktorált. Már mint tűzoltó főhadnagy meglátogatott egy laktanyát. Ki jelentkezett le nála a bejáratnál? Egri őrmester. Laci megismerte, ő nem. Szó szót követett, felelevenítették a múltat, majd Egri azt kérte a főhadnagy elvtárstól, segítse hozzá, hogy gépkocsivezetői tanfolyamot végezhesen. Félix László főhadnagy a következőt tette: megérdeklődte a személyzeti osztályon, hogy Egri bevallotta-e, hogy keretlegény volt. Mikor bebizonyosodott, hogy mindent őszintén elmondott Bánhidáról, segített neki.

A magyar királyi közérdekű munkaszolgálat országos felügyelője 114597 számú rendelete értelmében a II/4-es munkásszázadhoz három tisztet és 10-12 fő keresztény vezető keretet osztottak be. Birtokomban van a mi keretünk teljes névsora. Húsz fő, bár nem mind egyszerre szolgált Bánhidán: ki elment, ki meghalt, s 1944 vége felé parancsnokváltás is történt. Néhány név már szerepelt, vagy bizonyos vonatkozásban szerepelni fog ezeken az oldalakon, azokat kiírom, a többiét nem, ki tudja, mi történt velük. Tehát: Papp Károly századparancsnok, Szabó Gyula hadnagy a helyettese, aki itt lett karpaszományos őrmesterből tiszt, Szabó László (Api illetve Vaddisznó) főtörzsőrmester majd alhadnagy, Egri József szakaszvezető és még tizenhatan: egy hadapród őrmester, két főtörzsőrmester (Apival hatalomgyakorlásban nem versenyezhettek), négy őrmester, öt szakaszvezető, egy tizedes, két őrvezető és egy honvéd.

Apánk a „vaddisznó”

A keret tagjairól is kellene bővebben írnom, de többségükkel semmilyen személyes kapcsolat se volt, csak néhányukra emlékszem érdemben. Papp főhadnaggyal nem volt semmi bajom, olyan ember, (legalábbis, amíg én ott voltam), „akitől nem kell félni”. Emlékszem egy jelenetre. Helyettesével kijött a munkahelyre, két nyalka katonatiszt, jól szabott ruha, fegyver. Majd kinyitották a pisztolytáskát, elővették belőle a tízórai zsemlét. Inkább ügyvezető alkat, semmint keménykedő parancsnok, de ez azokban az időkben számunkra csak előnyt jelentett. Gonoszsgot két tisztos arcáról tudtam leolvasni. Teszár József, akkor még szakaszvezető 1942 igen kemény telén ötünket sorba állított, (miért minket, nem emlékszem), levetette a kesztyűt: ”Előre nyújtani a kezét és tartani!” Lefagyott volna, ha a parancsnokhelyettes véget nem vet a produkciónak. A másik egy tizedes, aki nagyon szerette az éjjeli riadókat: percek alatt menetkészen, sorakozva állni. Ezt egyébként az egész

hadseregben gyakorolni kellett, kérdés, milyen gyakran, milyen időjárásban. A mi tizedesünk ilyenkor szűrös szemekkel járkált a sorok között, gyanakvó, fenyegető tekintettel. Látszott, élvezi a hatalom e rövidke perceit. De aztán aludni kellett küldeni a társaságot, felsőbb parancs nélkül mást nem tehetett. Csak az arcára volt írva: "Hej, ha azt tehetném, amit szeretnék!" Isten bocsássa meg, de nem sajnáltam, amikor öngyilkos lett.

Jellegzetes figura volt Szabó László főtörzsőrmester, később alhadnagy. (Ez volt a legmagasabb sarzsi, amelyet legénységi állományú egyén elérhetett, ha bezupált.) Hivatásos katonává lett parasztember, a barakkok mellett még disznót is nevelt, maradt a konyháról elég mosléknak való. Nagyhangú „örmester” – típus. Szeretett beszédeket mondani: „En vagyok a ti apátok!” Így nyerte el az „Api” becenevet. Nagy hangja és hatalmaskodása miatt a „Vaddisznó” epitheton ornans-t. Végül is inkább amelyik kutya ugat az nem harap alkat. Peckesen járt, szerette mutatni, hogy ő az úr a háznál, vagy inkább a kakas a szemétdombon. S még egy emlék, amely korántsem csak azért érdekes, mert ő is szerepel benne. Egy levél. Sok évvel ez események után, amikor először vágtam neki a bánhidai múlt papírra vetésének, megkérdeztem néhány barátomat is, mire emlékeznek. Érdekes történetet kaptam Bukarestből, Szmuk bajtárstól, amikor kértem, írjon emlékeiről. Keresztneve románul Alexandru, magyarul Sándor, beceneve Cáli. Mámarosszigeti fiú, nálam két-három évvel idősebb. Behívásakor már kész energetikus mérnök. Apja a háború előtt a román parlamentben képviselő, ő maga belekeveredett a romániai kommunista ifjúsági mozgalomba. Amikor Erdélynek az a része visszatér, lebukik, de a magyar hatóságok úgy vélik, éppen elég büntetés lesz a munkaszolgálat. Így kerül Bánhidára. S leszünk egy életre barátok. Íme Szmuk válaszlevele 1992-ből.

„Api (alias Vaddisznó) nem tudott és nem akart beletörődni abba, hogy a százmérnök (mármint én) – ne hízelegjen, ne istenítsé őt, hacsak másképp nem, szavakban. Állandóan lesben állt – ez természetesen másokra is vonatkozott –, hogy elcsípjén valamivel, megmutassa, neki van a legnagyobb hatalma és persze megtörte egyéniségemet, illetve azt, ami még megmaradt belőle. És ennek is megjött az ideje; volt türelme kívánni, de annál jobban ütött.

Úgy történt, hogy egyszer, amikor szolgálatban voltam, az egyik gyengélkedő nyápic, sovány falusi fiú, aki aznap nem vonult ki, hanem a barakkok körül tisztogatt, jelentkezett nálam és kérte, engedjem, hogy bemenjen a barakkba pihenni és főleg felmelegedni. Körülbelül egy negyedóra rá megérkezett Api, hogy szemlét tartson. Kít találunk a második barakkban, imádkozva a „tefilin”-nel a homlokán... hát az én bajtársamat, aki ezt a metódust találta legjobbnak, hogy megmelegedjen. Amikor Api kérdőre vonta, a fiú mentegetőzött, hogy hát én adtam engedélyt rá. Természetesen nem kezdtem mentegetőzni, Api felhasználta az alkalmat és megbüntetett: másnaptól kezdve már nem az irodába mentem műszaki munkára, hanem a legnehezebb részlegbe, a mocsárlecsapoláshoz. Ez pár napig tartott. Mindig, amikor visszatértünk Api várt az út mentén, illetve várta, hogy elnézést kérjek: szüntesse meg a büntetést. Én amikor megláttam, csupa mosolygós lettem, mint aki a legboldogabb „muszos”. Látva ezt, harmadnap felemelte a büntetést, mocsarat csapoltam mindkét váltásban, tehát 16 órát naponta, hogy ássak, csillét rakjak és 2x12 csileutat tegyek. Mit mondjak, esténként az összeesés előtt álltam, de azért délcegen és

vígan jöttem a sorban, a második váltás befejeztével is. (Csak én tudom, mibe került ez nekem.)

Amikor Api látta, hogy így sem adom be a derekamat, megváltoztatta a büntetést: a barakkokat tisztogató részlegben maradtam, de... én kellett a latrinákat tisztítsam és targoncával vigyem a sz...t a központi emésztőgödörbe. Hát ezt már nem nagyon bírtam. Sem a fizikai munkát, sem a megaláztatást, értem alatta: a bűz annyira átjárta a ruhaneműmet, hogy éjjel is éreztem, sőt részben a szomszédos bajtársaim is, akárhogy is igyekeztem tisztálkodni. Már nem volt egyszerű tartanom magam, akaratom is kezdett ingadozni, illetve az „alteregóm” próbálta magyarázni nekem, hogy csak egy szavamba kerülne – és ez nem is lenne kompromisszum, hanem jogos tett – hogy kérjem a felmentést.

De nem... Nem is volt szükség rá, mert a befolyásos bajtársaim meggyőzték a főhadnagyot, hogy a műszakon összegyűlt munkát senki sem tudja elvégezni és elérték, hogy felfüggeszse a büntetést. Én, megmondom őszintén, csodálkoztam, hogy a főhadnagy, aki általában korrektül viselkedett velem, és nem csak velem, nem lépett önszántából majdnem egy hétig közbe. Úgy látszik ő is tartott egy Apitól.” – zárul Szmuk levele.

Ebben az emlékezésben két érdekesség rejlik. Az egyik az észszerűség, amellyel az erőmű igazgatósága és a századparancsnok azt a szellemi, – és a mi munkánknál nagyon is gyakorlati – értéket kezelte, amely rendelkezésre állt azzal, hogy éppen egy energetikus mérnököt hozott ide a sors. Végül is nem tudom, hogy e döntést felső fokon ki engedélyezte, hogy itt, (jelképesen szólva) ne „követ töressenek orvosokkal”, ne alkalmazzák a „zsídótörvény” kártevő ostobaságát hanem a tudást arra használják, amire való. A levél másik érdekessége ennek a két embernek a presztízsharca. Hadd jegyezzem meg, a főtörzs itt sem azt tette, ami a Donnál talán megtörtént volna.

A háború után az alhadnagy is népbíróság elé került, de ezt 1947-ben hallottam, amikor a hadifogságból hazajöttem és a tárgyalások régen lezajlottak. Nemcsak felmentették, hanem a fiúk, akik tanúként szerepeltek, még szekeret és lovat is vettek neki. Vasadi Pál beszélt el (1991-ben, amikor ezeket az emlékeket idéztük), hogy főtörzsrőrmesterünk 1944 nyarán tett feléje egy barátságos gesztust. Pali ekkor nősült, de a muszosok keretkíséret nélkül ekkor már nem távozhattak el a táborból. Api vállalta a kíséretet, náluk is aludt. Vagyis, segített.

Már említettem, hogy Komáromban a többiekkel együtt énekeltem a cionista indulót, anélkül, hogy cionista lettem volna, vagy bármilyen más vágyat éreztem volna a kivándorlásra. Hát valahogy így állt össze ez a kétszáz – a legkülönbözőbb gondolkodású, társadalmi helyzetű, érzelmű, műveltségű fiatalember. Valójában nem sok közünk volt, bocsánat, lett volna egymáshoz, ha a kor össze nem présel bennünket és nem nyom ránk azonos pecsétet. Ha ettől eltekintek – elméletileg –, azt hiszem, több közös lett volna bennem társadalmilag mondjuk a főhadnaggal, mint a máramarosiakkal. De hát erre az összevetésre nem került sor az akkor tőlem ég-föld távolságra levő katonatiszttel. Tudják Önök, mi az a „csobi”? Valószínűleg nem. A velünk szolgáló, főleg máramarosi, szigorúan vallásos fiúk kapták ezt a nevet. Reggel és este imaszíjjal homlokukon, karjukon imádkoztak, szokás szerint

gyorsan, félhangosan mormolva a hosszú szöveget. A „csobi” név azért ragadt rájuk, mert a vallás előírása szerint csak folyóvízben szabad mosakodni, és ők jobb híján egymásnak öntötték a lavór fölé a pohárból, csajkából a vizet. Csobogtak. Kárpátjáról jöttek, volt közöttük sírásó fia, kereskedő sarj, favágó, még hivatásos csempész is. A békeidőkben Románia és Csehszlovákia között rendszeres áruforgalom bonyolódott az erdőn át: olcsó román élelmiszer ment, jó csehszlovák iparcikk jött.

A favágó fiú egyébként alacsony, izmos, arca, mintha keményfából faragták volna, maga is az előítéletek élő cáfolata. Valódi erdei lény. Egyszer Bánhidán bemutatót is tartott, megmutatta hogyan dolgoznak ott fenn a Kárpátokban. A keret tagjai tisztelettel nézték, hiszen bennük is élt az a hiedelem (kisebb-nagyobb mértékben bennünk is), hogy a zsidó vékonydongájú, görbe orrú és gazdag. Nos, szereztek hosszú nyelű baltát, ékeket és egy szálfát, s elkezdődött az előadás, mai kifejezéssel élve a favágó-show. A kárpátaljai fiú úgy hasította hatalmas baltacsapásokkal a nagy átmérőjű gömbfát, mint hajdan Tell Vilmos emberei a svájci hegyekben. Büszkék voltunk: ilyen is van! Most, visszaemlékezve a jelenetre, nem csak érzem, tudom is, hogy ezt a büszkeséget a belénk plántált kisebbségi érzés szülte: Bizonyítani, bizonyítani!

Bánhidán a barakkban folytatta a munkásmozgalmi propagandát Szmuk Cáli és Keresztes Tibor.

Szemináriumot tartottak, óvatosan, de egyértelműen társadalmi problémákról. Beszélgettünk, és valami kis szellemi élet is kialakult e mag körül. Magam is csatlakoztam hozzájuk, tettem, amit tudtam: előadást tartottam a művészeti izmusokról. Még otthon olvastam erről néhány könyvet, s tudtam néhány fiúnak valamit mondani olyasmiről, amivel soha életükben nem foglalkoztak. De a munkásmozgalmi szemléletről, az osztályellentétkekről, sőt az osztálygyűleletről a szemináriumon kívül kaptam az igazi oktatást.

A barakkban töltött első esték egyikén a takaródó vezényszó elhangzása után sok fiú – elsősorban a városiak – elővették a pizsamát. Egy szakaszvezető (a tisztesek elkülönített részen, de velünk egy barakkban aludtak) magából kikelve ordította: azonnal levenni, aludni is abban az ingben, gatyában kell, amelyet nappal hordunk, fehérneműváltás egyszer egy héten! Riadtan hallgattuk, másnap azonban panaszsra mentünk a főhadnaghoz, aki engedélyezte a pizsamaviselést. Hadd jegyezzem meg, hogy a fiúk közül is többen nappali gatyában aludtak, de nem ez volt a lényeg, hanem a dühkitörés igazi oka. Az ordítózást egyszerű kitolásnak tulajdonítottuk, Szmuk azonban mélyebb magyarázattal szolgált: ami itt kitört, az nem antiszemitizmus – mondta - hanem osztálygyűlölet, a jómódúakkal, a másként élőkkel szemben. Libamájfaló úrigyerekek! – süvöltötte felénk más alkalommal.

Itt kezdtem érzékelni valami nagy különbséget: amíg a zsidók túlnyomó többsége ilyenkor megijedt, és az örök antiszemitizmus tombolását látta a hasonló kirohanásokban, a politikailag képzetlenebb fiúk higgadtan keresni kezdték a jelenség valódi okát. És ez nyugalmat, bizonyos fölényt kölcsönzött nekik. A pizsama-diagnózis azt hiszem nem volt rossz. Miután 1945 előtt Y őrmester X ezredessel szembeni esetleges utálatát még álmában sem nyilváníthatta, velünk szemben ez a gyűlölet kockázatmentesen kifejezésre juthatott. Megfelelő céltáblát nyújtottunk. Nálunk Bánhidán

akkoriban csak egy-egy pizsama-ügy vagy éjjeli riadó formájában tört ki az ilyesmi, kint a Donnál vagy 1944 és 1945 fordulója körül viszont véres tombolással. Nem állítom, hogy egy-egy keretlegény csak vagy főleg osztálygyűlöletből kegyetlenkedett, de valószínű, hogy ez is szerepet játszott.

Még valami eszembe jut erről a barakk-jelenetről. A munkaszolgálatról szóló szabályzat nagy gonddal figyelmeztetett arra, hogy a muszosok „destruktív elemek” s kellő távolság tartandó tőlük. Nos Bányaidán nemcsak együtt meneteltünk a keret tagjaival, de egy barakkban aludtunk is. Vagyis, mint említettem, az ostobaságon felülemelkedett az észszerűség. Úgy vélem, az erőmű igazgatósága szemébe nevetett volna parancsnokságunknak, ha érvényesíteni akarta volna a munka során azt a „szigorú elkülönítést”. Örök egy tavi fényképet: mi éppen befejeztük az egyik cölöp beverését, készülünk a következőre, mellettünk álló utászkatonáink irányításával.

Külön típust képviseltek a bajtársak között a vidéki muszosok, akik a környező falvakból, illetve a frissen visszatért Csallóközből és Kárpátaljáról kerültek ide. Nézem az akkori fényképeket. Parasztarcok, legalábbis nekem annak tűnnek. Fel-felvilan a múltból egyik-másik: nagydarab hentes valamelyik községből. Legalább úgy ért a lóhoz, szekérhez, mint a faluról származó tisztések, s ennek majd kint a fronton hasznát is veszi. Amikor századunk vonult vissza (ha jól emlékszem, két szekér, vagyis országos jármű tartozott a felszerelésünkhöz), ők ültek a bakon. A keret ezeket a paraszt-zsidókat többre tartotta, mint a városiakat. (Egyébként ilyen értelmiségellenességet a felszabadulás után a Néphadsereg is megőrzött, magam voltam ennek tanúja 1951-ben és 53-ban, egy tartalékos tiszti tanfolyam résztvevőjeként). Minél közelebb volt valaki a földhöz és a szerszámokhoz, annál nagyobb volt a becsülete, s olyan körülmények között, mint amilyenek Bányaidán és a fronton uralkodtak, az ilyen emberek valóban jobban meg is állták a helyüket.

Az eü. szobán

Három barakkból, valamint latrinából és egy kútból állt a tábor. Az első barakkban az iroda, a raktár, a konyha, a cipész- és szabóműhely és futó kezelésekre az egészségügyi szoba. A másik kettőben aludtunk szalmazsákon, emeletes priccseken. Esténként vacsora és a takaródó között, amikor az ügyeletes tisztnek is jobb dolga volt, mint bennünket piszkálni, eljött a beszélgetés ideje. A priccsen vagy a ládákon ülve folyt a szó. Közben a jó üzleti érzékkel megáldott vagy a haszonra ráutalt fiúk tálcán édességet, csomagolt csokoládét hordtak körbe. Ez is jelezte a századon belüli rétegződést: néhányan árultak, jó néhányan vásároltak, és akadt, akinek nem futotta erre. A koszt jó volt, talán a reggeli (híg kávé, kenyér, darab marmeládé) kevés a kemény munka megindításához, de az ebéd és vacsora elég. Úgy tudom, nem loptak el nyersanyagot, jó leveseket főztek, egyszerre sok húst raktak a kondérba, kitűnő volt a gulyás, a babfőzelék és valamilyen okból a mákos tészta. A ládán, jó időben a fűvön ülve fogyasztottuk el csajkából. Így étkeztem már korábban is, fiúkorom legszebb napjaiban, a cserkész táborokban. Csak az édesség hiányzott ebből a menüből, ezt pótolták az esti árusok. Gondolom, előírászerűen minden századnak volt élelmi-szer raktára: így láttam Bácsszentivánon, kint Proszkurovban és ekként Bányaidán.

Nálunk, az első barakkban hatalmas fél marhák lógtak a kampókon. Dr. Kelen Endre, az egészségügyi szoba vezetője, állatorvos (de az emberekhez is értett) rendszeresen vizsgálta a húst, fogyasztható-e. S ha már így részletesen foglalkozom a tábor életével, bevallom, míg gyerekkoromban utáltam a zöldbabfőzeléket, itt megszerettem. Miként szovjet hadifogságban az utolsó darabkáig megettem a halat, amire se előtte nem tudtam rá se nézni, se azóta.

Egy év után az egészségügyi részlegre kerültem szanitécnak: továbbra is dolgoznom kellett, de vöröskeresztes karszalagot viseltem, szükség esetén a munkahelyen nyújtottam elsősegélyt vagy bekísértem a sérültet a barakkba. A legtöbb baj az ásóvágásokból eredt. Csúnya sérüléseket kezeltünk, az izzapos-véres sebet mindekelőtt langyos szappanos vízbe áztattuk, ez megtisztította és fertőtlenítette. Aki súlyosabban megbetegedett, azt a falusi doktor kórházba vitette. Én magam sok mindent megtanultam a bányaidai egészségügyi szobán: ez a karszalag végig kísért 1947-ig, hazatérésemig. Nem tudtam szabadulni tőle, nem is akartam, sok hasznát is láttam. Valószínűleg ez mentette meg az életemet. Csaknem egy éve szovjet hadifogságban voltam, az 1944-ről 45-re forduló, kegyetlenül hideg télben egyetlen vékony pufajka, nadrág, kesztyűm nincs. Ekkor találkoztam dr. Rochlitz Károllyal: tekintélyes, befolyásos hadifogoly-orvosként dolgozott már itt, Kijev központi lágerében. Meglátott, megismerkedtünk, s elhelyeztetett egy altábor szovjet orvosa mellé, ahol éppen ilyen gyakorlatú ember hiányzott. Hadd köszönjem meg ezt itt a cserkészpróbáknak, a bányaidai egészségügyi szoba lakóinak, akik maguk közé vettek. És orvos barátomnak.

Gyakran volt nagytakarítás a barakkban. A hadseregben és másutt, ahol sokan laknak együtt, megőrizték az arany szabályt: egy-két hetenként mindent meg kell mozdítani. Ki a szalmazsákokkal az udvarra! Kirázni a lepedőt és a pokrócot és gyakran söpörni, szalmát cserélni. A most megtalált, korabeli hivatalos jelentés szerint tíznaponként 10-15 mázsa szalmát vételeztünk, ilyen időközökben cseréltünk, tömtünk. Ezzel is foglalkoztatni lehet a legénységet, amelynek nem tesz jót a pangás, a tétlenség. Egyébként helyesen követelték meg a tisztaságot, nálunk soha nem tört ki betegség, járvány, tetvesség.

Az olvasó nyilván folyamatosan csodálkozik, mennyi viszonylagos jót írok Bányaidáról. Lehet, hogy ha valaki más róná ezeket a visszaemlékező sorokat, keserűbb hangot ütne meg, talán több harag pezsegne tintájában. Vérmérséklet dolga. Mindenkinek megvan a maga Bányaidája, de az alaptények szerintem azonosak. Én egyébként nem a bányaidai munkaszolgálatos tábor általános történetét írom, hanem e hely eseményeit a magam sorsának tükrében és az ezzel kapcsolatos gondolataimat. Egyébként rendelkezésemre áll néhány bajtársam – igaz sokkal rövidebb – emlékezése. Ezeket is ide fogom iktatni.

Magyarország német megszállásáig Horthy és Kállay lázasan kereste a nyugati kapcsolatokat, s ez érezhető volt a muszósok sorsán is. Utasították például a hadsereg illetékeseit: bánjanak emberségesen a hazai muszósokkal. 1943 márciusában megjelent egy rendelet, amely újra szabályozta a hátszágban alkalmazott zsidó alakulatok munkás egyéneinek kezelését és a velük való bánásmódot. Eszerint ezekre az alakulatokra, általában a honvédségre előírt szabályzatok, rendeletek és utasítások a mérvadóak. Az új szabályok lényegében azt szögezték le, hogy sem az embertelen-

ség, sem az engedékenységgel nem kívánatos a zsidók munkaképessége és teljesítménye érdekében. Megtiltották a muszások bántalmazását, szidalmazását, előírták a nyolcórás munkát, a rendes tisztálkodás lehetőségét, szabályozták és engedélyezték a vallásgyakorlást (ami főleg a csobiknak volt fontos). Az említett rendelet azonban megmutatta az érem másik oldalát is, itthon sem volt fenéig tejföl. Vendéglőket, kávéházakat, szórakozóhelyeket muszások nem látogathattak. Ugyancsak 1943 őszén megszüntettek továbbá néhány hátrányosan megkülönböztető intézkedést: az elesett muszások özvegyei és árvái ugyanúgy kaptak (néhány hónapig) járadékot az Országos Társadalombiztosító Intézetből, mint a katonáké. A közigazgatási bíróság ki mondta: a zsidók közérdekű szolgálata honvédelmi szolgáltatásnak tekinthető. Az egyenrangúságtól azonban még így is messze jártunk.

A századírnök elbeszélése

Történetünk, pontosabban a II./4-es és a II/3-as munkásszázad története (az utóbbival nem volt kapcsolat, külön laktak, nem tudok róluk írni) távozásom, Ukrajnába helyezésünk után még egy jó évig folytatódott. Becslésem szerint mintegy harmincunkat, az 1920-ban születetteket Bácskaszőlőre, egy menetszázadba vezényeltek – a bányaidai tábor további életéről szóló beszámolóban tehát a bajtársak emlékeire támaszkodom. Egyben felhasználom írásait, leveleit, beszélgetéseinket és más tanúkat arra, hogy az én tapasztalataimtól esetleg eltérő véleményüket idefűzzem. Amennyire ez a rendelkezésemre álló forrásokból csak lehet. A legkülönösebb képet Lantos Zoltán barátom festette. A háború után Kanadába sodorta őt a sors. S 1989-ben (figyeljék meg, a rendszerváltás tette az addiginál szabadabbá a mi témánkról szóló írások, beszámolók megjelenését is), egy véletlennek köszönhetően először levelezés útján, majd Torontóban személyesen is kapcsolatba léptünk és emlékezhettünk a múltakra. Első üzenetéből idézek, amelyben arra válaszol, hogyan emlékszik Bányaidára: „Hosszú levelet tudnék róla írni 1941. októberi bevonulásunktól végig a „poklok pokláról”, mert ez volt a neve, ahonnan a fiúk önként mentek ukrainai menetszázadokba.” Megszakítom a Lantos-idézést, mert szorosan ide kíváncsozom Prágai Sándornak, ugyancsak Kanadába származott bajtársunknak egy mondatát. Pestre látogatott a kilencvenes évek elején, s eljött Vasadiék Bem-rakparti lakásába, ahol akkoriban rendszeresen találkoztunk hármasban, feleségekkel: Pali, Keresztes Tibi és a szerző, Tatár Imre. Itt mondta Prágai a következőket: „Bányida volt a mi Dachauk!” (Értsd, megsemmisítő lágerünk.) Elsiklottunk a megjegyzés felett, csak Keresztes csóválta meg, alig észrevehetően a fejét. Most én erőteljesebben csóválom. Nem szabad összekeverni a dolgokat. Nézem a bányaidai fényképeket: mosolygó, egészséges fiatal emberek – összevetem a koncentrációs táborok csontbőr élő halottaival, a szörnyűségekkel, amelyeket a felszabadítók kamerái megörökítettek. Igaz, a bányaidai felvételek még 1943-ban készültek, a következő évben a légkör fagyosabb lett, a helyzet feszültebb. Vámosi Ernő, egy másik volt bajtárs arra emlékezett, hogy Sz.J. szakaszvezető ezt ordította: „Meg fogtok dögleni!” Más tisztesek, altisztek viszont másként viselkedtek a német-nyilas uralom terrorja ellenére. Summa summarum, nem hallottam az 1944-re emlékezésekben sem arról, hogy a tábor felszámolásáig bárkinek veszélyben lett volna az élete, testi épsége. Már csak

azért sem szabad összekeverni a fogalmakat, mert ha „Bánhida egyenlő Dachau” akkor „Dachau egyenlő Bánhida”. S megkérdezheti valaki, aki a mi tábori életünket ismeri: ”Hát ilyenformán honnan a sok átok, a borzalmak emlékei?” Ha poklot emlegetünk, hát szó lehet a Don-kanyarról, Borról, de főként a koncentrációs táborokról. Egyetérttek azzal a három magyar történésszel, aki egy, a Magyar Nemzetben lezajlott vitában leszögezte: bármennyi galádság történt is ennek keretében, nem a munkaszolgálatot szánták az erre eltökéltek a zsidóság kiirtására, hanem Auschwitzot. Illetve azt, ami ennek a pokolnak világában történt. S még valami ehhez a gondolkörhöz, amit Lantos Zoltán élőlőszóval mondott el Torontóban, 1991-es találkozásunkkor. Fiatal feleségének az élete 1944 vége felé, a budapesti nyilas uralom idején veszélybe került. Belökték egy menetbe, amelyet talán éppen a Duna-partra kísértek. Az asszonyka megszökött, le Bánhidára a férjéhez. A tábor új, tartalékos főhadnagy parancsnoka megengedte, hogy ott, a barakkban rejtőzködjön. Egy nyilas érzelmű őrmester azonban felháborodott ezen, tiltakozott, mire a fiatalasszony kiment a faluba, egy ottani lány kölcsön adta neki „keresztény” papírjait. Végül, a tábor feloszlásakor a férjjel együtt megszöktek. Gondolkoztam, miért rögzült ez a „pokol” és a „Dachau” minősítés a két fiúban? Úgy vélem, találtam magyarázatot. Az emlékek globalizálódtak: mindketten annak a teljes zsidóság részének tekintették magukat, amelyet harmincnyolc és negyvenöt között rengeteg megaláztatás és sérelem ért. Emlékeik beleolvadtak a vészkorszak egészébe.

Az övékénél bővebb leírást hagyott rám Vasadi Pál, akkori század írnokunk. „Munkaszolgálatom igaz története” címmel. Igyekszem minél többet idézni belőle, részben az önkontroll céljából, részben az 1944-es bánhidai élet felidézésére, mert én akkor már az orosz síkságot jártam, mint munkaszolgálatos, majd mint hadifogoly. Ezért igen értékesek számomra Vasadi Pál emlékei. Bevezetésül arról ír, hogy 1940-ben kellett volna bevonulnia, de betegsége miatt ebből 1941 lett s így ő is abban az októberben jelentkezett Komáromban, mint én. Komáromban az állomáson vártak már minket a tisztesek (keretlegények) és az „öreg katonák”, akik egy-két éve már benn voltak és menetben vittek az Öreg-várba. Beöltöztettek minket jelzés nélküli katonaruhába, egy bakancs, egy nadrág, egy zubbony alapon, aztán egymás közt csereberéltünk. Voltunk vagy 400-an, mi voltunk a II. közérdekű zászlóalj kiképző százada. Az Öregvár szobáiban kétoldalt szalma (mi hordtuk fel az udvarról persze) és elosztottak minket szobánként 40 fő – a 8-10 ágyas szobákba. Slichtolva aludtunk, ha egyikünk megfordult, akkor mindenkinek fordulni kellett, mert csak úgy fértünk el. Istentelenül bűdös volt, ezt csak akkor érezte az ember, ha a friss levegőről bejött, aztán már nem. És „ahol bűdös van, ott meleg is van” – írja, majd így folytatja.

Aztán megkezdődött a kiképzés. Szabályos katonai, csak fegyver nélkül. Megtanultuk, mi az a „repülő” meg „feküdj” – máig sem tudom, hogy mi a kettő között a különbség. Egy esti parancs-hirdetésnél (ez abból állt, hogy felolvasták a századparancsnok nevében, hogy ki lesz másnap a napos és az ügyeletes – ők voltak felelősek a rendért, ébresztésért stb. – meg más hasonló marhaságokból) valamelyik őrmester elkiabálja magát: Ki tud gépen írni? Na, gondoltam, legfeljebb latinapucoló lesz belőle – de kibirom, jelentkeztem. Nagy volt a konkurencia – én jelentkeztem egyedül. A többiek nem vállalták a kockázatot. Kiderült, hogy tényleg gépelni kell, Stux úr a

századírnok lebetegedett és a századirodára kellett valaki. Az „oktató urak” (a régebben itt szolgáló muszosok) között nem találtak, hát jó volt az újonc is. A próbagépelés úgy látszik bevált, bár nem voltam egy versenygépíró, de hát a katonai színvonalat úgy látszik megütöttem.

Aztán kiderült, hogy elődöm betegsége hosszantartó és én közben „bedolgoztam” magam.

Kiválóan, pormentesen söpörtem fel az irodát meg a hasonló tevékenységeket is ragyogóan végeztem. No meg írtam a napiparancsokat, jelentéseket, létszámról, és mindenféle kutyafüléről.

Aztán érkezett a karácsony. Két turnusban hazamehettünk 3-3 nap szabadságra, utána szétoszlott a kiképző század háromfelé. Én a 4. századba kerültem Bánhidára Ungár Gyurival, Weiss Gyurival, akivel ott kötöttünk barátságot, meg még százegynéhány magammal. Bánhida mellett, a Környe felé vezető út mellett építettek elődeink egy barakk-tábort, ami 3 barakkból állt, egy latrinából és egy kútból. Hát ide költöztünk be, lényegesen jobb körülmények közé, mert priccseken, szalmazsákokon feküdhettünk, igaz, hogy emeletesen, de mindenkinek megvolt a maga helye. Egyik nap (talán a harmadik héten) megjelent Papp hadnagy és átvette a parancsnokságot. Másnap behívott és közölte, hogy én leszek a századírnok. Hát egye fene, elfoglaltam a parancsnoki harcállást a törzsbarakokban. Ez nagyon előkelő hely volt, mert ott volt az iroda, a raktár, a konyha, a műhelyek, az Api szobája és vagy 20-an ott is laktunk, az ún. törzs: cipész, szabó, géhás (Weiss Gyuri lett), szakács (Singer Bandi nevű óriás), akivel egymást patronáltuk. Én egy-egy kimenő vagy szabadságos levéllel, ő egy-egy csajka csontvelővel és „vigyázással”. Ez utóbbihoz annyit, hogy söpréseim elismeréseképpen „jóba” lettem a hadnaggal, később Papp főhadnaggal és időnként megengedhettem magamnak, hogy kérjek tőle hol magamnak, hol másnak egy-egy egy-két napos eltávozást.

Hogy bekerültem az irodába, azt jelentette, hogy felszabadultam a keret egyes tagjainak gonoszkodásától, a kiképzés gyönyörűségeitől és még tekintélyem is volt előttük, mert azt hitték (és én ezt igyekeztem meg is erősíteni bennük), hogy főhadnagyunk „hallgat” rám. Pedig ez – legalábbis azt hiszem – tiszta blöff volt. Hogy egészen az volt-e, az sohasem derült ki. (Itt egy érdekes kiegészítés következik ahhoz, amit én is írtam Egriről.) Attól kezdve Egri szakaszvezető volt a legjobb keretlegény. Jelleméhez és eszéhez tartozik, hogy a barakokban, ahol ő parancsnokolt állandóan hallgatta az angol rádiót. 1943 lehetett, mikor azt mondta: mit képzelsz ez a Hitler, hogy nyerheti meg ezt a háborút? Hát nem látják a németek, hogy már el is vesztették?

Szóval ilyen is volt, persze nem ez volt a jellemző, bár Bánhidán viszonylag nyugodt volt az élet. Azért volt olyan is, hogy Jom Kipurkor Papp megengedte, hogy a csobik (csobogósok, Kárpátaljai vallásos zsidók) benn maradjanak a barakokban és imádkozzanak. Egyszerre – én az irodában voltam – rohan az egyik csobi hozzám, hogy a Teszár kizavarta őket a barakkból és csinálja a hacacárét, feküdj, föl-t, kettőt meg is ütött. Elfogott a pulykaméreg, berohantam és elkezdtem a Teszárral Papp főhadnagy nevében ordítani, hogy meri ezt csinálni, hogy meri megváltoztatni a parancsot, amit Papp adott ki. (Ez is blöff volt, mert biztos, hogy Papp nem állt volna mel-

lém egy őrmesterrel szemben, de hát nem volt ott.) Az a szemét erre behúzta a nyakát és eloldalgott, magam sem hittem volna, hogy ilyen sikerem lesz.

Dohányvételezés. Nagyszerű buli volt, mert előbb az egész századnak járt cigaretta és ezt csak Pesten lehetett beszerezni. Weisz Gyurival kettőnk bulija volt, 3-4 napig tartott, amíg el tudtuk „intézni”. Később már csak a keretnek járt, de akkor is mi mentünk, csak akkor már felváltva. Biztos havi egyszeri hazamenetel volt, de valamit mindig kitaláltunk, úgyhogy azért két hetenként otthon voltam.

Azt hiszem, 1943 végén állították össze az első menetszázadot, talán húszan maradtunk Bánhidán Pappal és a keret nagy részével. Úgy tudom, hogy ezekből senki nem jött vissza, beleestek a voronyezsi áttörésbe², csak a keretből jött vissza pl. Teszár, akinek a karján megismertük egy bajtársunk óráját. De dicsekedett is, hogy talált valami halálfejes zacskót és azt beleszórta a fiúk levesébe, vagy ötvenen haltak meg tőle, de saját kezüleg is lelőtt többet a fiúk közül. (A szerző hozzáfűzése: az első menetszázadban én is benne voltam. Nem „önként”, mint azt Lantos idézett levelében írta és nem is olyan körülmények közé kerültünk, mint azt Vasadi vélte: Proszkurovig mentünk, majd 1944 márciusában megkezdődött a visszavonulás. Én néhány nappal magammal fogságba kerültem. S mint említettem már, a század néhány hónap múltán Békés megyébe került s ott a szovjet csapatok felszabadították őket. Tudommal mindenki túlélte ezt az időszakot. T. I.) Teszár – folytatja Vasadi – tanúvallomásaink alapján életfogytiglant kapott, azért nem kötelek, mert nem volt közvetlen tanú a gyilkosságokra. Bánhidát ezután feltöltötték, a mi századunkat is, meg pár km-rel odébb Patár-pusztán is létesítettek egy tábor, azt hiszem, két század muszossal. Hogy minek, azt nem tudom, mert a hűtő bővítését a mieink be is fejezték. Azt hiszem ez az egyetlen munka, ami hasznos volt és amit a muszosok be is fejeztek.

Aztán eljött 1944. március 19-e, gyorsan megváltozott minden. A keret gonoszabb tagjainak megnőtt a hangja, szerencsére, hogy Teszár még nem volt ott és szerencse, hogy Pál szakaszvezető öngyilkos lett. De a légkör megváltozott, megfagyott.

Egyik nap – 1944 nyarán – egy vasárnap reggel megjelentek a csendőrök és benűnket mindenestől, katonaládástól kiharancsoltak a barakk elé. Megkezdődött a hipis. A keret rendesebb tagjai eltűntek, a csendőrök mindent kiborítottak, órákat, jeggyűrűket, értéktárgyakat elvették, fényképeket, iratokat eltépték, mondván, hogy erre már úgysem lesz többé szükségünk. Szörnyű érzés volt. Mikor a csendőrök elmentek egyszerre megjelent a főhadnagy úr úgy csinálván, mint aki nem tud semmiről. Attól kezdve nem volt már közöttünk a régi viszony, az a véleményem, hogy neki ezt valahogy jelezni kellett volna és főleg ott lenni, csak a jelenléte visszatartó erő lett volna.

Volt ennek a hipisnek másik oldala is. Másnap egyszerre megjelenik Alföldi őrmester, akivel egyáltalában semmiféle viszonyban nem voltam és hozza összeragasztva a széttépett esküvői fényképet. Bizony jól esett. Api is engedett ezután a 48-ból, talán emberibb lett. Papp viszont elvesztette becsülésünket, ahogy utólag ki-

² A visszaemlékező itt összekeveri az 1943. januári doni eseményeket („voronyezsi áttörés”) az egy évvel később történetekkel – B. Stenge Csaba.

derült, az egyik fiú, Dénes Gyuri egy könyve hozzá került. Hogyan? Hát ez volt, amiért a fiúk feljelentették a háború után és ezt én se tudtam, de nem is akartam védeni. Egy évet kapott elsősorban a gyávaságáért. (Felfüggesztve, majd felmentették. T. I.)

1944. május. Paptól kapok négy nap szabadságot, hadd nősüljek meg. Akkor már egyedül nem járhattunk, csak keret kíséretében, de ez tulajdonképpen védelmet is jelentett. Api vállalkozott a kíséretre, mondván, hogy neki valami dolga is van Pesten. Persze ott aludt nálunk, azaz Mucinál – Mamikánál, én meg vágtattam Ágihoz, egyedül, hülye fejjel, karszalaggal és katonasapkával, persze szabadságos levéllel a zsebemben. Felszállok szabályosan a hátsó kocsis-hátsó peronra – zsidók csak ott utazhattak –, nehogy baj legyen az utolsó pillanatban és ne tudjak megnősülni. Hát így legyen rendes az ember – elkap egy őrmester és elkezd egzeciroztatni a villamoson, meg hogy merek én egyedül kíséret nélkül utazni a villamoson. Elveszi a szabadságos levelemet, azzal, hogy bekísér a városparancsnokságra. Ez volt az a helyzet, amikor hiányzott az Api. Könyörgésre fogtam, életemben először és utoljára – hogy engedjen el, holnap lesz az esküvőm. És csoda történt, elengedett, ha nem is könnyen. Mondanom sem kell, hogy visszafelé már nem volt rajtam sapka, meg a karszalag, és attól kezdve úgy járt a szemem előre, oldalra és hátra, mint a villám. 500 méterre figyeltem, hogy mi a helyzet. (Ezt a szokást megtartottam az ostrom alatt is, de ez már egy más történet.) Másnap megyünk az anyakönyvvezetőhöz, ott közli a pasas, hogy szó sem lehet házasságról, Ági édesapja nem magyar állampolgár, Homonnán (Szlovákia) született. Szegény apósom rohant az állampolgársági igazolványért, csodák csodája, megkapta és másnap a pofa összeadott bennünket, persze kézfogásról, gratulációról szó sem volt. Ez után alapvetően rosszabbodott – ilyen Alföldi őrmester-féle intermezzók ellenére – a helyzet és a főhadnaggyal a viszony. Nőtt a bizalmatlanság, gyakorlatilag nem is beszélünk egymással – persze kivételekkel, pl. Takács Gyuszi nem változott, rendes maradt.

Még a nyáron megkezdődött Bánhida felett a repülőgépek vonulása. Nappal az amerikai légierődök vonultak el fölöttünk százával, nagy magasságban és kéttörzszű vadászgépek követték őket – gyakorlatilag háborítatlanul. Az éjszaka az angoloké volt, minden derült éjszakán hallottuk a gépek dübörgését. Talán szeptember közepe lehetett, amikor – benn volt a táborban gyakorlatilag mindenki – egyszerre egy légi harc tanúi lettünk. Egy kisebb gép üldözött egy nagyobbat, fel, le, jobbra, balra tekeregtek jó öt percig. Aztán egyszerre a kis gép lelövi a nagyobbat, a keret Pappal az élén felujjong: „Jól van kis Messerschmitt”! Aki tudott közülük biciklire pattant és rohant a lezuhant gép felé, tőlünk talán egy kilométerre lehetett. Nekünk meg lógott az orrunk, sajnáltuk az amerikaiakat. Egy óra se telt el, jöttek vissza, most már az ő orruk lóg, kiderült, hogy a német gép maradt fekvé. Mondanom sem kell, hogy jó napunk volt, bár a sorsunkon ez mit sem változtatott.³

³ Az eset nem szeptemberben történt, hanem még nyáron: az általam gyűjtött adatok szerint 1944. június 27-én lőtte le az amerikai 31. vadászpilóta osztag egyik P-51 Mustang vadásza a német 76. bombázószázad egyik kétfedélű, Me 410 B-2/U-2 típusú gépét Bánhida mellett. A német gép két fős személyzete (Walter Karbstein törzserőrmester pilóta és Ernst Keller szakaszvezető hajózó távirász) elesett – *B. Stenge Csaba*.

Elérkezett 1944. október 15-e. Ez is vasárnap volt, mint majdnem minden fontos dátum a háború során. Halljuk délelőtt a rádióban (nekünk persze nem volt, de a keret több tagjánál szót) a Horthy proklamációt. Egymásra néztünk: lehet, hogy vége – legalábbis számunkra – a háborúnak? De az igazság az, hogy – és ezt nemcsak utólag mondom – valami nem stimmelt. Nem jött semmi a proklamáció után, se kiegészítő, se kommentár, csak többször beolvasták. A fiúk egy része már indult volna haza, mondván, hogy vége hál’ Istennek az egésznek, a keret tagjai magukba roskadva hallgattak. Ekkor mondtam a fiúknak, beszéljük meg, mit csinálunk, de ne itt a keret jelenlétében. Menjünk ki a tópartra, ott magunkban lehetünk. Ott aztán – talán elsősorban az én hatásomra – úgy döntöttünk, hogy egy-két napot várunk, lássuk meg mi lesz. Sajnos az én „óvatosságomnak” lett igaza. Mire visszaértünk a táborba, a rádió már hívta Beregfy vezérezt, akiről sejtettük – tudtuk, hogy nyilas. Szóval gyorsan vége volt a boldogságnak.

Ezután már teljes volt a zavarodottság. Percről percre újabb hírek, hogy mi lesz velünk. Hallottuk, hogy Papp főhadnagyot beviszik zászlóalj segédtisztnak és egy Ocsovay nevű „örög” főhadnagy jön a századhoz, aki már volt még előttünk a századnál és nem volt túl jó híre. Közben páran védlevelet – Schutzpass-t – kaptunk hazulról és azt még el tudtam érni Pappnál, hogy felküldjön bennünket Weiss Gyurival és még egy sráccal Pestre – az úgynevezett „védett századba”, a védlevelesekhez. Akkor még azt hittük, hogy ez valami védelmet nyújt. November közepén el is indultunk menetlevéllel, Takács Gyuszi szakaszvezető kíséretében Pestre, az Aréna útra (Dózsa Gy. út) az ottani zsinagógába, ahol a „védett század” parancsnoksága volt. Beléptünk négyen a kerítésen belülre, maximális kupleráj, teljes összevisszaság – no ebből nem néz ki semmi jó. Mondom a srácoknak, gyerekek itt nem maradunk, itt túl sok a zsidó, ezt a nyilasok nem nézik el. Akárhova, de el innen. Takács Gyuszi ki is vitt minket, aztán ő visszament Bánhidára, mi meg szétváltunk. Ketten Gyurival a nagybátyja kárpitos műhelyébe mentünk, ez a Dob utcában volt egy alagsori helyiségben és ott éjszakáztunk. „Levetköztünk”, azaz levettük a holmit, ami a munkaszolgálatra emlékeztetett és újból civilekké lettünk. Persze papírjaink voltak, hamis zsoldkönyv, szabadságos levél, ehhez én igazán hozzá tudtam jutni, a bélyegzőt is szabadon kezeltem. Másnap elváltunk egymástól azzal, hogy megkeressük a családunkat, Ágit illetve Pannit, és meghatározott helyen másnap délben 12-kor találkozunk. Hát nem találkoztunk, csak én voltam ott. Gyuri, amint kiderült, valahogy a Gestapo műhelyébe került és így elvesztettük egymást szem elől, csak hónapok múlva találkoztunk újra.

Így hangzik Vasadi Pál beszámolója, majd leírja azt az időszakot, amelyet budapesti bujkálással töltött a felszabadulásáig. S most egy másik beszámoló.

A bánhidai visszaemlékezések idején, úgy kilencven-kilencvenegy táján felkerekedett otthon, Budapesten Vámosi Ernő, egy győri könyvkereskedés alkalmazottja: beszélgetni a múltról és odaadni nekem családtörténetét, benne a munkatáborunkról írottakat. Ebből is idézek, hadd legyen minél szélesebb az emlékezés palettája. A munkával foglalkozik:

„Én is a kubikus munkára lettem beosztva, mely kegyetlenül nehéz volt, mert gyakorlatom ehhez a munkához nem volt. (A Szerző közbevetése. A munkaszolgálatnál gyakori jelenség, hogy teljesen gyakorlatlan, testileg az adott feladatra alkal-

matlan, vagy még nem edzett fiatalembereket osztottak be – rosszindulatból vagy dilettantizmusból – olyan helyekre, ahol egyébként talán megállták volna a helyüket. T.I. De hallgassuk tovább Ernőt.) Fizikai képességeim se voltak megfelelőek erre. Ezért kezdetben nagyon sokat kellett kínlódnom, míg e munkavégzéshez hozzászokott a szervezetem, fizikumom. Naponta 18 csilleforduló teljesítmény volt számunkra előírva. A megmunkálendő talaj eredetileg nádas volt és a műszaki lapátokkal kellett a nádgyökerekkel átfont földet átvágni. Igen sokszor eltört a lapátunk, újat meg nem adtak helyette. Egyik ilyen alkalommal, amikor raktuk a csillénket másodmagammal, eltört a lapátom. Nem tudtuk emiatt csillénket telerakni földdel és – miután mögöttünk is voltak csillések – el kellett indulnunk az ürítő helyre félig megpakott csillével. Az ürítő helyen figyelt bennünket Jungbluth Péter szakaszvezető keretlegény. Én a csille kiürítése után a törött lapátomat káromkodás közepette belevágtam az üres csillébe. Ezt látva a szakaszvezető odajött és ököllel az arcomba vágott, azt mondta, hogy este a barakkban jelentkezem nála. Este így is történt, büntetésképpen megcsináltatott velem száz feküdjöt és leíratta velem százszor, hogy a kincstári szerszámokra úgy vigyázzunk, mintha sajátunk volna.

A tónagyobbítási munkálatok után néhány hónap múlva az erőműbe kerültem, ahol az égő salaktömböket kellett kb. másfél méter hosszú vésővel és olyan 5 kg súlyú kalapáccsal szétverni, hogy a salak a surrantón keresztül le tudjon esni az alul elhelyezett salakcsillékbe. (Egy helyi szakmunkással együtt, ahogyan erről azon a bizonyos 1988-as beszélgetésemén hajdani erőműi munkásokkal szó esett. T.I.) Ez is kegyetlen munka volt állandóan tömény széndioxidos levegőben, rendkívül magas hőmérséklet mellett kellett ezt a munkát végezni, egy kis fürdőnadrág volt csak rajtunk. Ezt követően beosztottak a tavon működő kotrógéphez, amely a tó medrét kotorta. Az innen kikerülő iszapot a gép pontonokba ürítette, amelyet nekünk az ürítő helyen kézi erővel kellett kilapátolni. Ezt a munkát nem sokáig bírtuk, mert a ragadós iszap kilapátolásától a csuklónkon néhány nap alatt inhuvelygyulladás lépett fel. Voltam néhány hónapig tehenész másodmagammal. Ez viszonylag könnyű beosztás volt, az erőmű teheneit kellett ellátnunk, etetni és az istállót rendben tartani.” Ennyit idézek a nálam hagyott írásból, s ehhez még annyit, hogy egy borjú megfélézésekor kiugrott a válla, a tatabányai kórházba helyre tették és így Vámosi Ernő három hétig gyengélkedőn volt.

Egy ezredes megjelenik

Még egy visszaemlékezés kívánczik közvetlenül ide. Meglepő, frappáns ötlettel. Eddig a magunk szemszögéből ábrázoltam a múltat. De hát ez is a feladatom, a magunk sorsában jótt rosszal összevetni. Egy embernek köszönhetően azonban módomban van felvillantani valaki másnak a véleményét: parancsnokunkét, Papp Károly főhadnagyét. Előtte azonban hadd mutassam be Homor Györgyöt. A nyolcvanas évek végén ismerkedtünk meg, a Néphadsereg ezredese, a Komárom Megyei Honvédelmi Bizottság tagja. Nem volt köze hozzánk sem vallásilag, sem a származás szempontjából, mégis csak tisztelettel és köszönettel gondolhatunk mindarra, amit értünk tett. Mint arról később majd bővebben szólok, bravúros nyomozással kiderí-

tette öt munkaszolgálatos kivégzésének körülményeit, megismerkedve a tábor múltjával, találkozókat szervezett. Restellem, de soha nem jutott volna eszembe – mint memoár írónak – hogy felkeressem az egykori főnököt. Homor megtette – mint katonához – elutazott Jánossomorjára, beszélt vele, le is írta, sok egyéb értékes információval elküldte nekem.⁴ Íme: „Ezek után nézzük, hogyan emlékezik a század életére, tevékenységére a legilletékesebb, a ma 82 éves Papp Károly, aki akkor főhadnagyként a II/4. század parancsnoka volt. (H. Gy. Levelének dátuma 1991.)

Lakásán kerestem fel, s meglepett – kora ellenére – szellemi és fizikai frissesége. Rövid beszélgetés után a „lényegre” tértünk, s visszaemlékezése az alábbiakban foglalható össze:

„1942. január 9-én neveztek ki a század parancsnokává. Családommal (feleséggel és két fiammal) Bányaidára költöztünk, az erőmű szolgálati lakásába, közvetlenül a bejárat fölött. „Élvezhettük” az erőmű füstjét. Egy ideig nálunk lakott egyik beosztottam Szalay főhadnagy is, de ő hamar elkerült a Századtól. A zászlóalj parancsnokság (teljes nevén: Magyar Királyi II. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj) Komáromban állomásozott és parancsnoka ekkor Miklóssy Aladár alezredes volt. Négy százada volt a zászlóaljnak, ezek közül a 3. hozzánk közel, Patár-pusztán szállásolt, s csakúgy, mint a mienk, az erőműben, vagy annak a taván dolgozott. Az erőmű igazgatója Pécsi (?) nevezetű volt, akivel szoros munkakapcsolatban voltunk. Tudomásom szerint 1945 januárjában agyonlőtték a nyilasok.

A század állománya közel 200 fő volt. Ebből általában 3-4 tiszt, 8-10 tisztes (akkor keretlegényeknek nevezték őket), a többi munkaszolgálatos. Teljesen önálló ellátással, saját orvos, szakács, szabó, suszter stb. Természetesen ők is valamennyien munkaszolgálatosok voltak. A tisztek váltották egymást. Szalay főhadnagya, Sinka István zászlósra, Szabó alhadnagya (később hadnagy) és egy Szabó zászlósra emlékszem.

A századnak állandó szakaszai nem voltak, mindig a feladatnak megfelelően hoztuk létre a munkacsoportokat. Alapvetően három területen dolgoztunk: az erőműben különböző munkahelyeken; a Centrál-tó bővítésén és Vértesszőlős felett az erdőben fakitermelésnél. A legtöbbet azonban a Centrál-tó bővítésén.

A Szolgálati Szabályzat, illetve a részünkre meghatározott napirend szerint élte a század az életét, napi 8 óra kötelező munkával.

Volt egy nagyon emlékezetes napom, amikor is tús voltam egy teljes napig Tatabányán a német parancsnokságon. Valamiféle merénylet történt ott, s kezdetben az a gyanú állt fenn, hogy ezt csak a munkaszolgálatosok tehették. Az esti órákra aztán tisztázódott, hogy az elkövetők tatabányai bányászok voltak, így engem elengedtek.⁵

⁴ Homor György kutatásait végül könyv formában is kiadta, ez 2007-ben jelent meg Pápán, a Jókai Mór Városi Könyvtár kiadásában: Öten voltak címmel – *B. Stenge Csaba*.

⁵ Nyilvánvalóan ipari szabotázs történt, nem „merénylet”. A tatabányai széntermelés kiemelt fontosságú volt a német Dél Hadseregcsoporthoz való biztositására, így a széntermelés folyamatos, zökkenőmentes fenntartása a német haderő alapvető stratégiai ér-

Név szerint nem emlékszem, csak néhány munkaszolgálatosra, inkább azokra, akik a környezetemben dolgoztak. Így mindenekelőtt Vasadi (Weinstein) Pálra, aki a századírnok volt, Smelczér Imre századosra és még néhányra. Amikor magam is költöztem családommal karácsonykor, akkor Tatán odajött hozzám Abinéri Lajos munkaszolgálatos, aki tatai lakos volt.

Egyébként én 1944. december elejéig (vagy közepéig) voltam a század parancsnoka, utána Miklóssy alezredes segédtsíjtje lettem Komáromban. A zászlóalj parancsnoksággal települtünk hátra Jánossomorjára, majd innen a front elől mindig hátrébb, a mai Ausztria területére. A zászlóaljparancsnokság tisztjei közül jó néhányan elhatároztuk, hogy nem esünk fogságba. Az elhatározásunkat sikerült megvalósítani, s ha jó nagy kerülővel is – Pozsonyon keresztül –, de sikerült „meglépni”.

Igaz, hogy pechem volt, mert Jánossomorja határában megálltam, óvatosságból nem mertem hazamenni. Egy fiatalember ismerősömet kértem meg, hogy érdeklődjön családom iránt. Hamarosan visszajött és közölte velem, hogy családom visszaköltözött Bányhidára. Ennek én „felültem”, s irány Bányhida. Mondanom sem kell, hogy családomat ott nem találtam, senki nem is tudott adni semmilyen információt. Így aztán visszagyalogoltam Jánossomorjára. Végre 1945. május 13-án hazaérkeztem családomhoz.

A községi előljáráságon helyezkedtem el, de túl soká nem élveztem a „szabadságot”, mert 1946. augusztus 18-án megjelent nálam egy főhadnagy a letartóztatási paranccsal, s Budapestre, a gyűjtőfogházba vittek. Október 2-án volt a tárgyalásom, ahol egy évet kaptam felfüggesztve. Egy év múlva, 1947-ben a NOT (Népbíróságok Országos Tanácsa) ismét tárgyalta az ügyemet. Eredmény: bűncselekmény hiányában a vádat elejtették. 44 év után is állítom, hogy a volt beosztottaim sokkal több rosszat „hoztak fel” ellenem, mint ami a valóságban megtörtént. Úgy érzem, hogy inkább a bosszú, mint az igazság volt a motiváló.

A kömlödi kivégzésről most Önöktől, akik felkerestek, hallok először. A kivégzettek közül senkire nem emlékszem. A volt századom további sorsáról is csak nagyon hiányos információkhoz jutottam.” Idáig a főhadnagy „vallomása”, amelyet Homornak tett.

Nincs okom kételkedni abban, amit mondott, amennyire ismertem, én se ítéltam volna börtönbüntetésre. Homor se fűzött szavaihoz kommentárt. Más beszélgetéseiből viszont megtudtam egyet- mást a század életének utolsó szakaszáról, „a század végnapjairól”. A II. és III. Ukrán Front csapatai 1944. december 24-én, karácsony előestéjén befejezték Budapest bekerítését, s Esztergomnál találkoztak. Ezzel a gyűrű bezárult.

Mit jelentett ez a II/4. század számára? Gyakorlatilag azt, hogy a szovjet csapatok elérték Felsőgalla-Környebánya szélét, sőt egyes részei eljutottak Tata-Tóvároskertig. A vasút volt a választóvonal. Homor idézi egyik beszélgető partnerét, dr. Kertész Tibor volt munkaszolgálatost: „Nem hiszem, hogy rajtunk kívül volt még egy muszos század, amelyet a szovjetek ennyire megközelítettek volna. Légvonal-

ban 2-3 km-re. Mi nagyon bízunk abban, hogy itt érnek bennünket. Nem így történt. A hatás viszont az volt, hogy másnap (karácsony napján) bontás, csomagolás, pakolás, felkészülés menet végrehajtására. A hangulat a hivatásosok körében a pattanásig feszült. Idegesség és pánik volt tapasztalható. Másnap, 26-án aztán gyalogmenetben útnak indult a század. Menetvonal: barakk–Szentgyörgypusztá–Tata–Kocs–Nagyigmánd–Komárom (Igmándi-erőd). A következő napokon Komárom–Nagyigmánd–Bábolna–Bana–Bőnyréta–Győr.”

Már aki követte ezt az útvonalat és előzőleg vagy menet közben meg nem szökött. A többség hol kötött ki, végül is hol szabadult fel – ez már a szerző megjegyzése – nem tudom.

Munkások emlékeznek

Úgy 1988 tavasza táján elmentem volt bajtársammal, Heimler László barátommal (és a két asszony) hogy több mint négy évtized múltán „nosztalgiaizzunk” Bánhidán. Laci „öregkatona” volt és oktató, barakképítő, aki negyvenháromban leszerelt. A háború után Pozsonyban élt, majd családotól Svájcba szökött. De amint megkapták a svájci állampolgárságot, első útjuk Budapestre vezetett. S egyéb programok között a Centrál-tóhoz. Az erőmű még működött, a tó félkaréján, a rézsű mentén, amelyen mindketten dolgoztunk, szorosan egymás mellett nem túl elegáns horgász házacskák. Belebotlottunk egy testes, idős férfibe. „Keresünk valakit, aki a negyvenes évek elején is itt dolgozott, Bánhidán lakott, amikor mi itt munkaszolgálatosok voltunk.” – „Én itt voltam” – hangzott a válasz. Nem állt a tábori munkával közvetlen kapcsolatban: bányász. De emlékezett a barakkokra, melyek helyén most fű, dudva tenyészik. Beinvitált meglehetősen kopottas horgásztanyájára.

Találkozásunk az öreg bányással adta az ötletet, hogy felkeressem az erőmű igazgatóját. Megkérdeztem, tud-e valamit a hajdani időkről, van-e valaki az üzemben, aki velünk dolgozott? Készségesen fogadott. Ez az udvariasság az erőmű igazgatói irodájában azonban nem csak a sajtónak szólt, (a Magyar Nemzet munkatársa voltam), hanem a múltnak is. Itt ültem hát két egykori munkással, a mai igazgatóval és a párttitkárral, olyan egyenrangúságban, amelyről hajdan itt nem álmodhattam. Nem lennék igazságos a történelemhez, ha erre a különbségre nem emlékeztetnék. Szívesen megszervezték egy beszélgetést, találkozhattam néhány régi emberrel, hajdani erőműi munkásokkal, akiket én magam akkoriban ugyan nem ismertem (a véletlen nem hozott össze velük), de most összebarátkoztunk: Zsebők Sándor lakatos, Nyitrai Károly esztergályos, Pozsár Ferenc lakatos, Wittmer Antal villanyszerelő, Bakonyi Mihály lakatos, Varga István villanyszerelő, Somhelyi Antal salakos.

– Hogyan emlékeznek ránk? – ez volt az első és természetes kérdésem.

Tudtam, könnyen lehet, hogy most másképpen beszélnek, mint akkor, elvégre a párttitkár hívta őket és 1988-at írtunk! Minden kötelező fenntartás ellenére azonban úgy éreztem, amikor Nyitrai ezt mondja: munkatársainknak tekintettük őket (már-mint a muszosokat) – őszinte. A közös munka összehozott bennünket. És elhittem

Somhegyinek, hogy segítő társaként kezelték a melléosztottakat, mert akik együtt verik le a hatvan fokok hőség közelében az izzó salakot, barátokká válnak.

Bennünket se kíméltek, fűzi hozzá. Nagyon örültem ennek a rövid mondatnak. Igaz, Somhegyi minden nap hazament a családhoz, mi pedig a barakkba, de azért ez a „bennünket” kezdetű mondat a befogadás kinyilatkoztatása volt. Varga szülei kérészkedtek, gyakran adtak ebédet egy-egy besurranó muszosnak (nyilván negyvennégyben kellett „besurranni”, mert előtte semmi akadály se volt, hogy a faluba járjunk). Környén, a szomszéd faluban laktak, a Krausz fűszeresnél vásároltak alkalmanként tojást, tíz deka cukrot. Szerettem a maceszt – mondja a villanszerelő. Wittmerék háza levél- és csomagcsempészési központtá vált. Ide hozták (feltételezem, csak 1944-től) a fiúk olyan hazaküldendő leveleit, amelyeket nem kívántak a cenzúra kezére adni. Hozzájuk érkezett – amíg lehetett – a csomag is. (Ez nyilván már az 1944-es időkre vonatkozik. Az előző években ez nem volt probléma, rendszeresen kaptunk otthonról élelmiszeres csomagokat, s van egy képeslapom anyámtól, amelyen ez az – egyáltalán nem kódolt – címzés áll: „II/4. kmsz. Bánhida.) Merem állítani, mondja a nyugdíjas villanszerelő, a faluban nem volt antiszemitizmus.

Szívesen elhittem neki. Bakonyi Miklósek is ilyen levél- és csomagtovábbítók voltak, de figyelmeztették a fiúkat: „Ne a Fő utcán jöjjetek, hanem a kertek alatt.” Ő lett egyébként az erőmű felszabadulás utáni egyik első párttitkára. Előtte azonban még egyet s mást át kellett élnie. Hadiüzem volt az erőmű, a főmérnök nyilas, akit az emberek csak „kitartás testvérnek” neveztek. Egy nap behívatta Bakonyit: Lépjen be, különben becsukatom. (Mármint a nyilas pártba.) Nem lépett be. Egyik éjjel kopogtak az ablakán, ismerős csendőr: „Tűnjön el reggelig, mert elviszik!” Végül büntetőszázadba került, fogságba esett, és igaz, rövid ideig, ott volt velem szemben a Dnyeper másik oldalán egy darnicai lágerben.

Az üzem többi vezetője nem lett nyilas, és szinte törvényszerűen elkapták őket a fogaskerekék. Beszélgető partnereim szerint Péchy másodigazgató nagyon rendes ember volt, szerették. Úgy emlékeznek, hogy a nyilasok nyolc vezetőt elvittek s Demény főhadnagy katonai parancsnokot és Péchyt agyonlőtték.⁶ A főmérnök később népbírószág elé került, Bakonyi az üzem egyik vezetőjévé lépett elő. E beszélgetések tartalmát még első, régebbi visszaemlékezéseim során foglaltam össze. Jelen beszámolómmhoz értékes kiegészítő dokumentumokat kaptam a Tatabányai Levéltártól, az erőmű hadiüzemmé válásáról, a nyilas uralom és a háborús események korszakáról.⁷

⁶ Az 58 éves péchújfalusi Péchy Pál üzemigazgató halálát a bánhidai halotti anyakönyvbe 1947. június 13-án jegyezték be utólag, 1945. február 15-ei dátummal, 1947/34. folyószám alatt, a tatai járásbírószág Pk. 5373/1946/7. sz. végzése alapján (az elhalálozás helyszíne és oka mint ismeretlen van feltüntetve). Az 54 éves Demény Pál tartalékos százados halálát még később, 1950. január 26-án anyakönyvezték utólag, szintén 1945. február 15-ei dátummal a tatabányai halotti anyakönyvbe 1950/10. folyószám alatt, a tatai járásbírószág Pk. 7610/1949/5. sz. végzésével (az elhalálozás helye és oka itt is ismeretlenként szerepel). Lásd erről Tatabánya M. J. V. Levéltára vonatkozó halotti anyakönyvi másodpéldányait – *B. Stenge Csaba*.

⁷ A tanulmányhoz küldött dokumentumok Tatabánya M.J.V. Levéltára XI./3 Bánhidai erőmű iratanyaga 7. doboz Bánhidai Erőmű HÜSz iratai jelzet alatt találhatóak – *B. Stenge Csaba*.

Miközben a századot már oda irányították, az M. kir. Iparügyi Miniszter arra utasítja az üzemet, hogy „csakis erkölcsi és nemzeti szempontból megbízható alkalmazottakat foglalkoztathat”. Aláírás Graff Sándor százados, hadiüzemi személyzeti parancsnok. Más időkben egyébként e követelményt még elfogadhatónak is nevezhetnénk, de tudjuk, azokban az időkben bizonyos fogalmak új, sajátos jelentést kaptak. Az igen kemény idők – az egész ország számára – a német megszállással, főleg Szálasiék hatalomra kerülésével jöttek el. Az erőmű emberei számára is. Íme a 66. számú hadiüzemi parancs, amelyet Bányidán, 1944. november hó 29-én adtak ki. Ebben a hadiüzemi személyzeti parancsnok utasítja „az összes üzemek felelős vezetőit, valamint szakaszparancsnok urait, hogy a hozzájuk beosztott alkalmazottakat oktassák ki arra vonatkozólag, hogy személyes bejelentési kötelezettségüknek tegyenek eleget”. Egy példa, amiért a legkülönbözőbb igazolásokkal kellett az embereknek ellátni magukat: „Tájékoztatásul közlöm, hogy a m. kir. Honvédelmi Miniszter a szökött hadiüzemi munkások ellen razziák megtartását rendelte el. A razziákon elfogott szökevények elfogásuk után külön munkásszázadokba kerülnek és őket nem hadiüzemi munkára fogják befogni.” Az erőműbe is beköltözött a terror, íme a parancs záró része:

„5. A munkásság magatartása.

A m. kir. Honvédelmi Miniszter Úr 214.582/el.17/a.-1944 számú rendelete értelmében, értesítem valamennyi hadiüzemi alkalmazottat, hogy minden munka abbahagyás, önkényes eltávozás statárium útján lesz megbüntetve.

Fenti parancsom tudomásulvételét valamennyi hadiüzemi alkalmazott nevének aláírásával igazolja. 1 db melléklet. Hűsz.pk. (alírás)”

A háború végig viharzott Bányidán is. Belül terror és a mérnökök-munkások küzdelme az üzemben tartásért, s kívül a bombázások, belövések, a harcok hullámzása. Kezembe került egy – már a háború után készült – leírás ezekről az időkről.⁸ Ebből merítetek. Bemutatják az említett Graff Sándort: a háborúra készülődés apró jelei mellett kellemetlenebb intézkedésekkel is találkozhatunk. 1939-ben az üzemigazgatóság új állást kreált: üzemi titkárt alkalmaztak. Az alkalmazandó üzemi titkár levelében furcsa kéréseket támaszt az üzemigazgatósággal szemben: 30 pontban ismertette feladatát. A munkásfelvételtől kezdve a sportegyesület ténykedéséig mindenbe beleszólási jogot kért. Megjegyezte, hogy tisztsége titokban kell, hogy maradjon. 1939. március elsején Graff Sándort – az új titkárt – havi 360 pengő összjavadalmazással alkalmazták is. Üzemi titkár lesz, de alkalmat adnak neki, „hogy titkári működésén kívül a honvédelem érdekében munkálkodjék”. Graffnak évi 60 q szén és havi 50 pengő lakbérpótlékot is adtak.

Graff inkognitója hamar megszűnt, a szürke üzemi titkárból 1939. október 1-jén az üzemi munkásalakulat parancsnokává lépett elő. Ekkor adta ki az 1. számú üzemi parancsát, amelyben bejelentette, hogy az erőmű átalakult hadiüzemmé: „Az üzemi munkásalakulathoz tartoznak az MDVRT bányaidai erőművének összes alkalma-

⁸ Ez a leírás Gyimes Zsolt: Az MDVRT Bányaidai Erőműve 1925-1945 (1975) című szakdolgozata, a következő idézetek ebből a műből származnak – B. Stenge Csaba.

zottai, nemre való tekintet nélkül, a kiadott parancsoknak feltétlenül engedelmeskedni kötelesek, és a kötelesség megszegése miatt a Katonai büntető bírászkodás és a Katonai fenyítő hatalom alatt állnak. Graff 2. számú parancsában ez áll: „Angol-francia érdekből németellenes propaganda folyik mind társaságokban beszélgetés közben, mind egyebütt is. A hivatalos külpolitikai irányzatunk németbarát, ezért felkérem az üzemalakulat tisztjeit, hogy a nem megfelelő hangot intsék le.”

A dolgozat a megrendelések és az üzem termelésének hullámvázáról is beszámol annak függvényében, miként alakultak a harcok a szovjet csapatok előnyomulásának hatására. A németektől felszabadított területek természetesen kiestek a Dunántúlra elhelyezkedő erőmű hatóköréből. Most ismét a leírásból: „Szálasiék hatalomátvétele (1944. október 15.) többek között a „döcögő” hadiipar minden eszközzel történő talpra állításával is járt. Ez a föllendülés azonban rendkívül rövidéletű volt országszerte, Budapesten és Bányaidán is. Alighogy sikerült a munkásságot a fasizmus brutális eszközeivel a gépek mellé kényszeríteni, Szálasiéknak máris, újabb feladatot kellett volna megoldani: a kormány 1944. november 14-én megállapodást kötött a német kormánnyal a háború folytatása szempontjából fontos termelési ágak Németországba, illetve Ausztriába történő áttelepítésére. Egy korábbi rendelet pedig (október 25) úgy intézkedett, hogy a termelést ugyan az esetleges „elneptelenítésig” folytatni kell, de ha az egyes üzemek „hadszíntéri” területté válnak, akkor az üzem gépei „fontos részeinek” kiemelésével a „bénítást” el kell végezni. Így az üzem „az ellenség számára hosszabb időre használhatatlanná” válik.

Éppen a rendeletek hatására „óriási birkózás” kezdődött a magyar iparvállalatok megmentéséért. És a birkózásban vezető szerepet vállalt a munkásság. Egyszeriben megváltozott a munkásosztály álláspontja: ha eddig a termelés lassítására, szabotázsára törekedett, ezután – ha nem is a termelés fokozását, de – a gyárak, üzemek termelőképességének megőrzését tartotta egyik legfontosabb feladatának.

Így történt ez a bányaidai erőműben is. Jól regisztrálható a havi jelentésekből az a „birkózás”, amelyet az erőmű dolgozói az erőműért folytattak. Az első nagy ellenfél az egyre közeledő háború volt. Az 1944. decemberének elején még teljes kapacitással működő erőmű 23-án megszüntette az áramszolgáltatást Budapest felé: a Torbágy–Bicske táján dúlt harcok folytán december 23-án délután Budapesten megszűnt az áramszolgáltatás. A Pest felé vezető, úgynevezett III-as és IV-es távvezeték ugyanis – megállapíthatatlan helyen – leszakadt. Ezzel tulajdonképpen az erőmű félkarú óriássá vált. Semmit sem ér az üzemképesség, ha a termelt áramot nem lehet a legnagyobb fogyasztóhoz elszállítani. A másik kar, Győr–Horvátkimle felé, még működik, de az sem sokáig: „december 26-án a szovjet hadsereg elérte Felsőgalla–Tatabányát.” (Ez volt Tatabánya első, 1944. decemberi felszabadulása.) „December 26-án ellenséges lövedéktől megsérültek az I. és II. sz. távvezetékek is, úgy, hogy a Győr–Horvátkimle felé való áramszolgáltatás is megszűnt. Ettől kezdve már csak a házi gépcsoportot tartottuk üzemben.”

Oda lett tehát a másik kar a szovjet lövedékektől. De az erőmű egy pillanatra sem állt le. A „házi gépcsoportok” üzembe tartásához elegendő volt egyetlen kazán működése, mégis a kisebb karbantartó munkálatok elvégzése után mind a 8 kazánt „tartalékban”, melegen tartották a hónap végéig. Érdekes a kazánok felfűtve tartásának magyarázata is: „A kazánokat a hó végéig gyengén fűtve tartottuk, hogy így

megmentsük a fagyveszélytől.” Féltették tehát az erőmű fontos berendezéseit, nehogy azok végérvényesen használhatatlanná váljanak. Az üzemképes állapot megtartása volt tehát a legfontosabb feladat a dolgozók szemében.

Az üzemi jelentés 11. oldaláról való idézet még inkább bizonyítja ezt a törekvést:

„A karácsonyi ünnepek alatt erőművünk területe hadszíntérre vált. A harcok során a német páncélosok az erőmű épületét, a széntárolót és takarást nyújtó egyéb létesítményeinket fedezésül kihasználva, az ellenség tüzérségi tüzét berendezéseinkre idézték, minek következtében azok igen sok, de szerencsére nem túl súlyos gránát- és aknatalálatot szenvedtek.” (Ezek után a károk felsorolása következik.) „A gépi berendezésben e találatok kárt csodálatosképpen úgyszólván alig okoztak. Az év utolsó hete a károknak – a helyben lakó és az összlétszám kb. 20 %-át kitevő személyezettel elvégzett (a környékbeli munkásaink a harcok miatt bejárni nem tudtak) – ideiglenes helyreállításával és szükségszerű javításával telt el. A feladatnak rendelkezésre álló alkalmazottaink az ellenséges tűz alatt, nagy bátorsággal és önfeláldozással tettek eleget.” Mindehhez még azt is szükséges hozzátenni, hogy „a hosszú ideig tartó harcok alatt lakásaik nagy részben megrongálódtak, élelmiszereik és ruházatuknak nagy része elveszett” – hangzik az idézet.

A növekedéssel azonban még jó ideig várni kellett.

Február – legalábbis ami a harcokat illeti – nyugodtan telt az erőműben. Légiriadó ugyan 16 esetben volt, de ez miatt csak az óvóhelyre kellett vonulni a munkásoknak. A légiriádók kapcsán kell megemlíteni azt a Bánhidán ma is élő legendát, amely szerint azért nem találta bombatalálat az erőművet, mert az angolok megkímélték a tőkéjükkel épült létesítményt. A gondolat valóban logikusnak tűnik, de ellene szól az, hogy az angol-amerikai légierő általában nem bombázta a magyar erőműveket. Valószínűleg azért, mert az erőművek megbénításához elegendő volt a távvezetékek szétrombolása. Ezt Bánhida esetében a harcok során többször is megtették.⁹ S végül a történet e részének befejezése: „Az erőmű tehát teljesen leállítva, de üzemképes állapotban (a győri távvezetékek is épek) érte meg 1945 márciusát, a felszabadulás hónapját. Március 20-ig azonban a front is végig vonult még egyszer az erőmű létesítményein és ott ismét sok minden tönkrement. Azok az erőfeszítések tehát, amelyeket a munkások tettek, ismét a háború martalékaul estek. Az áramot immár csak magának fejlesztő üzem körül és magában az erőműben is – különösen március második felében – gyorsan peregtek az események. A szovjet csapatok

⁹ Az angolszász érdekeltségű ipari létesítmények a közhiedelemmel ellentétben nem voltak kihúzva a szövetséges légierők célpont-listájáról. Ennek ellenére a bánhidai erőmű nem kapott közvetlen, célzott bombatámadást (erre pedig a magyar légvédelem is folyamatosan számított). Ennek oka talán megtalálható az amerikai 15. légi hadsereg törzsének részletes irataiban (National Archives). Téves elképzelés az is, hogy az erőművet azért nem támadták, mert elég volt a vezetékeket megszakítani: ezeket sem támadták szándékosan, csak véletlenül (először 1944. március 17-én szakították meg az erőmű elektromos vezetékeit amerikai bombázók felhő feletti kényszeroldásos bombadobással lakatlan, erdős területen, mikor fogalmuk sem volt, hova esnek a bombák). A kérdéskör vizsgálata talán megérne a későbbiekben egy külön tanulmányt is – *B. Stenge Csaba*.

egyetlen lendülettel Bánhidán túl – nyugat felé szorították a németeket. Előtte azonban az alkalmazottak még egyszer tanúbizonyságát adták, mennyire magukénak érzik az üzemet.

Még 1944 októberében a Szálasi-kormány elrendelte a hadművelleti területek: lakóhelyek és üzemek „elnéptelenítését”. Nos, 1945. március 18-án időszerűvé vált az erőmű és a lakótelep elnéptelenítése. „Este a megélénkült harctevékenységre és a szovjet hadsereg közeledtének hírére a pártmegbízott (Henney Emil) az állomás német katonai parancsnokával több tehervagonból álló menekülő vonatot állítottak ki az erőmű elé, amelyet azonban csak a vendéglősünk és néhány alkalmazott hozzátartozója vett eltávozásra igénybe.” Így e nehéz időkről szóló, a néhány évtizeddel ezelőtt kelt dolgozat.

Öt kivégzett munkaszolgálatos

Újra a barakkoknál vagyunk, december vége felé. Röviden emlékeztetek a helyzetre. Ekkor zárták be a bánhidai tábor: a II/4-esekét, a Vértesszőlőre kihelyezette-két, és Nagypatárpusztán a testvérszázad II/3-asokét. Közeledtek a szovjet csapatok. Mint olvashattuk, 26-án indították útnak a tábor lakóit, (már aki még ott volt) nyugat felé. Belekerültek a dunántúli halálmenetbe. Volt a bánhidaiak között olyan, aki már előzőleg felszökött Pestre vagy máshova. Másoknak menet közben sikerült kereket oldaniuk: egy észrevétlen pillanatban beleborultak az országút árkába.

Olyan századbelivel is találkoztam később, aki valamelyik ausztriai koncentrációs táborba jutott, ott szabadult fel. Többen, nem tudom hányan, ez utólag már megállapíthatatlan tehát menet közben szöktek meg. Kinek sikerült életben maradnia, kinek nem. Ez utóbbiak közé tartozott az öt, Kömlődön kivégzett fiú. Nálam két esztendővel fiatalabbak voltak, már nem ismerhettem őket. Emlékükkel 1989-ben ismerkedtem meg. Tragédiájuk 1945 legelején történt, aztán a feledés homálya borult rá. Egy titokzatos levél indította meg, a nyomozásnak és a feltárasnak mozgatója, lelke Homor György ezredes lett. De hallgassuk meg őt magát. Idézek átfogó, részletes beszámolójából, amelyet 1991-ben küldött el nekem. A záró jelenettel kezd:

„1989. március 31. A helyszín Kömlőd, községi temető. Iskolások, fiatalok, idősebbek, a falu lakossága, de vannak itt idegenek is, akiket a faluban soha nem láttak. Vannak a megyétől, Oroszlányból és természetesen a községből különböző szervek vezetői, képviselői. A temető szélén egy új sír, néhány napja készült el. Rajta nemzetiszín szalaggal díszített koszorúk, virágok, s egy fekete márvány-táblán a felirat:

A fasiszmus öt áldozata 1945.

A sír mellett felállított mikrofonnál a község tanácselnöke, Madari Ferenc ünnepélyes sírköavató beszédét mondja. Részlet a beszédéből:

„Itt Kömlődön a felkutatott adatok tanúsága szerint öt munkaszolgálatos fiatal-embert végeztek ki a község felszabadulása előtt. Az élet reményében szöktek meg a

Magyar Királyi II. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj 4. századából, miközben Nyugat felé kísérték őket nyilas őreik. Mindössze 20-25 évesek voltak. Ez idáig névtelenek. Nem került a márványtáblára név, ezáltal is kifejezve, hogy ők 1945 óta egyek, egy volt a sorsuk, azonos volt a végzetük: meg kellett halniuk fiatalon, értelmetlenül.”

S most a történet kezdete, az ezredes beszámolója a nyolcvanas évek végéről.

„1986. egy meleg nyári napján délelőtt csengett az irodámban a telefon. A vonal másik végén Érsek Erzsébet volt, az akkori megyei KISZ-bizottság egyik titkára.

Ismert engem, tudta, hogy több éve részt veszek a megyei antifasiszta ellenállási mozgalom kutatómunkájában, az ezzel kapcsolatos visszaemlékezések gyűjtésében. Tájékoztattam arról, hogy a KISZ Központi Bizottsága titkárságától kaptak egy rövid levelet és kérték őket, hogy tájékozódjanak és adjanak felvilágosítást az eseményekről. Mindjárt megkért, hogy segítsék a „téma” felgöngyölítésében.

Így kapcsolódtam a dologba, s tulajdonképpen a mai napig a kutatás mozgatója, irányítója lettem.

Miről is volt szó? 1986. június 1-jén Németh József debreceni lakos egy levéllel fordult a KISZ Központi Bizottsága első titkárához. A levélben többek között a következő szerepelt:

„Segítségét kérem egy 41 éve húzódó, rendezetlen ügyben. Komárom megyében, Kömlőd községben születtem, ahol a front 1945 februárjában állt. Felszabadulás után, hazamenetelem alkalmával tudtam meg édesanyámtól, hogy a nyilas vész-bíróság 4, vagy 7 katonát ítelt halálra, akiket a temető melletti árokban végeztek ki. A katonák ma is ott nyugszanak, s az exhumálásukra 41 év alatt nem került sor. Kérem, szíveskedjék intézkedni, hogy a holttestek illendő helyre – a temetőbe – kerüljenek mielőbb. Személyükről bővebb ismereteim nincsenek.”

A levél olvasása után sok kérdés merült fel bennünk. Miért most, 41 év után írták? Kik és hányan lehettek? Miért végezték ki őket? Lehetnek-e hozzátartozói? És még sok hasonló. Nagyon izgalmasnak, érdekesnek találtam a témát, s magamban két célt rögtön meg is fogalmaztam. Egyik, hogy mielőbb méltó helyre – a temetőbe – kerüljenek a megfelelő végtisztesség megadásával, másik: megtudni, hányan voltak, kik lehettek, s lehet-e még élő hozzátartozó valahol a világon?

Azt javasoltam Érsek Erzsébetnek, hogy mindenképpen vegyük fel a kapcsolatot akár személyesen, akár levélben Németh Józseffel Debrecenben, illetve Kömlőd község vezetőivel, s pontosítsuk, hogy mi is történt, mit tudnak az esetről? Ez meg is történt, mindkét helyre elment a levél.

Telt, múlt az idő, de Debrecenből hiába vártuk a választ. Mint kiderült, Németh József a levelét a kórházi betegágyból diktálta, s néhány nap múlva meghalt. Ez tovább bonyolította az esetet.

A kömlői tanács elnökétől viszont 1986. július 7-én az alábbi levél érkezett:

„Kérésükre az alábbi információt tudtam beszerezni: a község felszabadítását közvetlenül megelőző napokban (a község 1945. március 18-án szabadult fel – a szerző megjegyzése) az iskolában működő rögtönítélő bíróság öt személyt katoná-

szökevénynek nyilvánított és halálra ítélte. A fiatalembereket a temetőárokban nevezett területen végezték ki a nyilasok. Eltemetésükre polgári személyeket vezényeltek ki. Exhumálásuk és méltó elhelyezésük ez idáig nem történt meg. Az eseménnyel kapcsolatos bővebb felvilágosítást az egyik szemtanú, id. Baudentisztl János kömlődi lakos tud adni.”

Néhány hónap eltelt június óta – tulajdonképpen a debreceni levélre várva – mire végül is november 25-én került sor az első találkozásomra Baudentisztl Jánossal. Utána még többször találkoztunk. A többszöri beszélgetésünk, illetve a helyszín megtekintése után, mondanivalója az alábbiakban foglalható össze: Emlékezete szerint 1945 márciusa lehetett. Egy napon olyan utasítást kapott Varjú főhadnagytól, hogy szerezzen maga mellé 3-4 embert és menjen a temetőhöz, mert kivégzés lesz, meg kell ásni a sírt. Keresett még három embert – akik közül Bognár Ferencre emlékezett, a másik kettőre nem – és kimentek a temetőhöz.

Ugyanebben az időben kísérték öt civil fiatalembert fegyveres katonák a temető mellé. Itt ezen az elhagyatott részen, bozotos, bokros, inkább szemétteltelephez hasonlító területen kellett megásniuk a gödört, akkorát, hogy öten elférjenek benne. Amikor elkészültek, az öt fiatalembert a gödör széléhez állították, s néhány lépésre állt tőlük a hadbíró (valószínű főhadnagy, de ez nem egyértelmű), aki felolvasta a halálos ítéletet. (Emlékezete szerint valamennyit szökéssel vádolták.)

Az öt fiatalember közül egyet sem ismert. 20-25 évesek lehettek. Egyikükön sem volt katonaruha, civil ruhában voltak köpeny nélkül. Úgy emlékszik, hogy jó minőségű vadászbakancs volt a lábukon. Egyikük szemüveges volt, egy másik fényképet, vagy képeslapot szorongatott. Kezükön karóra volt.

A sír másik szélén, attól néhány lépésre sorakozott fel a kivégző raj. Ők is öten voltak, valamennyi katonai egyenruhában. A sortűz előtt a fiatalembereket letérdeltették, be akarták kötni a szemüket, de ők mondták, hogy nem kell, majd elhangzott a tűzparancs. Az első sortűzre hárman rogytak össze, a másodikra a másik kettő is. Úgy emlékszik, hogy ugyanaz a hadbíró vezényelte a tüzet, aki felolvasta az ítéletet.

A helyszínen pontosan megmutatta, hogy hol és hogyan vannak a gödörben elhelyezve, s elmondta, hogy a kivégzés után csak úgy ruhástól elföldelték őket.”

Homor, a Magyar Néphadsereg ezredese, két évet szentelt a nyomozásnak, s a lényegét kiderítette. Miért tette? Ki ez az ember, aki ennyi energiát szánt az ügynek? A levél érkezésekor a Komárom megyei honvédelmi bizottság tagja. Ezért továbbították neki a levelet. A KISZ-esek nem tudtak vele mit kezdeni, katonai ügy. Jó helyre küldték. Idézem őt magát, első beszélgetésünk idejéből: „Nem köt semmi a zsidósághoz. A Magyar Néphadsereg hivatásos tisztje vagyok. Gyermekeként katolikus iskolába jártam, de szülővárosomban Sárváron sok zsidó család élt, akiket én is ismertem, és nagy tisztelettel gondolok rájuk. Anyámtól hallottam többször is, hogy amikor a nyilasok kísérték a zsidókat a cukorgyárba – ott volt a gettó –, akkor a város szegény emberei sírva követték őket a járdán.

A tisztesség és a nem mindennapi izgalmas feladat nyilván egyaránt hajtotta őt, hogy kiderítse az öt személy kilétét. Még éltek Kömlődön olyanok, akik látták a kivégzést, akiket kirendeltek, hogy ássák meg a sírt, majd temessék el a holtakat. Egy hadbíró tiszt kért – mondják – a falu akkori bírójától erre négy embert. A közel-

ben állomásozó légvédelmi tüzéregység hadnagy parancsnoka (ezt az Oroszlányi Televízió videó felvételéből, a falubeliek rögzített visszaemlékezéseiből tudni) megtagadta, hogy katonákat adjon ehhez a büntetthez. Nyilasok vagy tábori csendőrök azonban megtették. Az öreg Hanics bácsi állított nekik fejfát, de aztán a helyet felverte a gaz, benőtte a bozót.

A nyomozás során, a korabeli dokumentumok olvasásakor kiderült, Kömlőd 1944 decembere és 1945 márciusa között a Kisbéren működő VIII. hadtest hadbíró-ságának hatáskörébe tartozott, ez ítélte halálra az öt fiatalembert, mint katonaszökevényt. A gödör széléhez parancsolták őket, egy hadbíró felolvasta az ítéletet. Minden az előírt formák szerint, szabályosan zajlott. A fiúk megcsókolták egymást, leterdelték a puskacsövek elé. Lövések dördültek, előbb három, majd a másik kettő esett össze. Tábori csendőr felgyelete mellett temették el őket.

Mindebből még nem derült ki, hogy kik voltak. Homor Györgynek és a segítségül hívott rendőrségi szakembereknek a falubeliek elmondták, hogy a fiatalemberek civil ruhát viseltek és az egyik szemüveges volt. Szemüveges? Ez már valószínűsítette, hogy zsidó munkaszolgálatosokról lehetett szó. A feltárt sírgödörből pedig több, a nyomozás szempontjából érdekes és sok erre utaló tárgy került elő. Egy Magyar Királyi Állami Ybl Miklós Gimnázium. feliratú sapkajelvény, szemüvegdarab, személyi igazolvány ezzel a szövegtörredékkel: ...fehérvári 193..., nadrágszjicsat Sváz Junáku Skautu felirattal, vagyis szlovák cserkészöv. Előkerült fogsor, levelezőlap darabja, amelyen ez a személynév töredék olvasható:MRE..

Az ezredes tehát a rendőrség szakmai segédletével széleskörű nyomozásba fogott, s felbukkantak a nevek: Fenyves Imre székesfehérvári fogtechnikusé, Gerőfi László högyészi származású fehérvári órásé, és Braun László polgárdi vízvezeték-szerelőé. A nyomozók vizsgálni kezdték a fehérvári levéltárban, meghallgattak volt gimnáziumi osztálytársakat, beszerezték Gerőfi tanoncszerződését, érettségi bizonyítványát, megnézték a gimnáziumi tablóképet, levél ment Gerőfi unkanővéréhez Skóciába (a hölgy később el is jött az 1989-es bánhidai találkozóra). Végül is a következő kép alakult ki – Homor részletes beszámolója, a helyi tv video-felvételének megtekintése és személyes találkozás után kömlődi emberekkel.

Az említett karácsony táján, 1944 végén útnak indítottak Nyugat felé két munkaszolgálatos csoportot: a II. zászlóalj bánhidai négyes és patárpusztai hármas századát. A szovjetek már Felsőgalla-Tata vonalánál álltak, ugrásnyira innen. A fiúk Kocson és Nagyigmánon keresztül Komáromba, az igmándi erődbe mentek, majd tovább irányították őket. Közben mind többen szöktek meg, hiszen személyes tapasztalataik és a hírek arról szóltak, hogy halálra szánják őket. E menetből lépett le az öt fiú is, igyekezett vissza az orosz vonalak felé. De elfogták, s mint láttuk, a katonai törvények szerint ítélték el őket. Nem mondhatná-e akkor ma is a felelős bíró (ha előkerülne): „Kérem, én a szabályoknak megfelelően jártam el!” De ha valamilyen törvényt számon lehet kérni azoktól az időktől, az akkori magyar hadvezetéstől és kormányzattól, úgy az a szolgálati szabályzat ama része, amely szerint minden parancsnok köteles messzemenően gondoskodni beosztottairól. És nem a nyilasok, a csendőrök, az SS-legények halálos karmaiba üzni őket. Ilyen körülmények között a hadbírósga galád színjáték volt. Végül is kiderült, hogy ki volt az öt áldozat. Illetve, Homor szavaival:” A fenti információkat, az exhumáláskor előkerült tárgyakat, vala-

mint az összes apró részletkérdést figyelembe véve feltételezzük, hogy Kömlődön az alábbi öt személyt végeztek ki 1945 telén:

Fenyves Imre, 1922-es születésű székesfehérvári fogtechnikust,

Gerőfi László, 1922-es születésű székesfehérvári órást,

Braun László, aki ugyancsak 1922-es születésű, de egyebet nem tudni róla,

Kollmann Illés 1922-es születésű érsekújvári felvásárlót,

Pollák Jenő, ugyancsak 1922-es születésű ógyallai munkaszolgálatost, akiről egyéb információt nem sikerült szerezni.

Kömlőd az 1989-es és az 1990-es találkozónkon mementóvá lett, jelképpé emelkedett. Már akkor ilyen gondolatok ébredtek bennem, amikor a videofelvételen hallgattam egy ottani idős asszony szavait. Ő az, aki mindig friss virágot visz a temetőbe, a zsidó fiúk sírjára éppen úgy, mint a honvédekére és utóbb a Vöröskereszt megbízásából a német katonákéra is. „Az én uram a Donnál esett el, talán ott is van egy asszony, aki virágot visz a magyar katonák sírjára.” – mondta. A halottak e megrázó közösségével, a magyar sorsnak a közösségével ezután a kömlődi templom falánál találtam magam szemben. A református egyházközség kezdeményezésére és az akkor még létező helyi népfront szervezet közreműködésével márványtáblát helyeztek el a templom falán. A falu háborús halottainak nevét vésték rá ezzel a felirattal: „A fasizmus áldozatai”. Markovics, Weiss, Bihari, Madari, Jókuthy, elhurcolt zsidó családok, doni katonák, cigányok, Belgiumba vitt levante. A falu együtt emlékszik rájuk.

Találkozók az erőmű árnyékában

Homor aktivitása a nyomozás lezárulásával nem lankadt. Találkozókat szervezett a volt II/4.-esek számára – a barakkok hült helyén, de az erőmű vezetőinek készséges és mondhatnám tiszteletteljes figyelmessége közepette. Igaz, ezeken az összejöveteleken már igen kevesen – mindössze nyolc-tízen – vettünk részt: ki azért nem lehetett ott, mert már eltávozott e világról, ki talán nem is értesült a dologról, pedig két újságban, a Népszabadságban és a Magyar Nemzetben is közöltették a meghívó hírt. Ki – ilyet is ismertem – hallani se akart a múlttól. Nos, az első találkozónk 1989. július 7-én zajlott le. A szíves levélbeli invitálást Homor György és Patyus Ádám párttitkár írta alá. A papíron részletes program szerepelt. Érkezés a Bánhidai Erőmű kultúrházába (azelőtt Kaszinó), ismerkedés, beszélgetés. A vállalat vezetői üdvözik a vendégeket, majd Homor György tájékoztatója következik a kivégzettek exhumálásáról és a sírköavatásról, véleménycserék, élmények, a volt munkahelyek bejárása. Ebéd. Délután látogatás a kömlődi temetőben, a kivégzés helyének megtekintése, majd elbúcsúzás a kultúrházban. A következő találkozóra a meghívó 1990. június 29-re szól. Túl voltunk a rendszerváltáson, a megszólítás „Tisztelt Tatár úr!” Már nem a párttitkár, hanem Grimm János személyzeti osztályvezető aláírása szerepel Homoré mellett. De a fogadtatás ugyanolyan szíves, a program hasonló és a meghívó a testvérszárad, a II/3. tagjainak is szól.

A találkozók sora ezzel véget ért. Még csak annyit akarok lejegyezni, hogy Horváth György, kellően alig tisztelhető munkájáért köszönő iratot kapott a jeruzsálemi Yad Vaszemtől és érdem utáni Szolgálati Jelet s ugyancsak köszönetet Für Lajos honvédelmi minisztertől.

Utóhang

Hatvanöt év telt el a háború befejeződése óta. Elég idő arra, hogy ne csak személyes élmények-szenvedések tükrében nézzük, történelmi távlatokból is megpróbáljunk mérleget vonni, megítélni ami 1938 és 1945 között történt. Levonni mai szemmel a tanulságokat. Első gondolatom: azok az eszközök, amelyekhez az akkori hatalom nyúlt (a zsidótörvényektől a háborúskodásig terjed a skála), nem voltak alkalmasak a nemzet gondjainak megoldására. Tessék megnézni, milyen – erkölcsi és fizikai – állapotban találta az országot a béke. A vágyak, az illúziók ott feküdtek összezúzva a romok alatt. És – erről szívesen beszélnék hosszan, de kívül esik témánkon – a béke beköszöntét követő néhány igen rövid év, amikor össze tudtunk fogni és együttesen „rendekbe rakni” a széthullott téglákat, milyen gyorsan ki lehetett lábolni jó néhány bajból. Majd ismét elkezdődött a történelmünkől ismert egy-másra mutogatás. Csak más előjellel.

Másik következtetésem a zsidóságról közvetlenebbül szól. Azoknak a háborús éveknél a látteleme azt mutatja, hogy nem csak a nemzetközi körülmények nehezettek ránk félelmetes súllyal, a hazai többség aktívan, vagy közömbösségével támogatja a „hátrányos megkülönböztetést”, mások megalázását. Ennek a látletnek nagy tanulsága, hogy az emberi jogokat, a törvények adta biztonságot, az egyenlő elbánást, a nyitottságot az együttélésre, csak a többségi nemzet támogatásával, meggyőződésével érhetik el, őrizhetik meg a zsidó származású magyarok. Különböző hiába a legnemesebb elvek hangoztatása is. S talán megengedhetek magamnak e sorok írása közben egy aktuális politikai megjegyzést: a holocausttagadás büntetendőségéről elfogadott törvény: tiszteletre méltó gesztus. De ha az emberek többsége nincs meggyőződve, vagy meggyőzve, hogy Auschwitz valóban létezett – a tiltás önmagában keveset ér.

S végül témánk szempontjából a kérdések kérdése: mi volt az összefüggés a magyar munkaszolgálat és a holocaust között? Kényes, vitatott téma, mert érzelmek ütköznek benne a történelmi hűvösséggel. Nem tisztzem belemélyedni ebbe az elemzésbe, de egy megállapítást relevánsnak tartok: a munkaszolgálat és a holocaust nem egy, de nem is kettő. Egyaránt az antiszemitizmus elfogadhatatlan termékei. Aki tovább kívánná boncolni e kérdést, annak remélem, nyújt némi segítséget az, amit Bánhidáról és ennek ürügyén a körülményekről írtam. Egy, a történészek munkáiból levont következtetésre még hadd hívjam fel a figyelmet. A németek szervezte koncentrációs táborokban államilag vezérelt, céltudatos, egyértelmű, magas technikai szervezethez, iparszerű emberirtás folyt, az egész apparátus – a nácik kifejezésével – „az Endlösungot, a zsidókérdés végső megoldását” tűzte ki célul. S ebben a németek uszályába kerültek, a nyilas világ hívei kiszolgálták őket. A magyar munkaszolgálat viszont egy-egy helyen keretet adott ugyan kegyetlenkedéseknek, sőt gyil-

kosságoknak, – máshol viszont éppen menedéket a megsemmisítés felé robogó vonatok torka előtt.

1. kép

**Tatár (Rabinovits) Imre a komáromi vár udvarán már katonaruhában
1941 novemberében**

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

2. kép

A II/4. közérdekű munkaszolgálatos század barakkjai Bánhidán

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

3. kép

A századparancsnok a szokásos reggeli eligazítást tartja

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

4. kép

A század öt munkaszolgálatosa még katonaruhában, sárga karszalaggal, valószínűleg 1942 nyarán

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

5. kép

Egy újabb csoportkép, itt már civil ruhában vannak a század tagjai

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

6. kép

**Időnként a bánhidai barakkokból is kirámoltak mindent, ez a tábori higiénia
hasznos parancsa volt**

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

7. kép

**A századparancsnok megengedte, hogy 1942/43 telén a század állománya otthonról
hozott síléccekkal kirándulhasson a környéken**

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

8. kép

Erőmű-igazgatói dicséret a komáromi zászlóalj tisztjeinek jelenlétében

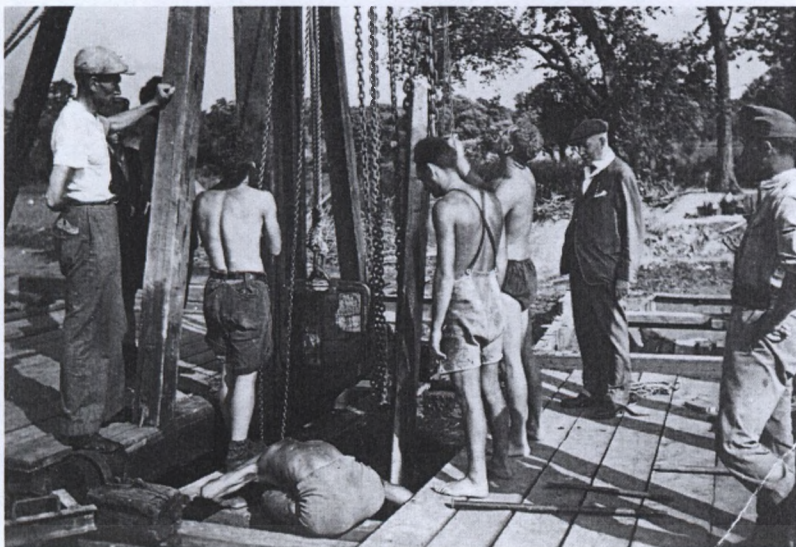
Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

9. kép

Cölöpverés a tavon

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

10. kép

Utászok és munkaszolgálatosok dolgoznak a cölöpverésnél, igazgatói szemle idején

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

11. kép

Az egyik legnehezebb munka: a nedves iszapot 2-3 méter magasra kellett fellendíteni

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

12. kép

A csillék sínjét a munka előrehaladásával folyamatosan mozgatták tovább

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

13. kép

Erőműtavi életkép télen

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

14. kép

A föld megtartására készített, cölöpökkel megerősített fonat készítése

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

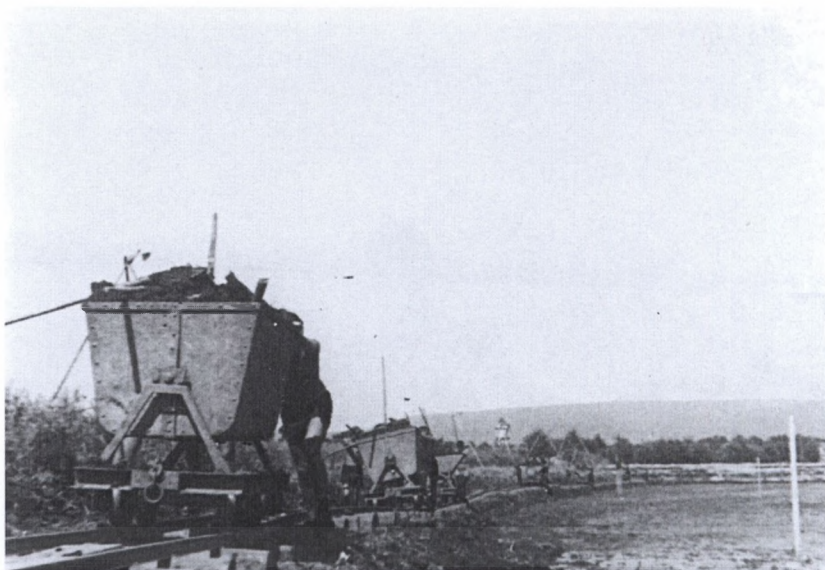
Országos Széchényi Könyvtár

15. kép

Itt már száraz talajon folyik a munka, azonban a borotvaéles nádtorzsák számos kisebb balesetet okoztak

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

16. kép

Az iszappal, nádtorzsakkal teli csillék mozgatása néha gépi erővel, sokszor azonban kézzel történt

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

17. kép

Az erőmű salakjának elszállítása pontonokon.

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

18. kép

Az öntöttvas ponton mozgatása

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

19. kép

Volt munkaszolgálatosok 1989-ben feleségeikkel Bánhidán

Forrás: Tatár Imre gyűjteménye

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

